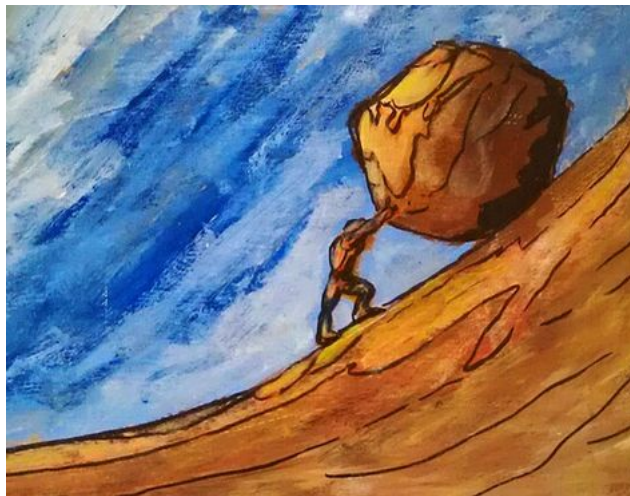

En analyse af Leif Panduros *Daniels anden verden* (1970)

- Set i lyset af velfærdsstat, kulturradikalisme og antipsykiatri

Aalborg Universitet

KA-dansk, 10. semester

Astrid Lindhardt: 20153610

Stephanie Bonjet: 20145108

Abstract

The purpose of the present master's thesis is to consider how normality and madness manifests in the Danish novel *Daniels anden verden* (1970) by Leif Panduro. Furthermore, we want to investigate whether it is crucial to the literary characters in the novel, that they are a part of a society defined by the norms, rules, and principles of the Danish welfare state.

The subject of the master's thesis is motivated by the increased focus on mental health, normality and madness experienced in the media through the last years. This focus is expressed both in different movies and documentaries, but also on social media. This constitutes the basis of our interest in the dissemination of mental health and we find it particularly interesting to examine how this subject is depicted in fictional literature. This is also why we find it interesting to examine the subject in literature written by the Danish author Leif Panduro with a special focus on the novel *Daniels anden verden* (1970). We have chosen this specific novel because of Panduros ability to describe the relation between madness and normality and through this question the concept of normality. This is likewise present in the novel *Daniels anden verden* (1970), which is why we think it is relevant in connections to our interest in the representation of madness and normality in literature.

The master's thesis is based upon literary and a social and psychological theories. Initially, the thesis will contain a paragraph about the context of the book, with the purpose of placing the novel in a societal, cultural and literary context. In this paragraph, we will discuss the Danish welfare state, the traditional Danish society, the late modern society, the youth revolution in Denmark, the Danish literary history and the authorship of Leif Panduro.

The literary theory and analysis will examine the genre of the book as well as the unreliable narrator and literary characters. These paragraphs will focus on which genre conventions the novel employs, the narrator's unreliability and the irony and humour that is related to this followed by a general analysis of the most important literary characters in the novel. This paragraph will be the basis for our analysis of the novel from a social and psychological perspective later in the thesis.

In the social and psychological theory and analysis we will adopt the Freudian psychoanalysis, the thinking of the antipsychiatry and Social Identity Theory. These paragraphs will focus on the individual's level of consciousness and sexual phases, the concept of normality and how the society has a influence on the individual and social identity.

In conclusion, the master's thesis will provide a perspective on the novel with a special focus on the literary history. It will be discussed if the novel is a product of a special tendency and trend in Danish literature. Furthermore, we wish to put the qualities of this exact literature into perspective and examine related phenomenon's in Danish literature. Finally, we want to examine how the concepts normality and madness has been utilized in the following Danish literature.

Indholdsfortegnelse

1. INDLEDNING	5
2. ROMANENS KONTEKST	8
2.1. DET TRADITIONELLE SAMFUND	9
2.2. VELFÆRDSSTATENS INDTOG	9
2.2.1. DEN SKANDINAVISKE VELFÆRDSMODEL OG AFFAMILIALISERING	12
2.3. STARTEN PÅ DET SENMODERNE SAMFUND	14
2.4. UNGDOMSOPRØRET	16
2.5. 60'ERNES PROSAMODERNISME	17
2.6. KULTURRADIKALISMEN	19
2.7. LEIF PANDURO – EN BESKRIVELSE AF HANS FORFATTERSKAB	20
2.7.1. FORFATTERSKAB	20
2.7.2. ET BRUD MED TRADITIONALISMEN	22
3. TEORI OG METODE	22
3.1. DEN LITTERÆRE TEORI OG METODE	23
3.1.1. GENRE	23
3.1.2. DEN UPÅLIDELIGE FORTÆLLER	29
3.1.3. DEN LITTERÆRE KARAKTER	33
3.2. DEN PSYKOLOGISKE TEORI OG METODE	40
3.2.1. DEN PSYKOANALYTISKE TEORI OG METODE	40
3.2.2. ANTIPSYKIATRIEN	44
3.2.3. SOCIAL IDENTITY THEORY	59
4. ANALYSE	62
4.1. GENRE	62
4.1.1. GENREBESTEMMELSE AF <i>DANIELS ANDEN VERDEN</i> (1970) OG DET SÆRLIGE VED DEN PANDUROSKE ROMAN ..	62
4.1.2. UNGDOMSOPRØRETS BETYDNING FOR PANDUROS LITTERATUR OG <i>DANIELS ANDEN VERDEN</i> (1970)	67
4.1.3. ROMANENS UNDERGENRER	68
4.2. DEN UPÅLIDELIGE FORTÆLLER	73
4.3. KARAKTERANALYSE	79
4.3.1. KARAKTERISTIK AF DANIEL	79
4.3.2. KARAKTERISTIK AF GUSTAV	89
4.3.3. KARAKTERISTIK AF HERBERT OG BERTRAM	91
4.3.4. KARAKTERISTIK AF LAILA	93
4.3.5. HVORFOR KARAKTERANALYSE?	95
4.4. SOCIALE OG PSYKOLOGISKE FORHOLD I <i>DANIELS ANDEN VERDEN</i>	95
4.4.1. DANIELS PRIVATE GÅLSKAB	95
4.4.2. DANIELS OFFICIELLE GÅLSKAB	102

4.4.3. OPSAMLING	116
4.5. LEIF PANDUROS SAMFUNDSSYN	117
<u>5. KONKLUSION OG PERSPEKTIVERING.....</u>	<u>121</u>
5.1. KONKLUSION	121
5.2. PERSPEKTIVERING	123
<u>6. LITTERATURLISTE.....</u>	<u>130</u>

1. Indledning

Nærværende speciale har til formål at undersøge, hvordan normalitet og galskab manifesterer sig i Leif Panduros roman *Daniels anden verden* (1970), og hvorvidt det er afgørende for karaktererne i værket, at de befinder sig i et samfund, som er defineret af velfærdsstatens normer, regler og principper.

Opgavens emne er motiveret af, at vi inden for de senere år har oplevet, at der er stor fokus på psykisk sygdom, normalitet og galskab i mediebildet, herunder både i diverse film og dokumentarprogrammer samt på de sociale medier. Eksempler herpå udtrykker sig blandt andet på DR's hjemmeside, hvor man kan tilgå programmerne: *Gal eller normal* (2012), *Usynligt syg* (2014), *Psykisk syg søger job* (2019), *Mandefald* (2020) og mange flere. Ydermere har tonen på de sociale medier ændret sig således, at der tales mere åbent omkring psykiske lidelser, hvilket blandt andet udtrykker sig på profilerne: migogmintinderbaby og fielaursenofficial, hvor følgerne ugentligt (hvis ikke dagligt) bliver gjort bekendt med influencernes egne psykiske lidelser, herunder borderline, angst, depression etc. Vi har, på baggrund heraf, fået en interesse for formidlingen af psykisk sygdom og finder det særligt interessant at undersøge, hvordan emnet skildres i fiktive værker – specielt litteratur. Derfor finder vi det relevant at undersøge emnet i Leif Panduros forfatterskab med særligt fokus på romanen *Daniels anden verden* (1970). Vores værk er udvalgt på baggrund af Leif Panduros særlige evne til at sløre forholdet mellem gal og normal og derigennem stille spørgsmålstejn ved normalitetsbegrebet, hvilket ligeledes udtrykker sig i *Daniels anden verden*, hvorfor dette værk er særligt relevant i forbindelse med vores interesse i fremstillingen af psykiske lidelser og normalitetsbegrebet.

For at besvare ovenstående problemformulering har vi valgt, at specialet skal indeholde et kontekstafsnit, hvorefter en litterær funderet teori samt social og psykologisk funderet teori vil forekomme. Vi er af den overbevisning, at en sådan opbygning er fordelagtig i vores arbejde med værket.

Vores indledende afsnit vil omhandle værkets kontekst med fokus på velfærdsstatens indtog i Danmark, det traditionelle samfund, det senmoderne samfund, ungdomsoprøret i Danmark, den litteraturhistoriske kontekst og Leif Panduros forfatterskab. Afsnittet omkring det traditionelle samfund og velfærdsstaten vil primært tage udgangspunkt i tekster af Lasse Horne Kjøeldgaards, herunder "Fremtidens Danmark: Tre faser i dansk fiktionsprosa om velfærdssta-

ten, 1950-1980" (2009), "In loco parentis – Affamilialisering i fiktion om den danske velfærdsstat" (2010) og *Meningen med velfærdsstaten. Da litteraturen tog ordet – og politikerne lyttede* (2018) samt en række andre teoretikere. Her vil vi især have fokus på samfundets strukturer og normalitetsbegrebets påvirkning af individerne. Ydermere vil vi forholde os til den fremlagte kritik af velfærdsstaten. Synet på velfærdssamfundet og dets påvirkning af individet vil senere sættes i forbindelse med den antipsykiatriske tænkning, hvor det vil blive beskrevet, hvilke forskelle og ligheder, der er forbundet med de to samfundsopfattelser. Til at beskrive tendenserne for individets identitetsdannelse i det senmoderne samfund gøres der primært brug af Lars Ludmann Jensens *Hvem er jeg? Narcissisme og personlighed i det senmoderne samfund* (2006) samt en række øvrige tekster. Afsnittet har til formål at øge forståelsen for samfundsstrukturernes ændring i tiden omkring romanens udgivelse, og hvordan disse ændringer påvirkede samfundsborgerne. Som en afslutning i beskrivelserne af samfundstendenserne vil vi beskrive ungdomsoprøret, som er særligt kendetegnende for tiden omkring værkets udgivelse. I den forbindelse vil vi primært anvende Niels Martinovs *Ungdomsoprøret i Danmark* (2016), for at kunne beskrive, hvilke samfundsstrukturer, der ligger til grund for ungdommens oprør og modvilje over for samfundets normer og regler. Ydermere ønsker vi at placere værket i en litteraturhistorisk periode, hvor det primære fokus vil være på 60'ermmodernismen, herunder med inddragelse af, hvad der er særligt kendetegnende for den modernistiske prosa. Ligeledes vil vi beskrive den kulturradikale strømning, hvor det vil blive fremlagt, hvilke samfundsstrukturer, der ligger til grund for den kulturradikale tænkning og denne strømnings utilfredshed over for samfundets ensretning af individerne. Som afslutning på kontekstafsnittet vil der forekomme en beskrivelse af Leif Panduros forfatterskab, hvor hans opgør med traditionalismen ligeledes vil blive belyst.

Specialets litterære analyse vil omhandle værkets genre, den upålidelige fortæller og karakterer. I arbejdet med genren vil vi anvende litteratur af Per Stounbjerg (2013) og Annemette Hejlsted (2007), hvor der vil forekomme beskrivelser af romangenren, samt de undergenrer vi anser for at være relevante for dette speciale. Ligeledes vil der forekomme en beskrivelse af, hvordan psykisk sygdom manifesterer sig igennem litteraturen, hvilket vil gøres ud fra Anders Petersens "Omkring diagnosekulturen – depression som seismograf for samtiden" og Lasse Gammelgaards "Litteratur og galskab – Beskrivelser af en vrangvendt virkelighed". Vi finder

det vigtigt at bestemme værkets genre, idet det former oplevelsen af værket og giver en forståelse af dets funktion, hvilket skal bidrage til fortolkningen. I beskrivelsen af fortælleren har vi valgt at fokusere på teori omhandlende den upålidelige fortæller, som det bliver fremlagt af James Phelan & Mary Patricia Martin (1999) i *Narratologi* (2004) af Stefan Iversen og Henrik Skov Nielsens, hvori der også findes teorier udviklet af Wayne C. Booth. Den upålidelige fortæller sættes ofte i forbindelse med ironi og humor, hvorfor denne ligeledes vil knyttes til værkets humoristiske tone. Dette gøres ud fra Thomas Bredsdorffs *Ironiens pris* (2011). Vi har valgt at inddrage teori omkring den upålidelige fortæller og ironi, idet vi finder det særligt relevant at kunne identificere en upålidelig fortæller i et værk, hvor upålideligheden og ironien er yderst fremtrædende. I beskrivelsen af den litterære karakter vil vi benytte os af Annemette Hejlstedts "Karakterer" i *Fortællingen – teori og analyse* (2007), hvor hun blandt andet benytter sig af Joseph Ewen model omhandlende kompleksitet, udvikling og gennemtrængning ind til det indre liv, samt Rimmon-Kenans anskuelser omkring karakteren som en mulig og tekstlig konstruktion. Ydermere anvendes Lis Møllers "Karakter" i *Litteratur – introduktion til teori og analyse* (2013), hvor hun tager udgangspunkt i James Phelans anskuelser omkring den litterære karakter som et *mimetisk*, et *tematisk* og et *funktionelt* aspekt samt E. M. Forsters skelnen mellem runde og flade karakterer. Som supplement hertil vil vi anvende teori af Per Krogh Hansen, hvor diskussionen omkring karakteren som et muligt menneske eller en tekstlig funktion og begrebet subjekt død vil blive behandlet.

I specialets sociale og psykologiske analyse vil vi inddrage den freudianske psykoanalyse, den antipsykiatriske tænkning og Social Identity Theory. Til den psykoanalytiske teori og metode anvender vi Sigmund Freuds *Psykoanalysen i grundtræk* (2001) og *Psykoanalyse. Samlede forelæsninger* (1994), for at få et indblik i individets bevidsthedsstrukturer og seksuelle faser. Endvidere vil Lilian Munk Rösings Kapitel "Psykoanalyse" fra bogen *Litteraturens tilgange* (2001) blive anvendt for således at få en bedre forståelse af, hvordan psykoanalysen kan benyttes som et teoretisk og metodisk redskab i arbejdet med *Daniels anden verden* (1970).

Vores antipsykiatriske synspunkt vil tage udgangspunkt i Ronald D. Laings *Oplevelsens politik og paradisfuglen* (1969) og *Det spaltede selv* (2001). Den antipsykiatriske tænkning har til formål at skabe en forståelse for begreberne sundhed, normalitet og galskab. Ydermere skal teorien bidrage til en grundlæggende forståelse for den kritik, der knyttede sig til den medicin-

ske psykiatri på daværende tidspunkt, herunder især anvendelsen af tvang, kommunikationsbristerne i relationsarbejdet med patienterne og de mange kategoriseringer af det syge individ. Afsnittet har ligeledes til formål at skabe en forståelse for den samfundsholdning, som udtrykker sig ved det antipsykiatriske synspunkt.

Slutteligt vil afsnittet omhandlende Social Identity Theory tage udgangspunkt i Henri Tajfel, Michael A. Hogg og Dominic Abrams og deres synspunkter, hvor vi især vil have fokus på teoriens tre mentale processer, herunder social kategorisering, social identifikation og social sammenligning. Vi er af den overbevisning, at netop denne teori kan give os et mere grundigt indblik i, hvordan en social identitet opstår og udvikles. Som supplement hertil vil vi beskrive processen bag stemming og stigmatisering af minoritetsgrupper.

Specialets konklusion og perspektivering vil naturligvis tage udgangspunkt i analysen. Den konkluderende del vil være en sammenfatning af de analytiske pointer, som vi er nået frem til i arbejdet med værket. I den perspektiverende del vil vi i højere grad søge at fremlægge et perspektiv, der oplyser bredere sammenhænge, herunder især af litteraturhistorisk art, hvor det vil blive diskuteret, hvorvidt *Daniels anden verden* (1970) fremstår som kulminationen på en særlig tendens og trend i dansk litteratur. Ydermere vil vi forholde os til kvalitetene ved netop denne type af litteratur, hvilke beslægtede fænomener, der eksisterer i dansk litteratur samt hvordan emnet senere er blevet behandlet i dansk litteratur.

2. Romanens kontekst

Følgende afsnit vil indeholde en beskrivelse af den kontekst, som værket *Daniels anden verden* (1970) af Leif Panduro indskrives i. Afsnittet vil fremlægge samfundets tendenser fra perioden omkring 1950'erne-1970'erne, herunder med inddragelse af det traditionelle samfund, velfærdsstaten og det senmoderne samfund. Ydermere vil der forekomme en beskrivelse af 1960'ernes prosamodernisme og den kulturradikalistiske strømning. Slutteligt vil Panduros forfatterskab blive beskrevet, for således at skabe en bedre forståelse for hans litteratur, og for at komme nærmere en litteraturhistorisk placering af værket. Disse afsnit er relevante for speialet og er til for at skabe et billede af samfundets tendenser og strukturer på daværende tidspunkt, og skal dermed bidrage til en øget forståelse for værkets kontekst. Vi er af den overbevisning, at dette kontekstafsnit og indledningen i den bagvedliggende kultur, normer og regler vil skabe en bedre forståelse for værket.

2. 1. Det traditionelle samfund

Nærværende afsnit vil indeholde en kort præsentation af de samfundsstrukturer, der gjorde sig gældende i perioden fra 1953 til begyndelsen af 1970'erne. Samfundets økonomiske og sociologiske tilstande vil blive beskrevet heri, for at opnå en grundlæggende forståelse for de samfundsstrukturer, der udmærkede sig i og omkring udgivelsen af Panduros roman *Daniels anden verden* (1970).

Tiden efter Anden Verdenskrig markerede sig i Vesteuropa ved et økonomisk boom, som var karakteriseret ved stor økonomisk velstand. Dette satte gang i opbygningen af den moderne velfærdsstat, men stigningen i velstanden betød også, at fritid, ferie, forbrugsgoder og underholdning blev væsentlige elementer i 'almindelige' borgeres liv. Dog opstod der også reaktioner på den øgede velstand, som især udmærkede sig i 1960'ernes ungdomsoprør, der var et forsøg på at gøre op med de traditionelle politikformer, samfundsstrukturer og familiemønstre (Rasmussen & Brunbech, 2009). Ungdomsoprøret vil blive uddybet senere i opgaven.

I 1960'erne ansås det for særligt negativt, hvis man afveg eller satte spørgsmålstejn ved det, man betegnede som traditionelt, herunder forholdet mellem kønnene, boformer, statusopfattelser, god kultur, mærkedage etc. De traditionelle sociale normer var derfor yderst vigtige og tolerancen over for afvigere var dermed lav. Ifølge *Dansk Fremmedordbog* stammer ordet 'traditionalisme' fra fransk og betyder "det at holde fast ved traditioner" (Hårbøl, Schack og Spang-Hansen, 1999). Der herskede således en fælles modvilje mod fornyelse og nye impulser i samfundet. Hans Hertel beskriver det som "den nye forbudstid" (Hertel, 2009, s. 11). Desuden blev det nye og anderledes afvist og anset for blandt andet at være 'unationalt', 'usædeligt', 'sindssyge' etc. (Ibid., s. 13). Ligeledes betragtede man nye impulser som en trussel, hvor man anså unge mennesker, der blev draget af 'det nye' som "vildledte ofre, der skulle underkastes myndig vejledning" (Rasmussen & Brunbech, 2009).

2.2. Velfærdsstatens indtog

Følgende afsnit vil indeholde en beskrivelse af det danske samfund i tiden, hvor velfærdsstaten opstod. Ydermere vil der forekomme et underafsnit, hvor der specifikt vil fokuseres på, hvad der er definerende for den skandinaviske velfærdsmodel og en beskrivelse af begrebet affamilialisering. Dette gøres for at skabe en forståelse for, hvordan velfærdsstaten udmærkede sig på dette tidspunkt og hvilke kritikker velfærdsstatens principper blev udsat for.

I forbindelse med det økonomiske opsving i 1950'erne, stødte man oftere på begreberne velfærdsstat og velfærdssamfund. Heri lå der en opfattelse af, at staten aktivt skulle blande sig i borgernes liv og garantere social sikkerhed for individet, herunder ved at sikre adgang til sundheds- og uddannelsesmæssige ydelser. Tankerne var præget af Danmarks daværende største parti, Socialdemokraterne, som havde regeringsmagten det meste af tiden fra 1929-1982. De stræbte efter at skabe en aktiv og omfattende stat, som havde indflydelse på stort set alle sfærer i samfundet, hvilket betød, at de dele, der ikke tidligere havde været påvirket af staten nu skulle være det, herunder også privatlivet og familien. Den skulle dermed sikre alle samfundets borgere lige muligheder og rettigheder, hvormed et ønske om lighed, både økonomisk og socialt, herskede. Begrebet velfærdsstat udgjorde en fremtidsforventning om, at der skulle etableres et nyt og anderledes samfund, som den daværende statsminister i 1956 H. C. Hansen beskrev som en "fremmarch mod lykkeligere livsvilkår" (Kjældgaard, 2009, s. 34). Velfærdsstaten udgjorde en 'forventningshorisont', men samfundet havde dog også andre forventninger til fremtiden. Velfærdsstatens ønske om tryghed for alle stod i skarp kontrast til krigsfarens eksistens og de tiltagende trusler fra Den Kolde Krig. Man kan derfor sige, at verdens mulige undergang satte rammen for opbygningen af velfærdsstaten (Ibid.)

Der fandtes dog ikke udelukkende en positiv tilgang til velfærdssnakken, hvilket betød, at emnet også var genstand for hård kritik. Flere politikere, forfattere, kunstnere og humanistiske intellektuelle forsøgte dog imidlertid offentligt at forsvare velfærdsstaten, hvilket blandt andet kom til udtryk i forfatteren Villy Sørensens radioforedrag i 1956 "Velfærdsstaten og den suspendede personlighed", hvor han indledte med at fortælle, at ordet velfærdsstat ofte anses for at være et skældsord (Ibid., s. 33). Hans foredrag skulle stå som et modstykke til de anklager, som velfærdsstaten ofte var udsat for. Disse anklager bestod typisk i, at man mente, at velfærdsstaten ville skabe "upersonlige mennesker" og "indskrumpede væsener" (Ibid.), som ikke ville kunne tage vare på sig selv og som ofte ville begå selvmord. Kritikerne anså nemlig velfærdsstaten for at være dræbende, og gav den derfor ansvaret for det øgede antal af selvmord, der fandt sted i tiden. Ligeledes blev velfærdsstaten kritiseret for at skabe ensartethed i tænkemåde og adfærd, som således skabte 'ansigtsløse mennesker', hvilket skulle ses som et resultat af den øgede konformisme, hvor konformisme skal forstås som "ensrettethed, ens smag, ens mål, bevidst eller ubevidst skræk for at afvige fra normen, et ønske om at opnå tryghed ved at holde sig til i en flok" (Kjældgaard, 2018, s. 179, jf. Bodelsen). Dette forsvarede Sørensen dog også, da

han i højere grad mente, at velfærdsstaten dannede grundlag for, at individet havde flere muligheder for at være forskellig fra andre individer. Trygheden i velfærdsstaten skulle netop give mulighed for individets udvikling af personlighed (Kjældgaard, 2009, s. 33-34).

Sørensen fremlagde dog både de positive og negative sider af velfærdsstaten. Han beskrev, hvordan de sociale sikkerhedsforanstaltninger både kunne fungere som et springbræt men også som en sovepude for individet, hvor trygheden enten ville styrke individet i udviklingen af sin personlighed eller suspendere den. Dermed var Sørensen enig i, at det er muligt, at velfærdsstaten kan ligge til grund for suspenderingen af personligheden, ligesom kritikerne hævdede det, men han mente dog ikke, at det var en uundgåelig følge af den sociale tryghed. Flere kritikere hævdede ydermere, at velfærdsstaten ikke gjorde folk lykkelige. Dette var, som tidligere nævnt, blevet brugt til at beskrive en af de positive følger af velfærdsstaten. Netop dette synspunkt udtrykte Sørensen i radioforedraget, hvilket i 1960 fik daværende statsminister Viggo Kampmann til at udtale, at velfærdsstaten ikke sigter efter at gøre folk lykkeligere (Ibid., s. 34).

Preben Brandt beskriver, hvordan den skandinaviske velfærdsmodel ikke har haft til hensigt at hjælpe samfundets marginaliserede. Han er dog af den overbevisning, at samfundet alligevel i høj grad har udvist social ansvarlighed over for samfundets såkaldte 'tabere', især de uarbejdsdygtige. Han mener, at denne hjælp bliver givet i en ydmygende form, hvor individet i høj grad ydmyges, idet det tvinges til at modtage hjælp, herunder eksempelvis i kraft af, at individet samtidig blev frataget almindelige rettigheder. Desuden mener han, at de institutionaliserede former, hvor individet ofte bliver placeret, ligeledes virkede ydmygende. Motiverne har ofte været forskellige, men overordnet set var formålet at genopdrage og kontrollere individet, idet man ofte anså afvigere som farlige (Brandt, 2000, s. 101-102). Ligeledes beskriver Bent Greve, hvordan marginalisering eksempelvis kan opstå ved ikke at være som 'de andre' og hvis man ikke er "med på vognen" (Greve, 2019, s. 86), og det uanset om der er tale om anderledes tøj eller adfærd. Han mener desuden, at det er svært at definere, hvem samfundets udsatte er, men henviser til det Rådet for Socialt Udsatte tager udgangspunkt i, hvor samfundets udsatte blandt andet rummer hjemløse, stofmisbrugere, sindslidende, prostituerede, alkoholmisbrugere etc. (Ibid.). Ifølge Brandt og Greve er det bemærkelsesværdigt, at individer, der lider af psykisk sygdom eller andre psykiske lidelser, skal placeres under samme kategori som eksempelvis hjemløse og prostituerede, som ikke nødvendigvis er individer, der lider af en sygdom.

Lasse Horne Kjældgaard mener ikke, at psykisk sygdom skal ses som noget selvforskyldt, men mener i højere grad, at velfærdsstaten kan anklages for at ligge til grund for dette. Han er af den overbevisning, at der i velfærdsstaten findes et snævert normalitetsbegreb og beskriver, hvordan staten bidrager til at skabe vanvittige individer:

Velfærdsstaten er fejlbarlig og samtidig ude af stand til at indrømme og korrigere sine fejl. Den er ikke blot uproduktiv og hyklerisk (...) den producerer også selv de mangler og behov, som det er meningen, at den skal kompensere for. Det gør netop borgerne tossede, for at den kan behandle dem for deres tossethed. Borgerne er til for velfærdsstaten, ikke omvendt. (Kjældgaard, 2018, s. 175).

Ovenstående holdninger placerer sig tæt op ad den antipsykiatriske tænkning, der er af den overbevisning, at det især er samfundet og institutionerne heri, der gør samfundets individer syge. Den antipsykiatriske tænkning vil blive beskrevet nærmere senere i opgaven.

2.2.1. Den skandinaviske velfærdsmodel og affamilialisering

Når man taler om velfærdsmodeller er det nødvendigt at gøre det klart, hvilken type af velfærdsmodel, der er tale om. Der findes flere forskellige velfærdsmodeller alt efter, hvilket land den udspiller sig i. I Danmark klassificerer modellen sig som den skandinaviske velfærdsmodel. Denne model gør sig gældende i Danmark, Norge, Sverige og Finland, og er anderledes end i andre lande. Lasse Horne Kjældgaard forsøger i sin artikel "In Loco Parentis – Affamilialisering i fiktion om den skandinaviske velfærdsstat" fra bogen *Velfærdsfortællinger – om dansk litteratur i velfærdsstatens tid* (2010) at fremhæve de specielle træk, der gør sig gældende i denne velfærdsmodel. Følgende afsnit vil derfor indeholde en beskrivelse af de synspunkter, der fremlægges i artiklen, hvor der især vil fokuseres på begrebet *affamilialisering*, idet vi finder dette begreb særligt relevant for den kommende analyse af værket. Vi gør opmærksom på, at der i følgende afsnit ikke vil blive uddybet træk fra de to andre velfærdsmodeller, henholdsvis den liberale og den kontinentale model, da dette ikke er relevant for opgaven.

I den skandinaviske velfærdsmodel står staten som det bærende element. Derfor giver selve statsborgerskabet ret til alle sociale rettigheder for individet. Til at betegne dette anvendes begrebet *universalitetsprincippet*, som er særligt kendetegnende for den skandinaviske vel-

færdsmodel. Den velfærdsmodel, som gør sig gældende i Skandinavien kaldes typisk for en universel velfærdsmodel, og begrebet dækker over de enkelte velfærdsydelser. Jørgen Goul Andersen og Christian Albrekt Larsen har udviklet fire hovedpunkter, som gør sig gældende for *universalismebegrebet*: "alle er omfattet af de samme regler med klart definerede rettigheder, alle er berettigede til at modtage den pågældende ydelse, alle modtager den samme ydelse, denne ydelse er tilstrækkelig" (Andersen & Larsen, 2015, s. 13). Et andet begreb, der bruges til at beskrive denne type af velfærdsmodel, er begrebet *decommodification*. Begrebet dækker over statens understøttelse af individer, der er havnet i situationer, hvor de ikke har mulighed for at varetage et arbejde, herunder eksempelvis på grund af sygdom, graviditet, alderdom, studie etc. Staten vil i disse tilfælde træde til og understøtte individet med en minimumsindtægt (Kjældgaard, 2010, s. 67-68).

Det tredje kendetegn ved den skandinaviske velfærdsmodel omhandler uafhængigheden af familien og en såkaldt negativ frihed. Den negative frihed opstår i kraft af, at staten interverner i det enkelte individs frihed og den sikres igennem borgernes rettigheder (Bjørnstrup, Matthiesen og Skov, 2015, s. 28-29). Hertil bruges begrebet *affamilialisering*, som betegner måden, hvorpå staten aflaster familien fra opgaver igennem velfærdsordninger, herunder eksempelvis daginstitutioner, plejehjem, hjemmehjælp etc. Individets frihed bliver dermed stor i dette samfund - både når der er tale om økonomisk og social uafhængighed af familien (Kjældgaard, 2010, s. 67-68). Affamilialiseringen bidrager til at aflaste familierne gennem velfærdsforpligtigelser, mens den ligeledes øger en grundlæggende stræben efter individualitet. Den forsøger således at gøre mennesker gensidigt uafhængige af hinanden. Dette aspekt ved den skandinaviske velfærdsstat beskriver de to svenske historikere, Henrik Berggren og Lars Trägårdh, som en *statsindividualisme*, som skal ses som en særlig skandinavisk individualisme:

Den svenske eller skandinaviske model bygger på, at den enkelte står i et direkte forhold til staten, både hvad angår pligter og rettigheder. Det er der, sikkerhedsnettet befinder sig, uanset individets relation til sin familie, sin arbejdsgiver eller mere eller mindre velvillige velgørenhedsforetagender. Den umiddelbare afhængighed af familie, slægt, naboer, arbejdsgiver og foreninger i civilsamfundet er blevet minimeret (Kjældgaard, 2010, s. 69, jf. Berggren og Trägårdh).

I kraft af dette kan man udlede, at modellen udgøres af radikale individualistiske komponenter.

Affamilialiseringen kan ses som et resultat af forskellige udviklingsmønstre, som fandtes i alle de vestlige lande, hvoraf Kjældgaard nævner følgende: "selvstændiggørelsen og mobiliseringen på arbejdsmarkedet af kvinderne, tømningen af familien for funktioner (ud over forbrug), stigende skilsmissekvotienter, faldende børnetal, sammensatte familier og patriarkatets krise" (Kjældgaard, 2010, s. 73). Affamilialisering skal dog ikke blot anses for at være noget positivt - den havde både sociologiske og psykologiske konsekvenser for individet. Søren Mørch beskriver det således:

Det farlige ved manøvren med at lade det offentlige træde i forældrenes sted består i, at det ikke længere bliver muligt at afgrænse det offentliges ansvar. Det bliver så at sige et offentligt anliggende, om folk er lykkelige, glade og harmoniske (Kjældgaard, 2010, s. 79, jf. Mørch).

Dette står endnu engang i kontrast til det tidligere nævnte udsagn af Viggo Kampmann, hvori han proklamerede, at velfærdsstaten ikke sigter efter at gøre folk lykkelige. Politikkerne har derfor forsøgt at mane denne forestilling til jorden, ved eksplicit at fortælle, at dette ikke er velfærdsstatens formål. Man kan dog imidlertid udlede af Mørchs citat, at der i samfundet har eksisteret en forståelse af, at det alligevel har været statens ansvar at gøre folk lykkelige.

2.3. Starten på det senmoderne samfund

Dette speciale har, som tidligere nævnt, til formål at analysere værket *Daniels anden verden* (1970) af Leif Panduro. Værket er udgivet i 1970 og er derfor publiceret på et tidspunkt, hvor strukturerne i samfundet var under udvikling, idet man oplevede en mere moderne bykultur, fremfor tidligere tiders traditionelle landbrugssamfund (Jensen, 2006, s. 114). Tidligere i denne opgave er strukturerne for det traditionelle samfund blevet beskrevet og følgende afsnit vil behandle, hvilke forandringer, der udtrykte sig efter Anden Verdenskrig og især i 1960'erne og 1970'erne. Afsnittet vil have et særligt fokus på familien og identitetsdannelse i det senmoderne samfund.

Efter Anden Verdenskrig begynder man så småt at se ændringer i samfundsstrukturen, men især i 1960'erne bliver disse forandringer synlige. Markeringen mellem den traditionsbårne provinskultur og den moderne bykultur bliver tydeligere. Faste traditioner bliver i højere

grad brudt, mens informationer er lettere tilgængelige for flere mennesker, herunder i kraft af radio, tv og internet (Jensen, 2006, s. 113-114). Anthony Giddens betegner denne nye samfundstype som *det senmoderne samfund*. Han arbejder med begrebet om tid og rum, hvor man i det senmoderne samfund ikke længere udelukkende har mulighed for at kommunikere fysisk. I forbindelse med blandt andet telefonens fremkomst, er det blevet lettere at kommunikere på tværs af tid og rum. Ifølge Giddens giver disse nye kommunikationsformer mulighed for at styrke relationerne, da de kan binde individer tættere sammen, hvorfor konsekvenserne ved at være og leve adskilt formindskes (Iversen, Lund & Bundgård, 2017).

Som tidligere nævnt, påvirkes familien af samfundet. Som følge af velfærdsstatens indtog bliver det mere almindeligt med en udlejring af sociale relationer, herunder blandt andet ved brugen af institutioner. Ligeledes er den traditionelle kernefamilie med samlevende far, mor og børn i opløsning, hvorfor stedfamilier har en stigende betydning for både børn og voksne (Giddens, 1995, s. 132). Ligesom familielivet bliver påvirket af samfundet, gør individets identitetsdannelse det ligeledes. Tidligere har individet være underlagt faste traditioner og normer, herunder både i forbindelse med opførsel og karrierevalg, som ofte var fastlagt ud fra forældrenes karriere. I det senmoderne samfund ser man en tendens til, at individet i højere grad bryder den sociale arv i forsøget på at skabe sin egen identitet. Samfundet er præget af, at normer og krav i højere grad er mangfoldige, modstridende og kontekstuelle, hvilket skaber en ustabilitet for individets identitet, som betyder, at individet har brug for mere bekræftelse af andre. Dermed kommer der et større fokus på identiteten, hvor individet jagter drømmen om 'at finde sig selv', hvilket gør *narcissisme* til et relevant begreb i senmoderniteten (Jensen, 2006, s. 115-116). Individet har i det senmoderne samfund mange muligheder for at skabe det liv og den identitet, det ønsker sig. Det kræver meget af individet og alle disse valgmuligheder kan være med til at skabe en usikkerhed. Det sociale ses som en konstituerende baggrund for individet. Individet skaber sin identitet ved at løsrive sig fra denne baggrund og skille sig ud fra andre. Identiteten søges derfor igennem andre, som man kan spejle sig i og derigennem fremtræde anderledes end (Jensen, 2006, s. 144). Lars Lundmann Jensen beskriver, hvordan individet både kan ses som meget individualistisk, men også meget socialt:

På den ene side er vi altså meget individuelle (i vores bestræbelser på at være forskellige), og på den anden side er vi meget sociale, idet vores individualitet ikke ville

have nogen værdi, hvis ikke andre bekræftede os. De andre bliver således medskabere af min egen individuelle identitet. Spørgsmålet er så, om det overhovedet giver nogen mening at sige, at vi selv vælger, hvordan vi vil være?! Eller: "Er jeg mig, eller er jeg dem?" (Ibid.).

Jensen mener derfor, at individet er afhængigt af andre mennesker, for at kunne skabe sin egen identitet, da denne skal bekræftes af andre for at besidde en form for værdi. Der vil senere i opgaven komme et uddybende afsnit omkring identitetsdannelse og Social Identity Theory.

2.4. Ungdomsoprøret

Følgende afsnit vil indeholde en kort beskrivelse af ungdomsoprøret, der fandt sted i Danmark fra 1968-1972. Formålet er at beskrive, hvilke samfundsstrukturer, der lagde til grund for, at disse oprør fandt sted.

Når man taler om ungdomsoprørets første fase i Danmark er Ole Grünbaum en central skikkelse, herunder særligt i kraft af hans kontakt til en gruppe unge oprørere i Holland – de såkaldte 'provoer', som inspirerede ham til at udøve lignende aktiviteter i Danmark. Samtidig var han skribent, og udgav både artikler og bøger om det etablerede samfunds undertrykkelsesmekanismer. I bogen *Emigrér* (1969) beskriver han, hvordan samfundet havde fået etableret de samfundsstrukturer, det ønskede efter Første Verdenskrig:

et samfund, hvor de unge sprællede i sikkerhedsnettet med en fastlagt livsbane. Men en gruppe unge har nu valgt at hoppe ud af sikkerhedsnettet for at afprøve sig selv og finde sin egen livsform, for enhver generation må realisere sig selv på sin egen måde (Martinov, 2016, s. 25, jf. Grünbaum).

Heri ligger der tilmed en opfordring fra Grünbaum til de unge om, at de skal modsætte sig den polerede tilværelse, som er blevet skabt af samfundet. Ligeledes beskriver han senere i bogen, hvordan de unge har retten til magten i samfundet, hvilket han blandt andet begrundet med, at unge i dag har langt større viden og formåen end tidligere. Hans stærkeste argument er dog, at de unge er den eneste større gruppe, der forholder sig selvfølgeligt til velfærden og det moderne liv. Han mener, at ungdommen opfatter velfærden som noget selvfølgeligt, og ikke som statussymboler (Ibid., s. 25-26).

Ifølge Grünbaum skyldes ungdomsoprøret "uddannelsesrevolutionen, familieopløsningen, forbrugerismen, og teenagedyrkelsen" (Ibid., s. 26). Ligeledes er han af den opfattelse, af det provokatoriske ikke skal findes hos ungdommen, men i stedet skal ses som de voksnes reaktion på en frygt for at miste magten. Dette udtrykker sig især når ungdommen forsøger at bryde med de normer og traditioner, som de voksne har etableret (Ibid.) Ungdomsoprørerne reagerede dermed imod det etablerede samfunds værdier og det traditionelle samfund. De satte spørgsmålstegn ved autoriteterne, herunder eksempelvis forældrene, skolelæreren, arbejdsgiverne, politiet etc. De ville selv bestemme og dermed definere deres egne værdier, fremfor at overtage forældrenes. De forsøgte således at bryde med traditionelle værdier og samfundsskabte normer (Schroeder, 2007, s. 148-149).

2.5. 60'ernes prosamodernisme

Nærværende afsnit vil indeholde en beskrivelse af de tendenser, der udmærkede sig i litteraturen omkring 1960'erne, herunder med fokus på 60'ernes prosamodernismen. Afsnittet er relevant for at kunne placere *Daniels anden verden* (1970) i en litteraturhistorisk periode.

Op gennem 1950'erne befandt man sig i en ny tid, hvor man bevægede sig væk fra krisetidens skygger og ind i det moderne velfærds- og industrisamfund. Litterat og kritiker Torben Brostrøm definerede i 1959 modernisme som:

En bestræbelse for at trænge ind og ned i det menneskelige, fremmest i de egne, som ikke har været bevidst behandlet af ældre digtere. Den sker på baggrund af erfaringer fra moderne psykologi, erkendelse af det ændrede verdensbilledes menneskelige konsekvenser, dvs. at registeret er udvidet og mennesket opfattet som dybere og farligere, i en tid, hvor religiøse, etiske, politiske, sociale normer er under forvandling." (Brostrøm, 1959, s. 135-136).

1950'erne var en tid, hvor forfatterne gjorde sig mange tanker om, hvordan de skulle skrive og hvilke problemstillinger, der var mest interessante at beskæftige sig med (Mortensen og Schack, 2007, s. 64). De var dog enige om, at generationen havde en fundamental meningsløs-

hed, men de havde forskellige bud på, hvordan man skulle forholde sig til den. Brostrøms udtalelse handlede først og fremmest om lyrikken, men Villy Sørensen og Peter Seeberg havde holdningsmæssigt gjort tegn til, at der var noget nyt på vej. Man skrev blandt andet videre i den prøvede psykologiske realisme. Formen blev i dette tilfælde ikke det afgørende, hvorfor det i højere grad var livsholdningen og emnevalget som tydeliggjorde, hvordan 1960'ermøderne sternes litteratur adskilte sig fra "de andres". Betegnelsen "de andre" udgøres af en broget blanding af forfattere, herunder eksempelvis Hans Scherfig, Tove Ditlevsen, Ole Sarvig med flere (Mortensen og Schack, 2007, s. 114-115). Denne tids forfattere søgte efter det autentiske menneske. De fastholdt forestillingen om det menneskelige individ som dannelses- og udviklingsromanen havde jagtet igennem hundrede år. Det drejede sig både om, hvor det var, hvorfor det var forsvundet samt hvordan det kunne genrejses i sin værdighed. De havde således alle sammen et fælles udgangspunkt: at beskæftige sig med den splittelse, som fandtes på alle niveauer. Splittelsen skulle både findes i det enkelte menneske som en spaltning mellem krop og sjæl, intellekt og følelse samt det bevidste og ubevidste (Ibid., s. 116). Søren Baggesen beskriver det således: "den modernistiske roman betvivler holdbarheden af den traditionelle realismes grænser mellem person og omverden, mellem bevidst og ubevidst, og mellem før, nu og efter." (Baggesen, 1967, s. 121).

Blandt andet udkom Leif Panduro, som er dette speciales omdrejningspunkt, med værket *Rend mig i traditionerne* (1958), som skrev sig ind i tidsåndens ungdomsdyrkelse. Værket afspejler 1930'ernes kulturradikale syn på køn og klasse. Panduro udviser i dette værk en solidaritet med de sindssyge og skøre på hospitalet og i familien, hvilket beskrives således: "Den sande og autentiske reaktion på et sygt samfund giver de gale og outsidersne, hvis synsvinkler periodens litteratur også er rig på" (Mortensen og Schack, 2007, s. 146). Det beskrives ligeledes, hvordan Panduros romaner er skrevet som taget ud af en moderne psykologibog. Der er dog tilføjet en god portion humor, galskab og fantastisk symboldannelse, som tilføjer værkerne noget andet end blot psykologiens tænkning. I sidste fase af Panduros forfatterskab behandles der emner såsom borgerskabets ægteskabelige, arbejdsmæssige og eksistentielle kriser, som er stærkt inspireret af samtiden (Ibid., s. 138).

Prosaen i 1960'erne interesserer sig for den moderne verden, hvor den indeholder et kritisk blik på det velfærdssamfund, der er under opbygning, og de modernistiske forfattere beskriver en fremmedgjort verdens absurditet. Panduro er et typisk eksempel på en forfatter, der

ofte skildrer normaliteten og samfundets ensretning af individerne. Han stiller sig kritisk over for måden, hvorpå samfundet skaber ensformige individer. Eksistentialismen var et vigtigt emne for forfatterne i 1960'erne, idet dette inspirerede dem til at beskrive de negative, menneskelige følger, som det nye velfærdssamfund medførte. Ligeledes var eksistentialismen interessant for 60'ermøderne, fordi den kan beskrive menneskets forhold til omverdenen. 60'ermøderne kan således beskrives som forfattere, der skildrede de menneskelige konsekvenser som velfærdsstatens indtog medførte, hvor temaer som identitet og individets psykologi var meget udbredte (systime.dk).

2.6. Kulturradikalismen

I Panduros opgør med traditionalismen inddrager han elementer fra 1930'ernes kulturradikalisme, som er en nyere udgave af det moderne gennembruds oprindelige radikalismetradition, der opstod i 1800-tallets sidste halvdel. Den tredje og sidste udgave af radikalismen opstod i årene omkring 1960'erne, hvorfor denne periode er interessant i forbindelse med Leif Panduros forfatterskab (Kold, 2012).

I Danmark udsprang kulturradikalismen af 1870'ernes borgerlige radikalisme og af det intellektuelle miljø, som var forbundet med brødrene Brandes og Viggo Hørup. Disse borgerligt-radikale idéer skabte en kulturkamp, der primært var rettet mod kirken og statens autoritet, herunder den indskrænkede, undertrykkende og farveløse borgerlige kultur. Som modsætning hertil kæmpede man især for retten til individuel udfoldelse, fordomsfrihed og øget tolerance (Kold, 2012). Bevægelsen udmundede i årene omkring århundredeskiftet, men fik igen nyt liv i mellemkrigstiden – dog i en ny form. Den nye bevægelse bestod endnu engang af intellektuelle og kunstnere, heriblandt Poul Henningsen, Otto Gelsted og Hans Kirk. Mellemkrigstidens kulturradikalisme knyttede sig dog særligt til venstre-intellektuelle, der i større eller mindre omfang var inspireret af socialisme og kommunisme. I slutningen af 1930'erne stod det kulturradikale tidsskrift *Kulturkampen* i spidsen for bevægelsen. Tidsskriftets bærende element var frisættelsen og individets udfoldelse, og herudfra skabte de fokusområder så som; Freuds psykoanalyse, seksualdebatten og kvindefrigørelsen (Kold, 2012).

Kulturradikalismen havde karakter af at være en 'pædagogisk' bevægelse. Poul Henningsen var af den opfattelse, at folket var fejlopdraget og derfor skulle genopdrages, hvilket han mente skulle ske gennem "frie skoler, lys, jazz og kubisme" (Martinov, 2016, s. 264), dog forbe-

holdt en del ironi. De kulturradikale stillede sig især kritisk over for masseproduktion, herunder primært masseproduceret pop- og rockmusik samt tegneserier fra USA. Derudover betragtede de befolkningen som "idioter, formørkede, vildførte i lommen på NATO, USA og Volmer Sørensen" (Ibid.), og de frygtede især et kulturelt forfald, hvilket ligeledes var en reaktion på og kritik af velfærdsstatens popdyrkelse og overforbrug. Flere dramatikere forsøgte at skildre disse kulturradikale holdninger i satiriske revyer, herunder eksempelvis Klaus Rifbjerg, Jesper Jensen og Leif Panduros *Gris på gaflen*. Ungdomsoprøret blev imidlertid et tydeligt eksempel på, at kulturradikalisterne frygtede, at kulturindustrien ville gøre de unge til robotagtige konsumenter, ikke blev en realitet. I stedet realiserede de unge kulturradikalisterne vision om seksuel frigørelse, egenproduktion af kunst og kultur, fri kropslig udfoldelse, utvungent samvær etc. (Ibid.).

Efter Anden Verdenskrig uddøde kulturradikalismen som kulturpolitisk bevægelse. Synspunkterne levede dog videre og havde i perioden fra 1950-1970'erne en indvirkning på samfundet, herunder i forbindelse med byplanlægning, pædagogik, skole- og seksualpolitik. I denne periode var forfatterne Klaus Rifbjerg, Villy Sørensen og Leif Panduro toneangivende (Kold 2012). Leif Panduros inddragelse af kulturradikalistiske elementer i *Daniels anden verden* (1970) vil blive beskrevet nærmere i specialets perspektivering.

2.7. Leif Panduro – en beskrivelse af hans forfatterskab

Følgende afsnit vil indeholde en overordnet præsentation af Leif Panduros forfatterskab, hvorefter hans opgør med traditionalismen vil blive belyst. Dette gøres med henblik på at skabe en bedre forståelse af Leif Panduros forfatterskab samt for at komme nærmere en litteraturhistorisk placering af værket.

2.7.1. Forfatterskab

Panduro debuterede med romanen *Av, min guld tand* (1957), hvilket ligeledes gav ham sit folkelige gennembrud. Den folkelige anerkendelse var dog ikke det eneste, der interesserede ham. Han kom tidligt i forfatterskabet i kontakt med folk i den unge, intellektuelle strømning, der kaldtes 'nyradikalismen' eller 'kulturradikalismen'. Her mente man, at den modernistiske og eksperimenterende sprogkunst var en skabende og frigørende kraft. Dette skulle nedbryde den småborgerlige og snæversynede vanetænkning, hvor det enkelte menneskes inderste selv skulle komme til udtryk. Selvom Panduro på mange områder delte dette kunst- og kultursyn, befandt han sig i periferien af bevægelsen. Hans trang til at skrive humoristisk og fandenivoldsk

gav ligeledes hans litteratur en modernistisk tematik, hvor det absurde og hverdagslige ofte stod centralt i hans værker (Christensen, 2001, s. 279).

Panduros forfatterskab kan inddeles tre i forskellige kategorier, hvor tematikkerne ikke afviger væsentligt fra hinanden. Udgivelserne *Rend mig i traditionerne* (1958), *De uanstændige* (1960) og *Øgledage* (1961) omhandler alle en vred, ung mand, der har svært ved at tilpasse sig samfundet og som derfor konstant må undertrykke sine drifter. De centrale emner gør sig dog gældende for hele forfatterskabet, hvilket Christensen beskriver således:

Den psykoanalytiske forståelsesmodel, der er rettesnor for romanernes persontegning og for handlingsforløbet, går igen i hele forfatterskabet som den grundform, stoffet er bygget op omkring: Det moderne menneske er klemmt mellem de impulsive lyster og aggressioner, der bestandig tilflyder bevidstheden, og samvittigheden og de tyranniske omgivelser, der hele tiden stiller krav om, at de individuelle og private gøremål holder sig inden for nogle bestemte rammer. Resultatet er, at det naturlige begær kanaliseres i syge og anormale retninger (Ibid.).

Efterfølgende udkom tre romaner, som alle skildrer en utilpasset, voksen mand: *Fern fra Danmark* (1963), *Fejltagelsen* (1964) og *Den gale mand* (1965). Disse bøger behandler en mands person i 40-årsalderen, der befinder sig grænselandet mellem galskab og normalitet. Christensen beskriver, hvordan "galskaben – i antipsykiatrisk forstand – synes at være en normal reaktion på en forrykt verden" (Ibid.: s. 280). Den antipsykiatriske bevægelse vil blive behandlet senere i opgaven.

Slutteligt udgav Panduro tre romaner, som handler om den syge, anarkistiske kærlighed, hvor kærligheden kan ses som en irrationel, uregerlig kraft, som ikke imødekommer vores konventionelle og romantiske forestillinger: *Daniels anden verden* (1970), *Vinduerne* (1971) og *Den ubetænksomme elsker* (1973). Her er temaet en midaldrende mand, som har et forhold til en yngre kvinde, der udviser småpsykotiske tendenser. I disse bøger er opmærksomheden i højere grad rettet mod kvinderne end tidligere, hvor også personschildringen er mere afdæmpet og indfølt end tidligere (Ibid., s. 280-281). Panduros forfatterskab er således præget af en gennemgående fælles tematik, som kommer til udtryk i forskellige bearbejdninger. Han formår at skil-

dre den skæve galskab, som læseren ofte vil kunne identificere sig med, ligesom han også opstiller familiære situationer, som man ligeledes kan spejle og indleve sig i (Ibid., s. 282). Vi er opmærksomme på, at Panduro har udgivet tv-dramatik, men på baggrund af opgavens omfang, har vi ikke fundet dette relevant, hvorfor det ikke vil blive beskrevet nærmere.

I og med, at der findes lighedspunkter i Panduros personlige liv og hans værker, er vi opmærksomme på, at det ligeledes kunne være interessant at anvende den selvbiografiske metode i en analyse af Panduros værker. Denne metode har vi dog valgt ikke at gøre brug af, da vi ikke er interesseret i, hvorvidt bogen baserer sig på virkelige hændelser. Derudover finder vi det vanskeligt at påvise, at bogen trækker på Panduros egen baggrund, fordi bogens paratekst blot fremsætter genrebetegnelsen 'roman'.

2.7.2. Et brud med traditionalismen

Leif Panduros forfatterskab beror i høj grad på et brud med traditionalismen, herunder dens normer og værdier. Gennem hans værker, søger og afprøver han grænser, som strider mod de normer, der var gældende i samtiden. Bruddet med traditionalismen udtrykkes i høj grad gennem hans ironiske tilgang til sproget, som ligeledes kommer til udtryk i karakterernes sprogbrug. Gennem ironien udtrykkes utilfredshed med det eksisterende samfund, herunder dets etablerede og stivnede institutioner og værdier (Franzén, 1971, s. 130). Netop denne ironi vil blive behandlet nærmere i analysen af *Daniels anden verden* (1970), hvor det vil blive analyseret, hvordan Panduro benytter ironien til at fortælle en alvorlig fortælling om psykisk sygdom, og igennem ironien udtrykke sine holdninger og dermed styrke pointerne. Leif Panduros forfatterskab beror således på en stil, som er ironiserende, underholdende og koket – dette på trods af en tung og gennemgående pessimisme, som er skarpt rettet mod samfundet og dets instanser (Ibid., 131).

3. Teori og metode

Nærværende afsnit indeholder en præsentation af de teorier og metoder, der anvendes i specialet. Afsnittet vil inddeles i to hovedafsnit, herunder den litterære teori og metode samt den psykologiske teori og metode. Den litterære teori og metode vil indeholde teorier omhandlende genre, fortæller og den litterære karakter, og vil danne baggrund for specialets litterære udgangspunkt. Den psykologiske teori og metode knytter sig til specialets psykologiske udgangspunkt, og vil indeholde teorier om psykoanalysen, antipsykiatrien og Social Identity Theory.

3.1. Den litterære teori og metode

3.1.1. Genre

I nærværende afsnit vil der forekomme en beskrivelse af begrebet *genre*, for at opbygge en grundlæggende forståelse af begrebet. Slutteligt vil der forekomme en beskrivelse af, hvordan psykisk sygdom manifesterer sig i litteraturen. Det er relevant for opgaven at identificere værkets genre, idet genreidentifikationen former oplevelsen af værket og giver en forståelse for dets funktion, hvilket skal bidrage til fortolkningen af værket.

Når man arbejder med genrebegrebet må man anse det som et forståelsesredskab. For at kunne forstå en tekst må man derfor, inden man læser den, have en forventning om, hvilken type tekst, der er tale om. Denne kategorisering sker på forhånd, fordi vi altid møder en tekst i en kontekst. En tekst kan eksempelvis være forhåndsidentificeret som 'litteratur', mens andre genremarkører også vil påvirke, hvordan vi kategoriserer et værk. Gerrard Genette har udviklet begrebet *paratekst* til at beskrive alle de tekster, der eksisterer uden for et værks hovedtekst, herunder eksempelvis værkets indholdsfortegnelse, bagsidetekst, titelblad etc. I titelbladet eller på værkets forside vil der ofte være angivet en genrebetegnelse – eksempelvis angivelsen af værket som roman, digt, novellesamling etc. Derfor fungerer situation, kontekst og paratekst ofte som ledende faktorer, der skaber bestemte forventninger hos læseren forud for læsningen af hovedteksten (Stounbjerg, 2013, s. 129-130). Genrebetegnelsen 'roman' kommunikerer en ren *information* til modtageren, hvori der ligger en *intention*, herunder hvordan afsender ønsker, at modtager skal tilgå værket. Afsender kan naturligvis ikke påtvinge modtager en bestemt tilgang, men kan opfordre modtager til en given læsning (Genette, 1987, s. 100-102). Genette beskriver denne information og intention således: "Roman betyder ikke "denne bog er en roman", hvilket er en definitorisk påstand, som næppe nogen har magt til at hævde, men snarere "Betragt venligst denne bog som en roman"." (Ibid., s. 103). Afsender er således nødt til at identificere og acceptere genremarkøren, hvis værket skal forstås og anerkendes som afsender ønsker det, da værket ellers ville kunne mistolkes. Denne mistolkning udtrykte sig eksempelvis i forbindelse med Knud Romers bog *Den som blinker er bange for døden* (2006), hvor flere læsere betragtede bogen som en selvbiografisk roman, hvilket betød, at bogen kom i stor modvind, da den pludselig blev opfattet som utroværdig – udelukkende fordi modtager ikke lyttede til afsenders opfordring (Kjerkegaard, 2018, s. 67).

Overordnet set har man opereret med tre storgenrer: epik, lyrik og dramatik. Herunder eksisterer der mange forskellige undergenrer: novellen, myten, eposset, slægtsromanen etc. Denne afgrænsning er dog, ifølge Genette, problematisk, da man eksempelvis hos Platon og Aristoteles oplevede, at lyrikken ikke optræder som en selvstændig kategori. Alligevel giver det mening at tale om storgenrer og genresystemer, men de skal i højere grad anses for at være prototypiske forventninger på specifikke tidspunkter (Stounbjerg, 2013, s. 133-135). Historisk set har man accepteret, at genrer er foranderlige, at de forskydes, krydses og flyder sammen. Derfor kan der hele tiden opstå nye genrer, mens andre uddør. I forsøget på at beskrive genrer kombinerer man oftest form og tematik (Ibid., s. 137).

Genren udgøres af tekster, der deler en række koder, som eksempelvis plot, værkets verden, karakterer, fortællere og ofte også en modus, som bliver et genrekonstituerende træk. Disse koder gør værket genkendeligt for læseren. Genrekoderne fremstår dermed som konventioner, hvor der skal være tilstrækkeligt af én type, før man kan tale om en genre (Hejlsted, 2007, s. 166-167). Genren kan opfattes som en støbeform, der sætter rammen for fortællingen. Ligeledes guider den læseren til, hvordan fortællingen skal læses. Den udgøres af de koder, som den deler med andre værker, hvorfor et værk kan dele sine grundprincipper for sit plotmønster, sin verden, karakterer, fortæller og modus med andre værker. Ligeledes vil en fortælling ofte blande elementer fra forskellige genrer og kombinere dem til én fremtrædende genre (Ibid., s. 168).

Værket indskrives sig i genrekonventionerne for romangenren, hvorfor denne genre vil blive uddybet i det efterfølgende. De øvrige genrer vil ikke beskrives nærmere, da dette ikke er relevant for opgaven.

3.1.1.1. Romangenren

Hejlsted anskuer romangenren ud fra dens konstitueringsperiode i det 19. århundrede og karakteriserer den således:

en længere fortælling affattet i prosa, hvis plot typisk er flerstrengt og ofte indeholder et væld af større eller mindre sidehistorier. Den fiktive verden er ofte fremstillet som en konkret historisk realitet, hvori en eller sjældnere flere hovedpersoner udfolder sig. Karakteren i det 19. århundredes roman fremstilles ligesom fortællingens verden med en stor bredde og en høj detaljeringsgrad (Hejlsted, 2007, s. 174).

Ydermere mener Louise Rosengreen, som er cand.mag. i dansk og historie, at fortællingens længde og det flerstrengede plot giver anledning til "mange konflikter eller udslagsgivende begivenheder" (Rosengreen, 2015). Ligeledes er de ovenfornævnte karakteristika for romanen medvirkende til, at læseren i højere grad kan forstå og identificere sig med karaktererne (Ibid.).

Romangenren har dog altid været præget af en spaltning, hvor den kan placere sig under flere undergenrer, hvilket ofte er kendetegnet ved dens modi, herunder eksempelvis dagbogsromanen og rejseromanen. Undergenrerne beskrives gennem deres plot, verden, karakterer, fortæller og modus. På baggrund heraf vil de fleste romaner være hybrider af forskellige undergenrer. Derfor må en analyse af en romans genreforvaltning tage afsæt i den eller de undergenrer, der gør sig gældende for den pågældende roman (Hejlsted, 2007, s. 174-175). En roman kan i sig selv, beskrives som en undergenre til storgenren epik, mens en dannelsesroman og ungdomsroman fremstår som en under-undergenrer til romanen.

Genrebegrebet er dog i det 20. århundrede ofte blevet kritiseret, da flere teoretikere er enige i, at genredefinitionerne er uholdbare. Alasatir Fowler mener eksempelvis ikke, at genrer kan klassificeres, defineres og gensidigt udelukke hinanden. Ydermere er han af den overbevisning, at genrer ikke indeholder 'nødvendige elementer' eller definerende særtræk. Johansen og Klugeff beskriver Fowlers holdning til genrebegrebet således:

Det nytter slet ikke at bestemme en genres særtræk, for enten vil de nødvendige elementer være på et for højt generaliseringsniveau (f.eks. "alle komedier har karakterer"), eller også vil forsøget resultere i, at de konkrete værker unddrager sig genren. Og det hjælper ikke at inddele i undergenrer, for de vil igen rumme så stor variation, at enhver definition vil være uholdbar. (Johansen og Klugeff, 2009, s. 25-26, jf. Fowler, 1982).

På trods af dette indeholder genreteorien alligevel en værdi, som skal findes i kommunikationen og fortolkningen, fremfor i klassifikationen. Fowler mener, at en identifikation af værket er nødvendig for at kunne fortolke det, hvori genrekendskabet former oplevelsen af værket og giver en forståelse for dets funktion. Denne holdning danner baggrund for vores valg om at

inkorporere genrebegrebet i denne opgave. Desuden mener han, at genrer skal forstås som beslægtede med hinanden, idet de overlapper og krydser med hinanden, hvilket betyder, at de forskellige genrer har mange lighedspunkter (Ibid., s. 32).

3.1.1.2. Psykisk sygdom og galskab i litteraturen

Som tidligere beskrevet ønsker vi at belyse, hvordan psykiske lidelser og galskab bliver behandlet i den antipsykiatriske tænkning. Vi anser det dog ligeledes for relevant at forholde os til, hvordan psykisk sygdom og galskab manifesterer sig i litteraturen, herunder med særligt fokus på, hvorledes litteraturen kan bidrage til en bedre forståelse af det gale og sindslidende individ. Vi er af den overbevisning, at dette perspektiv vil bidrage til en øget forståelse af det skønlitterære værk *Daniels anden verden* (1970), fordi vi herigennem bliver gjort bekendt med tendensen inden for den denne form for litteratur.

Sygdom, herunder psykisk sygdom, er en uundgåelig del af vores hverdag og vi bliver ofte konfronteret med diverse sindslidelser, herunder stress, depression, angst etc. Undersøgelser tyder på, at omtrent halvdelen af den amerikanske befolkning opfylder kriterierne for en psykisk diagnose på et tidspunkt i livet (Petersen, 2015, s. 10). Ydermere forekommer der klare vidnesbyrd om, at en tredjedel af den voksne befolkning i Europa er eller har været ramt af mindst én psykisk forstyrrelse inden for det seneste år (Petersen, 2015, s. 10, jf. Wittchen et al. i Rose 2010). Ifølge Petersen, er der opstået en diagnosekultur, hvor man generelt ser bort fra individets individuelle oplevelser og i stedet fokuserer på de områder, hvor flere individer oplever fælles forstyrrelser – herudfra kan skabes en fællesbetegnelse for den givne lidelse – altså en diagnose. Denne øgede diagnosticering i det moderne velfærdssamfund kan dog forekomme en anelse problematisk, fordi man placerer vidt forskellige sindslidende mennesker under samme betegnelse (Petersen, 2015, s. 10).

På baggrund af de psykiske sygdommes uundgåelighed for det enkelte individ, er der blevet skabt et forhold mellem galskab og litteratur, som strækker sig helt tilbage til antikken. Inden for dansk litteratur var Ludvig Holberg blandt de første til at skildre menneskets absurde, overdrevne og irrationelle egenskaber, og gennem hans forfatterskab benyttede han ord, som i høj grad skaber associationer til det sindslidende individ, herunder "anticyram" og "hellebor". Anticyram er en ældre betegnelse for en galeanstalt og hellebor var en plante som man anvendte i forsøget på at helbrede psykiske lidelser (Gammelgaard, 2013). I 1800-tallet satte både Sten Steensen Blicher og J. P. Jacobsen også fokus på det afvigende sind i deres litterære værker,

heraf kan nævnes Blichers *Hosekræmmeren* (1829) samt Jacobsens novelle "To Verdener" (1879). I slutningen af 1800-tallet opstod psykiatridebatten i Danmark, hvor redegørelser for diverse sygdomsforløb blev blandet med en ganske hård kritik af den behandlingsform, som blev ført af sundhedsvæsnet. Denne kritik udtrykte sig blandt andet hos forfattere som Amalie Skram og Helga Johansen, hvor galskaben pludselig blev set indefra. Interessen for det menneskelige subjekt og dets indre spændinger blev fastholdt i starten af det 20. århundrede, og i den forbindelse oplevede man, at der opstod flere formeksperimenterende værker i den modernistiske prosa (Ibid.). Forholdet mellem skrift og psykisk sygdom har således været tilstedeværende op gennem hele litteraturhistorien, hvor mange forfattere har givet os et indblik i livet med psykisk sygdom.

Dermed er skildringen af psykiske sygdomme og galskab i litteraturen ikke et nyt fænomen, men ifølge Lise Vandborg, som er cand.mag. i nordisk sprog og litteratur, oplever vi i øjeblikket en tilbagevendende tendens inden for litteraturens verden, hvor psykisk sygdom igen fremstår som omdrejningspunktet i mange skønlitterære værker (Vandborg, 2019) – dog med et mere individualistisk synspunkt end tidligere (forfatterweb, 2016). Mange forfattere trækker i den forbindelse på egne erfaringer (Vandborg, 2019), hvilket blandt andet udtrykker sig hos forfatteren Mikael Josephsen, der i interviewartiklen *Med normalsproget ind i poesien* (2020) siger således:

Jeg valgte at skrive om mine egne oplevelser som indlagt på psykiatriske afdelinger fordi det var det stof, der trængte sig på. Det var en nødvendighed. Og fordi jeg aldrig i litteraturen er stødt på, hvor afskyeligt det er at være indlagt som alkoholiker til afgiftning. (...) Jeg ville gerne fortælle hvilket hærværk misbruget i virkeligheden er. Og om skammen, både ved at være alkoholiker og også som nederste i hierarkiet på en psykiatrisk afdeling (Litteratursiden, 2019).

Vandborg er af den overbevisning, at galskabslitteratur kan bidrage til en øget forståelse af det følsomme og syge sind og derigennem nedbryde tabuer om psykisk sygdom (Vandborg, 2019). I artiklen *Det taler vi ikke om* (2019) giver forfatterne Peter Øvig, Karen Fastrup og Anne-Lise Marstrand Jørgensen et indblik i deres individuelle kampe mod psykisk sygdom i en tavsheds-kultur, hvor tabubelagte emner negligeres. De tre forfattere anser litteraturen som et oplagt sted at søge viden om psykisk sygdom, fordi den giver plads til at dykke ned i kompleksiteten

og derigennem fremstille det psykisk syge individ som andet end blot et sårbart individ, som placerer sig uden for den generelle normalitetsopfattelse (Rugholm, 2019).

Litteraturen har i mange år spillet en stor rolle i forståelsen af psykiske lidelser, hvilket blandt andet udtrykker sig hos Sigmund Freud, som benyttede sig af litteraturen, når han skulle beskrive psyken (Gammelgaard, 2013). Det er dog først i løbet af de seneste ti år, at man har fået fokus på litteraturens evne og betydning i forbindelse med behandling af psykiske lidelser. Ifølge psykiateren Anne Lindhardt åbner litteraturen op for en unik mulighed for at få et indblik i sindets kringelkroge og mennesket bag diagnoserne (Vandborg, 2019).

Lasse Raaby Gammelgaard, som er adjunkt på Institut for Kommunikation og Kultur – Nordisk Sprog og Litteratur, giver i artiklen "Litteratur og galskab – beskrivelser af en vrangvendt virkelighed" (2013) udtryk for, at der synes at være flere temaer, som gentager sig i de fleste galskabstekster. Han beskriver temaerne således:

Dele af værkerne foregår ofte på hospitaler eller psykiatriske anstalter. Persongalleriet omfatter typisk den sindslidende, psykiatere og læger, nære slægtninge og venner til patienten. Forskellige behandlingsformer (lobotomi, elektrochok, pillemedicinering m.m.) skildres tit. Selvmordsforsøg, vold på både sig selv og omverdenen, psykoser, depression og hallucinationer udgør dele af handlingen. Positionen, hvorfra den sindslidende taler, forekommer ofte at være ustabil og fragmenteret, ligesom oplevelsen af personens krop, kan virke fragmenteret. Derfor kan man, når der anvendes en jeg-fortæller, sjældent tage deres udlægning af sagforholdene for gode varer (Gammelgaard, 2013).

Gammelgaard gør dog opmærksom på, at ovenstående blot er et udtryk for typiske fællestræk, og at det derfor ikke gør sig gældende i alle skønlitterære værker omhandlende galskab. Han er af den overbevisning, at værkerne ofte har ét af følgende tre formål, herunder at skildre lighedstegnene mellem forfatteren og den syge, at stille sig kritisk over for psykiatriens behandlingsformer eller at skildre den logik, som kommer til udtryk i den sindslidendes tilstand.

Skildringen af lighedstegnene mellem forfatteren og den syge kommer til udtryk i værker, hvor der er et decideret overlap mellem galskaben som den udtrykker sig i teksten og forfatterens egen baggrund og erfaringer med galskaben og vrangvendte virkelighedsforestillinger. Den kritiske skildring af psykiatriens behandlingsformer udtrykker sig i tekster, hvis formål er

at frembringe en direkte kritik af psykiatriens behandlingsformer, hvilket eksempelvis udtrykker sig tydeligt hos Amalie Skram i slutningen af 1800-tallet og senere hen hos de antipsykiatriske bevægelser i 1950'erne og 1960'erne. Formålet med at skildre det sindslidende individs tilstand manifesterer sig i tekster, der ønsker at skildre den logik, der kan spores i de sindslidendes udtryksformer således, at det sindslidende individ ikke blot belyses ud fra forestillingen om, at dets handlinger er irrationelle (Gammelgaard, 2013). Det overordnede formål med inddragelsen af galskaben i skønlitteraturen kan således variere utrolig meget alt efter, hvilken forfatter og hvilken tekst man beskæftiger sig med.

Leif Panduro må siges at indgå i andelen af forfattere, der beskæftiger sig med det syge sind. Hans værker er typisk kendetegnet ved, at der bliver stillet spørgsmålstejn ved normalitetsopfattelsen, og galskaben får lov at sejre som en positiv egenskab. På baggrund heraf anser vi det for relevant at inddrage psykologiske teorier og metoder, herunder den psykoanalytiske teori og metode, den antipsykiatriske teori samt Social Identity Theory. Disse teorier vil blive gennemgået senere i det psykologiske teoriafsnit. I de følgende afsnit vil begreberne *den upålidelige fortæller* og *den litterære karakter* blive præsenteret.

3.1.2. Den upålidelige fortæller

Følgende afsnit vil indeholde en beskrivelse af begrebet *den upålidelige fortæller*, hvorfor der ikke vil forekomme en generel redegørelse for fortællerbegrebet som helhed, da vi, af hensyn til specialets omgang, har valgt at have et skærpet fokus på den upålidelige fortæller, idet denne er særligt relevant for specialet. Der vil hovedsageligt tages udgangspunkt i James Phelan & Mary Patricia Martins kapitel ""Weymouths" Lektioner: Homodiegesis, upålidelighed, etik og resten af dagen" (2004) fra bogen *Narratologi* af Stefan Iversen og Henrik Skov Nielsens, hvor Wayne C. Booths teorier omhandlende den upålidelige fortæller ligeledes bliver behandlet. Dette afsnit skal danne grundlag for, at vi senere i analysen kan påvise fortællerens upålidelighed og fremlægge, hvordan den kommer til udtryk. Den upålidelige fortæller bliver ofte knyttet til ironi og humor, hvorfor vi afslutningsvist kort vil knytte fortælleinstansen til værkets humoristiske og ironiske tone.

Tanken om den upålidelige fortæller opstod for første gang hos den amerikanske litteraturkritiker og professor Wayne C. Booth og udtrykte sig i udgivelsen *The Rhetoric of Fiction* (1983), hvor distinktionen mellem en pålidelig og upålidelig fortæller fandt sted. Han mener,

at fortælleren er pålidelig "når han taler for eller handler i overensstemmelse med værkets normer (hvilket vil sige den implicitte forfatters normer)" (Phelan & Martin, 2004, s. 139, jf. Booth, 1983) og "upålidelig, når han ikke gør det" (Ibid.). Booth inddeler upålideligheden i akser, da han mener, at fortælleren kan være upålidelig på flere forskellige måder. Fortælleren kan enten være upålidelig angående fakta, hvilket knytter sig til begivenhedernes akse, eller angående værdier, som knyttes til den etiske akse. Ydermere mener han, at der foregår en særlig kommunikation mellem den implicitte forfatter og læseren, som foregår bag ryggen på den upålidelige fortæller. Han kalder dette for "dyb hemmelig forståelse" (Ibid.), hvilket skal forstås således, at både den implicitte forfatter og læseren er bevidste om fortællerens upålidelighed, men at fortælleren ikke selv er klar over dette. Den implicitte forfatter kan siges at udgøre fortællingens organiserende princip, og ses ofte også som fortællingens norm (Hejlsted, 2007, s. 134).

Ud fra en klassisk narratologisk tilgang til den upålidelige fortæller, kan man gøre brug af fire trin til at kategorisere upålideligheden:

- (1) ud fra den givne passage eller den større kontekst afgøre, hvorvidt der sker en upålidelig fortællen;
- (2) specificere arten af denne upålidelighed – om den vedrører fakta eller værdier, eller begge;
- (3) forbinde upålideligheden med slutninger om fortælleren som karakter;
- (4) overveje arten af den kommunion, som etableres mellem implicit forfatter, fortæller og autorialt publikum (Phelan & Martin, 2004, s. 142).

Phelan og Martin mener dog, at der findes problemer i denne tilgang, herunder især i punkt to og tre. En fortæller kan eksempelvis både være pålidelig og upålidelig, hvilket gør det svært at placere upålideligheden alene på fakta- eller værdiaksen.

Desuden eksisterer der forskellige måder, hvorpå fortælleren kan være upålidelig, som vil placere sig forskelligt på de to akser. En fortæller kan eksempelvis *underrapportere*, hvilket betyder, at fortælleren ikke indrømmer over for den han fortæller til, hvad både han selv og det autoriale publikum ved om fortællerens personlige interesser (Ibid., s. 143). Det autoriale publikum kan beskrives som forfatterens ideale læser, hvorfor begrebet er synonymt med den *implicitte læser* (Ibid., s. 137, jf. Rabinowitz, 1977, 1987). Hvis en fortæller underrapporterer, vil upålideligheden eksistere på den etiske akse, hvor man også kan argumentere for, at fortælleren snyder bevidst. Hvis en fortæller derimod *underfortolker*, betyder det, at fortælleren ikke

er bevidst om, eller er ude af stand til at indrømme over for sig selv, hvad det autoriale publikum ved om hans personlige interesse. Er dette tilfældet, vil upålideligheden hverken eksistere på begivenheds- eller værdiaksen, men derimod på en tredje akse, kaldet videns- og perceptionsaksen. En måde, hvorpå man kan afgøre, hvorvidt fortælleren underfortolker eller underrapporterer er at følge trin tre, hvor man undersøger forbindelsen mellem fortælleren og karakteren.

Den klassiske narratologiske tilgang med de fire trin indeholder imidlertid begrænsninger, som Phelan og Martin mener hænger sammen med dens forhold til homodiegesis. De beskriver, hvordan homodiegesis ikke kræver en fuldstændig kohærens mellem karakteren og fortællerens dobbelte roller, hvilket modellen ikke tager højde for (Phelan & Martin, 2004, s. 145). De konkluderer endvidere, at den tillader en mangel på fuldstændig kohærens mellem fortælleren og karakterens roller, så længe denne mangel på fuldstændig kohærens tjener fortællingens større formål. Desuden må den først kunne bemærkes efter, at inkohærens har været i arbejde (Ibid., s. 146).

3.1.2.1. Forskellige typer upålidelighed

Phelan og Martin har ud fra Booths term om upålidelighed og dens akser, udviklet nogle mere generelle konklusioner om de mange måder, hvorpå en fortæller kan være upålidelig. Dette betyder, at de har videreudviklet Booths oprindelige termer omkring begivenheds- og værdiaksen. Dog er deres taksonomi, på samme måde som Booths, fokuseret på relationen mellem implicit forfatter, fortæller og autorialt publikum. Phelan og Martins definition af en upålidelig fortæller lyder således: "En homodiegetisk fortæller er "upålidelig", når han eller hun giver en fremstilling af en eller anden begivenhed, person, tanke, ting eller andet objekt i den narrative verden, der afviger fra den fremstilling, som den implicitte forfatter ville give" (Ibid., s. 147). De opstiller to grunde til, hvorfor de ønsker at udvide definitionen. Den første grund er, at alle afvigelser kræver, at det autoriale publikum forstår fortællingen på en anden måde end den er blevet fortalt. Dernæst mener de, at der er stor lighed mellem alle afvigelser, hvormed alle former for afvigelser ofte ledsages af hinanden. Derfor vil de betragte alle afvigelser som upålidelige, hvor de mener, at man kan differentiere mellem typer af upålidelighed. De er af den overbevisning, at det autoriale publikum tillader, at man skelner mellem typer af upålidelighed, da læsere udfører to kvalitativt forskellige handlinger, idet det går op for dem, at fortælleren muligvis er upålidelig. Enten vil læseren 'forkaste' fortællerens ord og derefter rekonstruere til en

mere tilfredsstillende fremstilling, ellers vil læseren acceptere, hvad fortælleren siger, men supplere det sagte. På baggrund heraf har de identificeret seks forskellige former for upålidelighed: *fejlrapportering*, *fejlfortolkning*, *fejl vurdering/fejl betragtning*, *underrapportering*, *underfortolkning* og *underbetragtning* (Ibid., s. 148-149).

I *fejlrapporteringen* findes upålideligheden på begivenhedsaksen. Den vil ofte være et resultat af fortællerens mangel på viden og indsigt eller misforståede værdier, og optræder ofte sammen med fejlfortolkningen eller fejl vurderingen. *Fejlfortolkning* eller fejl betragtning kan enten forekomme alene eller i kombination med andre upålidelighedstyper. Fejlfortolkningen kan placeres på videns- og perceptionsaksen. Desuden vil fejlfortolkningen også være et udtryk for, at fortælleren besidder et forfejlet værdisystem, hvor upåfaldenhed bliver en af de største værdier. (Ibid., s. 149). Fejlfortolkningen findes på den etiske akse. I denne type af upålidelighed er fortælleren bevidst om, at de betragtninger, han har gjort sig, er usande (Ibid., s. 150). *Underrapportering*, *underfortolkning* og *underbetragtning* findes ligeledes på henholdsvis begivenhedsaksen, perceptionsaksen og den etiske akse. Underrapportering opstår når fortælleren fortæller mindre, end han selv ved. Underfortolkning optræder når fortælleren har en mangel på viden, opfattelsesevne eller subtilitet, hvilket vil resultere i en utilstrækkelig fortolkning af en begivenhed, karakter eller situation. Slutteligt opstår en underbetragtning når en fortællers etiske dømmekraft er på rette spor, men ikke går langt nok. (Ibid., s. 151)

En fortæller kan således være upålidelig på mange forskellige måder og på forskellige tidspunkter i sin fortælling, hvormed fortælleren kan forekomme upålidelig igennem hele fortællingen, uanset tidspunkt. Desuden vil fejlrapporteringen ofte være ledsaget af andre typer af upålidelighed. Derfor skal de forskellige typer af upålidelighed ikke ses som et nyt redskabssæt til at identificere upålidelige fortællere, men skal i højere grad ses som et hjælpemiddel til at skærpe læserens perceptioner af individuelle typer upålidelige fortælleakter. Ligeledes modsætter denne taksonomi sig den almindelige antagelse af, at pålidelighed og upålidelighed er et modsætningspar, hvor hele fortællingen vil anses for at være suspect, idet der opdages en upålidelighed. Phelan og Martin er derimod af den opfattelse, at fortællere eksisterer i et bredt spektrum fra pålidelighed til upålidelighed. En fortæller kan således både være fuldstændig pålidelig eller fuldstændig upålidelig, men kan ligeledes også være pålidelig på en eller to akser, mens den er upålidelig på andre akser (Ibid., s. 151-152).

I forbindelse med impressionismens gennembrud, opstod der en særlig ironisk form, hvor den upålidelige fortæller fremstår som tekstens ironiske omdrejningspunkt. Denne ironiske form kan spores helt tilbage til Ludvig Holbergs forfatterskab, men endte med at blive særligt dominerende for prosaen op igennem hele 1900-tallet. Teknikken består i at lade teksten blive fortalt af et individ, som ikke er bevidst om den fulde betydning af det han/hun fortæller. Ifølge Bredsdorff, der er professor i nordisk litteratur på Københavns Universitet, kan den upålidelige fortællers dominans i 1900-tallet forklares med den freudianske psykoanalyse. Perioden var nemlig domineret af forskellige former for litteratur, som behandlede psykoanalysens forestilling om, hvordan individets bevidsthed indeholder bevidste og ubevidste lag. Derfor blev den upålidelige fortæller et bevis på, at man ikke kan stole på nogens forestillinger om egne motiver (Bredsdorff, 2011, s. 180-181).

3.1.3. Den litterære karakter

Nærværende afsnit vil belyse den litterære karakterer, hvilket vil sættes i forbindelse med vores senere inddragelse af den psykoanalytiske teori og metode. Dette er relevant, da flere af karaktererne, herunder især protagonisten Daniel, senere vil blive analyseret ud fra et psykoanalytisk perspektiv. Vi er opmærksomme på, at der eksisterer mange forskellige forestillinger om, hvordan en karakteranalyse bør udformes, hvorfor nærværende afsnit har til formål at fremlægge, hvordan vi forholder os til den litterære karakter. Afsnittet vil tage udgangspunkt i Per Krogh Hansens *Karakterens rolle. Aspekter af en litterær karakterologi* (2000), Annemette Hejlstedts "Karakterer" i *Fortællingen – teori og analyse* (2007), hvor hun blandt andet benytter sig af Joseph Ewen model omhandlende kompleksitet, udvikling og gennemtrængning ind til det indre liv samt Rimmon-Kenans anskuelser omkring karakteren som en mulig og tekstlig konstruktion. Ydermere anvendes Lis Møllers "Karakter" fra bogen *Litteratur – introduktion til teori og analyse* (2013), hvor hun tager udgangspunkt i James Phelans anskuelser omkring den litterære karakter som et *mimetisk*, et *tematisk* og et *funktionelt* aspekt og E. M. Forsters skelnen mellem runde og flade karakterer.

3.1.3.1. Karakteren som tekstlig konstruktion og som mulig person

Ifølge Lis Møller er karakterbegrebets vigtighed ofte blevet negligeret, idet mange kritikere i perioden fra 1960'erne og frem til 1990'erne tabuiserede karakteranalyser inden for litteraturforskningen. Strukturalisterne anså karakteranalyse som et overfladefænomen, der hørte til på tekstens niveau (Hejlsted, 2007, s. 98) og kritiserede især den del af karakteranalysen, som

behandler karakterer som "rigtige individer" (Møller, 2013, s. 46). Den strukturalistiske tankegang blev dog ligeledes kritiseret – også indefra – idet den ikke anså karakteren som en æstetisk konstruktion (Hejlsted, 2007, s. 100). Opfattelsen af karakteranalysen har dog ændret sig siden hen, hvor også litteraturvidenskaben har genopdaget karakteren. Ifølge den amerikanske litteraturforsker Blakey Vermeule har det endnu ikke været muligt at vænne læsere af med at betragte de fiktive litterære karakterer som 'rigtige individer'. På trods af denne kritik knytter Møller sig dog til kognitionsvidenskabens forestilling om, at karakteranalyser er vigtige i vores arbejde med litteratur, fordi vi læser fiktive karakterer på samme måde som vi 'læser' vores medmennesker: "Hermed være også antydnet, at litteraturen tilbyder os en unik mulighed for at studere en evne essentiel for al mellemmenneskelig kommunikation." (Møller, 2013, s. 47).

I diskussionen omkring den litterære karakter som en tekstlig konstruktion eller en karakter som person understreger Per Krogh Hansen dog, at det er umuligt at anse karakteren som et levende menneske. I begrundelsen herfor benytter han Lars-Åke Skalins principper om karakteren, hvilket Hansen beskriver således: "det er nødvendigt at forstå de litterære karakterer som æstetiske strukturer indlejret i et 'mimetisk sprogspil', som ikke må forveksles med virkeligheden, men derimod er en 'fiktionsvirkelighed'" (Hansen, 2000, s. 47). Der ligger dog et problem i udelukkende at anskue karakteren som enten en ren analogi til virkelige personer eller blot som en tekstuel funktion, da karakteren i sig selv er en tekstuel funktion, hvor der i læsningen tillægges personer eller personlignende konstrukter, hvor de 'levendegøres' i læsningen (Ibid., s. 48). Dermed påvirker læseren, hvordan karakterens personlignende konstrukter dannes. Ud fra de forskellige synspunkter, som er fremlagt af henholdsvis Hejlsted, Møller og Hansen gør vi opmærksom på, at vi naturligvis ikke anskuer den litterære karakter som et virkeligt menneske, men at karakterens egenskaber vil blive læst og analyseret som var det et muligt menneske med personlignende træk. Vores anvendelse af den psykoanalytiske teori og metode bevirker, at vores læsning vil bygge på en forestilling, hvor den fiktive litterære karakter bliver opfattet som et muligt individ, der besidder de bevidsthedsstrukturer, som ligeledes udtrykker sig ved virkelige individer, hvorfor vi i høj grad placerer os op ad Hansens opfattelse af karakteren. Dermed er vi af den overbevisning, at karaktererne er tekstlige konstruktioner, som indeholder mulige menneskelige træk, hvilket kan hjælpe os til at forstå verden på en anden måde, hvorfor vi finder en karakteranalyse relevant for nærværende speciale.

3.1.3.2. Runde og flade karakterer

Lis Møller tager afsæt i James Phelans anskuelser omkring den litterære karakter, som hun mener består af tre forskellige, men dog forbundne aspekter: et *mimetisk*, et *tematisk* samt et *funktionelt*. *Det mimetiske aspekt* omhandler, hvordan karakteren fremstår som et muligt menneske. Heri tillægges karakteren egenskaber og motivationer, som danner baggrund for, hvordan vi forstår og begrundes dens handlinger, samt hvordan vi forholder os empatisk til den. Ligeledes er det, i dette aspekt, at vi forholder os til, hvorvidt karakteren er troværdig eller ej. Vi skal således afkode og afgøre, hvorledes det er muligt, at karakteren handler på en given måde, i en given situation, ud fra de egenskaber og det udgangspunkt karakteren besidder. Ifølge Møller er alle karakterer mimetiske – dog i varierende grad (Møller, 2013, s. 47-48).

I sin beskrivelse af den litterære karakter gør Møller ligeledes brug af E. M. Forsters skelnen mellem runde og flade karakterer. Er karakteren rund, har den mulighed for at overraske på en overbevisende måde. Er karakteren derimod flad, vil måden, hvorpå den overrasker, ikke være overbevisende, idet de flade karakterer ikke indeholder udviklingsmuligheder. De er derimod typer, som er skabt ud fra en enkelt egenskab eller en enkelt idé. Det kan ligeledes beskrives som, at de flade karakterers fokus ligger på *det tematiske aspekt* fremfor det mimetiske. En flad karakter vil dermed ofte udtrykke sig ved at være allegorier, udspaltninger eller aspekter af personligheden, eksempelvis som en repræsentation af en tendens eller en skyggeside af protagonisten (Ibid.).

Annemette Hejlsted beskriver, hvordan den runde karakter anses for at være den højst rangerede, mens den flade karakter er den lavest rangerede. De to kategorier skal dog ikke betragtes som faste, men derimod som to yderpoler, hvor de fleste karakterer oftest vil placere sig et sted imellem. Som alternativ til Forsters klassifikation har Joseph Ewen udviklet en mere nuanceret model, som indeholder tre akser: Komplexitet, udvikling og gennemtrængning ind til det indre liv:

Kompleksitet:	Et enkelt træk	↔	Kompleks af træk
Udvikling:	Ingen udvikling	↔	Maksimal udvikling
Indre liv:	Set ude fra	↔	Set inde fra

Figur 1: Oversigt over Ewens model, som indeholder tre akser. Ovenstående figur er inspireret af Figur 4.5. i *Fortællingen – teori og analyse* (2007) af Annemette Hejlsted.

Hejlsted beskriver modellen på følgende måde:

Kompleksitet fremstilles som en variabel størrelse, der bevæger sig mellem et enkelt træk i allegorien eller et enkelt fremtrædende træk i karikaturen og et kompleks af træk. Udvikling er ikke bundet til kompleksitet, hvilket er ensbetydende med, at komplekse figurer ikke behøver at udvikle sig. Gennemtrængning ind til det indre liv udmøntes i et spektrum fra fremstilling af personers indre liv til figurer, hvis sind forbliver uigennemtrængeligt (Hejlsted, 2007, s. 117).

I nærværende opgave vil vi gøre brug af både Forsters begreb om runde og flade karakterer og samtidigt benytte os af Ewens klassifikation af kompleksitet, udvikling og indre liv hos den litterære karakter. Vi er af den overbevisning, at vi ved at anvende et samspil af de to kategorier vil komme frem til en mere kompleks analyse af de udvalgte karakterer i værket *Daniels anden verden* (1970).

Slutteligt indeholder alle karakterer, ifølge Møller, et *funktionelt aspekt*, og er til for at drive plottet fremad. Er karakteren i høj grad funktionel, vil den ofte komme til udtryk som en antagonist, der kun findes i fortællingen for at udføre en bestemt handling (Møller, 2013, s. 48).

3.1.3.3. Karakterindikatorer og karaktermatricer

Ifølge Hejlsted kan man skelne mellem karakteren som en tekstlig konstruktion og karakteren som en person. Gør man brug af Forsters tanker om runde og flade karakterer, vil man forholde sig til karakteren som en person, hvilket eksempelvis kommer til udtryk i karakterens mimetiske aspekt, hvor man forholder sig til karakteren som et muligt menneske. Hejlsted placerer sig dog nærmere Rimmon-Kenans opfattelse af den litterære karakter, som udtrykker sig således:

I teksten er karakterer knudepunkter i det sproglige mønster (...) Selv om disse konstruktioner på ingen måde er mennesker i den bogstavelige betydning af ordet, er de delvis modelleret over læserens begreb om mennesker, og i den forstand ligner de virkelige mennesker (Hejlsted, 2007, s. 103, jf. Rimmon-Kenan).

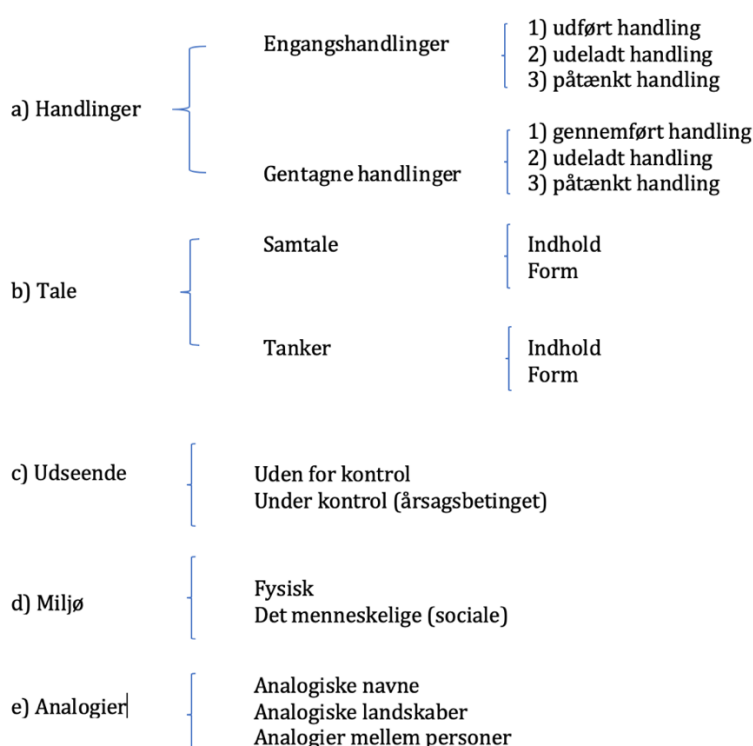
Rimmon-Kenan forsøger at kombinere de to opfattelser af mulig og tekstlig konstruktion. Hejlsted anser det dog som en betegnelse af rent teknisk karakter, hvorfor hun i grove træk vil definere en karakter således: "En karakter udgøres af summen af karakterindikatorer og deres indbyrdes relationer" (Hejlsted, 2007, s. 104-105).

I sit forsøg på at beskrive karakterbegrebet har Hejlsted skabt begrebet *karakterindikatoren*, hvilket hun anser for at være karakterens mindste enhed. Karakterindikatoren udgøres af en egenskab, såsom et navn, et personligt pronomen, en påklædningsgenstand, en sjælelig tilstand, et erhverv, en færdighed, en adfærd, en handling etc. (Ibid.). Ifølge Hejlsted skal der blot én indikator til for at skabe en karakter, hvor indikatoren angiver et subjekt, der besidder evnen til at udføre en handling. Dermed knytter karakterbegrebet sig ikke blot til menneskelige eller menneskelignende subjekter, men kan altså også udtrykke sig i form af genstande og lignende (Ibid., s. 105). Som teksten skrider frem, vil der knyttes flere karakterindikatorer til karakteren, hvilket efterfølgende vil samle sig til karaktertræk, som dermed skaber karakteren (Ibid., s. 106). Ifølge Hejlsted ser man ofte, at karakterindikatorerne ændrer sig i takt med, at fortællingen skrider frem, hvilket kan skyldes en udvikling i karakterens væremåde eller, at der opstår en mere uddybende og nuanceret beskrivelse af karakterens væremåde, som læseren ikke tidligere er blevet gjort bekendt med.

Udover karakterindikatoren gør Hejlsted brug af begrebet *karaktermatricer*, hvilket skal skabe mening og genkendelighed hos karakteren. Hun betegner den som en form for karaktermønster, der forekommer ofte og er velkendte. Hejlsted beskriver karaktermatricen således: "Karaktermatricen udgøres af et sæt af koder, der kommer udefra og ligger indbygget i selve opbygningen af karakteren i form af tekstens karakterindikatorer og deres indbyrdes relationer" (Ibid., s. 109). Disse koder vil ofte udtrykke sig som karakterindikatorer, herunder eksempelvis handlinger, tænkemåder eller oplevelser af omverden, der er kendetegnende for bestemte typer af mennesker. Her kan der eksempelvis være tale om barnet, den voksne, kvinden, den gale etc. Der er dermed nogle koder, som er særligt knyttet til den generelle opfattelse af, hvordan en specifik karakter *burde* agere – eksempelvis, at børn er frygtløse, leger, græder, griner etc. En karakter knytter sig dog ikke nødvendigvis blot til én karaktermatrice. Karakteren kan således godt besidde flere matricer, eksempelvis: moderen, forretningskvinden, feministen

etc. Slutteligt kan en fortælling indeholde matricer for karakterens udvikling, herunder eksempelvis udviklingen fra barn til voksen, et dannelsesforløb eller det menneskelige sammenbrud, som i højere grad besidder en litterær tradition i sig (Ibid.).

Ifølge Hejlsted skabes karakterens egenskaber ikke blot ved at blive nævnt af fortælleren, men ligeledes gennem fremstillingen af karakteren. For at beskrive dette gør Hejlsted igen brug af Rimmon-Kenans karakteriseringsformer. Her skelnes der mellem direkte og indirekte karakteristiker. Den *direkte karakteristik* er bestemmelsen af den litterære karakter, herunder eksempelvis hvis karakteren gives karaktertrækket 'ond'. Den direkte karakteristik står dog stærkest, hvis den udtales af en neutral og objektiv fortæller. I tilfælde af, at den direkte karakteristik ikke gives af en sådan fortæller, vil man i højere grad kunne bruge karakteristikken til at beskrive fortælleren selv, idet den direkte karakteristik således ikke kan betegnes som valid (Ibid., s. 111). Er der derimod tale om en *indirekte karakteristik*, vil karaktertrækkene i højere grad vises og udfoldes i værket, hvilket kan opdeles i følgende kategorier: handling, tale, udseende, miljø og forstærkning via analogi (Ibid., s. 110-111). Et overblik over kategorierne fremgår af nedenstående figur:

Figur 2: Oversigt over de kategorier, der kan gøre sig gældende ved en indirekte karakteristik af en karakter. Ovenstående figur er inspireret af Figur 4.4. i *Fortællingen – teori og analyse* (2007) af Annemette Hejlsted.

En karakters *handling* kan dermed opdeles i engangshandlinger og gentagne handlinger. Engangshandlinger er karakteriseret ved at fremkalde dynamiske aspekter og ved at have en stor rolle i fortællingens vendepunkt. Derimod er gentagne handlinger et udtryk for vane og rutine hos karakteren, som afslører dens uforanderlige og statiske aspekt, hvilke ofte vil medføre en komisk eller ironisk effekt (Ibid., 112-113). Ydermere kan en karakters *tale* opdeles i henholdsvis samtale og tanker, men da vi i dette værk blot har adgang til protagonisten Daniels indre, er han den eneste karakter, hvor vi får adgang til tanker. Ifølge Hejlsted kan en karakters tanker virke stærkt selvkarakteriserende, fordi karakteren kan karakterisere sig selv gennem egne tanker og beskrivelser. Dette kan således både være igennem direkte- og indirekte karakteristika (Ibid., 114). En karakters tale definerer ikke blot den, der tales om, men ligeledes den, der taler (Ibid., 113-114). Ved karakterens *udseende* skelnes der mellem de træk, karakteren ikke har kontrol over og de træk, der er helt eller delvis afhængig af karakteren. Den første kategori udtrykker sig eksempelvis i højde, hudfarve og køn, mens den anden udtrykker sig i påklædning, makeup, muskelmasse etc. Ydermere fremgår det, at en karakters *miljø* delvist defineres på baggrund af de fysiske omgivelser og af det menneskelige og sociale miljø (Ibid., s. 114-115). Slutteligt kan *analogier* bidrage til at øge styrken af et karaktertræk, hvorfor de ikke skaber et selvstændigt karaktertræk. Analogier kan både udtrykke sig ved navne, landskaber og mellem personer. I den forbindelse er særligt navne relevante for dette speciale, og udtrykker sig særligt i morfologiske navne, hvor betydningen af karakterens navn overføres til karakteren.

3.1.3.4. Decentrering af subjektet

Ifølge Hansen er der igennem det seneste århundrede sket en ændring i fremstillingen af den litterære karakter. I 1800-tallet var karaktererne præget af den psykologiske roman, mens man i det 20. århundrede i højere grad oplevede, hvordan karakteren blev opslugt af historien eller 'systemet', fremfor at pådrage sig selvstændighed. Derfor mener Hansen, at der er sket en decentrering af subjektet, også kaldet en subjekt-død. Dette er opstået på baggrund af den stigende bevidsthed om de kollektive sociale struktureres dominans i det moderne samfund, hvilket ligeledes er påvirket og opstået i kraft af velfærdsstatens indtog, som har medført en øget pessimisme i litteraturen. Den øgede pessimisme har bevirket, at man har fjernet sig fra idéen om individet som determineret af dets medfødte psykologi, til i stedet at fokusere på den individoverskridende dybdepsykologi, hvor man blandt andet arbejder med det ubevidste, det'ets,

styring af jeg'et etc. (Hansen, 2000, s. 199-200). Her sætter man ligeledes subjektet i forbindelse med samfundet, hvor man mener, at samfundet kan påvirke individets identitet. Subjekt-døden kan derfor være et eksempel på, at samfundet har påvirket litteraturen i en retning, hvor det føler sig undermineret af samfundet. Freuds psykoanalyse vil blive nærmere beskrevet i efterfølgende afsnit.

3.2. Den psykologiske teori og metode

3.2.1. Den psykoanalytiske teori og metode

Følgende afsnit vil indeholde en beskrivelse af Sigmund Freuds psykoanalyse, som den bliver beskrevet af Freud i bøgerne *Psykoanalyse i grundtræk* (2001) samt *Psykoanalyse. Samlede forelæsninger* (1994), herunder med inddragelse af Peter Thielsts *Introduktion til psykoanalysen* (1981), hvor Freuds synspunkter ligeledes bliver fremlagt. Endvidere vil Lilian Munk Rösings kapitel "Psykoanalyse" fra bogen *Litteraturens tilgange* (2001) blive anvendt for således at få en bedre forståelse af, hvordan psykoanalysen kan benyttes som et teoretisk og metodisk redskab i arbejdet med *Daniels anden verden* (1970). Yderligere vil det blive beskrevet, hvordan vi ønsker at anvende denne i forbindelse med vores analyse, samt hvorfor vi anser den som relevant for nærværende speciale. Psykoanalysen danner grundstenene for den antipsykiatriske tænkning, hvorfor vi finder det relevant at klarlægge den psykoanalytiske tænkning forud for afsnittet om antipsykiatrien.

I forbindelse med Freuds arbejde med psykoanalysen opstillede han to forskellige former for bevidsthedsmodeller. Første bevidsthedsmodel er opdelt i tre typer af bevidsthedsniveauer, herunder *det bevidste*, *det ubevidste* og *det førbevidste*. Det bevidste er udtryk for den del af bevidstheden, som er tilgængeligt for individet, hvorimod det ubevidste betegner den del af bevidstheden, som er utilgængeligt for individet. Freud er af den overbevisning, at det blot er en meget lille brøkdel af det ubevidste, som kan blive tilgængeligt for individet. Denne type af ubevidsthed, som har potentiale til at overgå til bevidstheden, bliver af Freud betegnet som det førbevidste (Rösing, 2002, s. 177). Freud anså dog ikke denne beskrivelse af det psykiske apparat som fyldestgørende, hvorfor han i årene omkring 1920 udarbejdede en anden bevidsthedsmodel – *strukturmodellen* (Thielst, 1981, s. 42). Strukturmodellen inddeles i tre forskellige instanser, herunder *overjeg* (superego), *det* (id) og *jeg* (ego).

3.2.1.1. Overjeget

Overjeget betegner den del af den menneskelige bevidsthed, som er underlagt samfundet, kulturen og autoritetens forestillinger, normer og regler, herunder hvad der betegnes som 'rigtigt' og 'forkert' (Rösing, 2001, s. 177). Freud er af den overbevisning, at denne påvirkning af individet typisk knytter sig til forældreinstansen, hvorigennem individet lærer at identificere sig med forældrene og deres normer, hvilket betyder, at racemæssige og sociale forhold samt etniske traditioner videreføres til individet (Freud, 2001, s. 17).

3.2.1.2. Det'et

Det'et er derimod udtryk for den del af den menneskelige bevidsthed, som er drifts- og lyststyret, og som derfor ikke rummer rationalitet og beherskelse. I forsøget på at opnå en tilfredsstillelse af drifts- og lystbehovene eksisterer der ingen regler eller logiske love (Ibid., s. 16, 18), hvorfor denne del af bevidstheden forekommer meget primitiv (Thielst, 1981, s. 47). Ifølge Freud eksisterer der to forskellige former for drifter i individets psyke: de seksuelle og de aggressive drifter (Pedersen, 1985, s. 33). I nærværende speciale vil vi blot beskæftige os med de seksuelle drifter, idet vi ikke finder de aggressive drifter relevante.

De seksuelle drifter udtrykker sig i fem forskellige faser, herunder den orale fase, den anale fase, den falliske fase, latensperioden og den genitale fase, som alle knytter sig til forskellige perioder i livet. Der er således visse dele af kroppen, som "er særligt energimobiliserede i bestemte perioder af livet" (Ibid., s. 35). *Den orale fase* udtrykker sig i spædbarnsperioden og knytter sig til de processer, der sker i og omkring munden. Munden fremstår som det centrale element i barnets første fase af livet og den nydelse, der knytter sig hertil, vil være til stede resten af livet – dog i mindre grad. *Den anale fase* udtrykker sig i toårsalderen, hvor følsomheden flyttes til muskulaturen omkring endetarmsåbningen. I denne periode udvikler barnet kontrol over endetarmens lukkemuskel og lærer samtidig, at omgivelserne lægger vægt på rengøring af netop dette område. *Den falliske fase* opstår i tre-seksårsalderen, hvor følsomheden knytter sig til kønsorganerne (Ibid., s. 35-39). Ifølge Freud er det i denne fase, at barnet oplever ødipuskomplekset. Han er af den overbevisning, at tre-seksårige børns seksualdrift betragter forælderen af modsatte køn som et objekt, hvormed det *kan* have et infantilt ønske om et seksuelt forhold. Ødipusstadiet er et stadie, som alle børn vil gennemleve, og det rummer barnets ønske om at befri sig fra den forælderfigur, der er af samme køn som barnet selv, fordi denne forælder besidder en plads, som barnet ønsker sig. I nogle tilfælde kan impulsen blive så stærk,

at det udvikler sig til et reelt ønske om død (Freud, 1994, s. 158-160). *Latensperioden* opstår i forbindelse med, at barnet indser, at det ikke er i stand til at udkonkurrere forælderen af modsatte køn (Pedersen, 1985, s. 35-39). Derfor begynder barnet at rette sin opmærksomhed væk fra forældrene og ud mod omverdenen og personer, som udgør en erstatning for forældreinstansen, herunder i forbindelse med dets interaktion med pædagoger, lærere, offentlige forbil- leder og idealer etc. I denne periode vil barnets seksualitet hvile, fordi det retter sin opmærk- somhed væk fra forældrene og ud mod verdenen (Freud, 2001, s. 17). Slutteligt indtræder *den genitale fase* i forbindelse med at barnet bliver kønsmodent, hvilket øger driftsstyrken. Dermed er det endnu engang kønsorganerne, som bliver centrale for individet (Pedersen, 1985, s. 35- 39). Alle de driftsimpulser, som barnet tidligere har stiftet bekendtskab med, smelter sammen til "de adfærdsmønstre, fantasier og tanker, som karakteriserer den voksnes seksualliv" (Ibid., s. 39).

3.2.1.3. Jeg'et

Jeg'et bliver af Peter Thielst beskrevet som "et slags sanseorgan for hele det sjælelige apparat og det er ikke blot modtageligt for de påvirkninger, der kommer udefra, men også for sådanne, som kommer fra sjælelivets indre" (Thielst, 1981, s. 47). Jeg'et er dermed den del af bevidsthe- den, som søger at skabe en balance mellem overjeget og det'et, hvorfor den har en mæglende effekt. Jeg'ets ypperste opgave er at tilfredsstille drifterne inden for kulturelt og socialt accep- table rammer (Freud, 2001, s. 16, 18), hvormed jeg'et varetager begge instansers interesser (Rösing, 2001, s. 177). Ifølge Freud skaber samfundet og kulturen en form for negligering af drifterne. Denne negligering øger belastningen hos det enkelte individ, hvilket øger forekom- sten af neuroser. Neuroser er derfor et produkt af denne forsagelse af de menneskelige instink- ter, der opstår som følge af det civiliserede samfund (Danielsen, 1974, s. 17).

Det er vigtigt at bemærke, at de to bevidsthedsmodeller skal betragtes som et supplement til hinanden, hvorfor de naturligvis ikke udelukker hinanden. Jeg'et og overjeget besidder såle- des både bevidste, ubevidste og førbevidste lag, hvorimod det'et blot besidder ubevidste lag (Rösing, 2001, s. 177).

3.2.1.4. Vores anvendelse af psykoanalysen

Som tidligere nævnt, ønsker vi at klarlægge, hvordan vi benytter metoden i vores analyse af *Daniels anden verden* (1970) således, at modtager er bevidst om, hvordan teksten gribes an. Derfor anser vi det for relevant at definere, hvis bevidsthedsstruktur, der analyseres på i vores

arbejde med bogen. Vores primære fokus vil være på Daniel og Lailas bevidsthedsstrukturer, idet de står som romanens omdrejningspunkt, men vi vil ligeledes belyse Herbert, Bertram og Gustavs bevidsthedsstrukturer.

I forbindelse med vores inddragelse af de antipsykiatriske bevægelser, herunder især Laing, anser vi det for relevant at inddrage den psykoanalytiske teori og metode, fordi den på mange måder danner grundlag for den antipsykiatriske tænkning. Laing lægger sig op ad psykoanalysens opfattelse af barnealderens psykologiske problematik og forestillingen om, at barnets første seks leveår er yderst determinerende for dets voksenliv. Psykoanalysens synspunkter bliver dermed benyttet som et supplement til den eksistentialistiske psykologi og psykiatri, som danner grundlag for Laings opfattelse af sindslidende individer. Laing forholder sig dog ligeledes kritisk til den freudianske psykoanalyse, fordi han er af den opfattelse, at Freud negligerer vigtigheden af sindslidende individers interpersonelle netværk, herunder familien. Psykoanalysen begrænser sig netop til det enkelte individ, hvorfor Laing og antipsykiatriens tænkning kan opfattes som en udvidelse af psykoanalysen, hvor opmærksomheden flyttes fra det intrapersonelle til det familiære og interpersonelle (Leide, 1985, s. 110-111). Den antipsykiatriske tænkning vil blive beskrevet i det efterfølgende afsnit.

Ifølge Rösing er tekstanalysen og psykoanalysen yderst relevante for hinanden i forbindelse med den analytiske praksis, fordi de begge forholder sig til: "komplicerede, modsigelsesfulde, levende symboldannelse (...), hvor et udsagn aldrig kan tages for pålydende, og hvor det usagte er lige så vigtigt som det sagte." (Rösing, 2001, s. 181). Rösing er ligeledes af den overbevisning, at psykoanalysen kan benyttes som en form for hjælpediskurs i arbejdet med det tekstanalytiske, fordi psykoanalysen anskuer verden på en måde, som gør det muligt at begrebsliggøre tekstens strukturer i en sproglig vending, som adskiller sig fra tekstens eget. Dermed kan Freuds teorier om symboldannelse, herunder eksempelvis ødipuskomplekset, fungere som en inspirerende og givende hjælpediskurs i arbejdet med teksten (Ibid., s. 181-182). Vi anser den psykoanalytiske teori og metode som yderst relevant i vores arbejde med Leif Panduros roman *Daniels anden verden* (1970), idet vi finder, at bogen orienterer sig meget mod psykologien. Bogen kredser om afvigelse og normalitet i et samfund, hvor individet helst skal placere sig inden for normalitetens grænser for at blive accepteret og anerkendt. Panduro stiller spørgsmålstejn ved samfundet og dets institutioner, herunder især den medicinske psykiatri, og giver således læseren stof til eftertanke.

3.2.1.5. Kritik af psykoanalysen

Det er vigtigt at pointere, at psykoanalysen – ligesom de fleste andre teoretiske retninger – har været genstand for kritik gennem årene. Nærværende afsnit vil indeholde en kort beskrivelse af de mest dominerende kritikpunkter, som knytter sig til den freudianske psykoanalyse. Vi finder denne kritik relevant, da vi anser det for vigtigt at forholde sig kritisk til det anvendte stof.

Den første og mest fremherskende kritik er rettet mod psykoanalysens seksualitetsbegreb. Den freudianske psykoanalyse fik sit gennembrud i slutningen af 1800-tallet, hvor seksualitet var et yderst tabuiseret emne, som ikke blev behandlet i det offentlige rum. Freuds overbevisning om, at børn besidder en seksualitet, og at de i tre-seksårsalderen oplever det føromtalt ødipuskompleks, blev især genstand for stor kritik, fordi disse tanker endnu ikke var socialt accepteret (Danielsen, 1972, s. 14-15, Ebdrup, 2015). Udover seksualteoriene blev psykoanalysen ligeledes kritiseret for dens antagelse om, at individet er styret af ubevidste mekanismer, som befinder sig dybt i dets psyke. Denne antagelse står i kontrast til den traditionelle medicinske tænkning, hvor man: "identificerer nogle tydelige symptomer, stiller en diagnose og giver den nødvendige behandling" (Ebdrup, 2015). Flere har stillet sig tvivlende over for, hvorvidt disse ubevidste mekanismer virkelig er styrende for vores bevidste liv, fordi de netop er yderst svære eller nærmest umulige at identificere (Ibid.).

Som tidligere nævnt, blev Freuds psykoanalyse ligeledes kritiseret af de antipsykiatriske bevægelser, fordi den ikke forholder sig til vigtigheden af det interpersonelle netværk, herunder især det familiære samvær. Teorien forholder sig dermed blot til det enkelte individ (Leide, 1985, s. 110-111). Den freudianske psykoanalyse blev ydermere kritiseret for dens manglende videnskabelige forankring (Ebdrup, 2015).

På trods af kritikken finder vi dog alligevel metoden anvendelig og relevant, fordi den kan bidrage til en forståelse af individets selv og udviklingen heraf. Samtidig bliver teorien flere gange nævnt eksplicit i værket, hvorfor det er vanskeligt at se bort fra dens relevans for specialet.

3.2.2. Antipsykiatrien

Nærværende afsnit vil indeholde en beskrivelse af den antipsykiatriske bevægelse samt de tanker og overbevisninger, der sættes i forbindelse med denne. Beskrivelsen heraf vil tage ud-

gangspunkt i synspunkter fremlagt af psykiateren Ronald D. Laing som de udtrykker sig i værkerne *Oplevelsens politik og paradisfuglen* (1969) og *Det spaltede selv* (2001). Det er dog vigtigt at fremhæve, at Laing ikke selv anerkendte betegnelsen 'antipsykiatri' som dækkende for hans teoretiske standpunkt. Han betragtede derimod sig selv som psykiater i ordets oprindelige forstand, fordi han var af den overbevisning, at hans tilgang bidrager til en psykologisk helbredelse, som søger at helbrede sjæl og krop. Han følte ikke, at flertallet af psykiatere levede op til titlen, hvorfor han mente, at disse såkaldte psykiatere burde gå under betegnelsen antipsykiatere. Da antipsykiatrien har vundet indpas i omverdenen som en betegnelse, der netop behandler teorier og praksisser, som er i overensstemmelse med Laings synspunkter, har vi dog besluttet at følge denne tradition. Vi er dog opmærksomme på Laings uvilje mod netop denne betegnelse (Leide, 1985, s. 13).

3.2.2.1. Antipsykiatrien i et historisk perspektiv

Den medicinske psykiatri og diagnosekulturen har været genstand for kritik i mange år, men kritikken udtrykker sig dog mest systematisk i de antipsykiatriske bevægelser fra 1960'erne og frem (Mosgaard, 2009, s. 244). Disse nye bevægelser forholdt sig meget kritisk til den etablerede psykiatri og modsatte sig den traditionelle medicinske opfattelse af sindslidende individer. Bevægelserne var af den klare overbevisning, at samfundet og familierne heri var yderst sygdomsskabende for det enkelte individ (Leide, 1985, s. 37). De antipsykiatriske synspunkter udtrykte sig på daværende tidspunkt i flere klassiske bøger og artikler, herunder blandt andet i *Gøgereden* (1962) af Ken Kesey, som senere blev filmatiseret i en yderst succesfuld og prisvindende udgave. Værkerne havde til formål at fremstille og diskutere den medicinske psykiatris metoder samt fremlægge skadelige virkninger, undertrykkelse og det stemplende aspekt ved det psykiatriske system og dets diagnosekultur (Mosgaard, 2009, s. 244).

Den antipsykiatriske bevægelse gjorde sit indtog i kølvandet på en generelt voksende opmærksomhed og utilfredshed ved bestemte dele af den eksisterende samfundskultur, som ellers ikke tidligere havde været genstand for kritik. Bevægelsen udsprang således som en naturlig del af den generelle oprørstendens, som udtrykte sig på daværende tidspunkt, herunder blandt andet i strømninger som ungdomsoprøret, hippiebevægelsen, studenteroprøret etc. (Ibid.). Bevægelsen tager udgangspunkt i en humanistisk, socialistisk eller en direkte liberal plan for frisættelsen af individet fra de eksisterende undertrykkende strukturer (Mosgaard, 2009, s. 244, jf. Fee, 2000). Som det ligeledes fremgår af afsnittet omhandlende det traditionelle

samfund og velfærdsstaten, arbejder velfærdsstaten ud fra en filosofi om, at alle samfundets borgere skal hjælpe hinanden således, at ingen falder igennem i systemet. Denne idé kommer især til udtryk i det sociale sikkerhedsnet, som er et net, der skal hjælpe og løfte alle, som har behov for det. Antipsykiatrien stiller sig dog kritisk over for denne såkaldte 'hjælp', idet de anser det for forkert og uansvarligt, at visse individer har mulighed for at bestemme andre individers skæbne og dermed vurdere, hvorvidt de har behov for hjælp eller ej (Leide, 1985, s. 37).

Laings tænkning er påvirket af mange forskellige og ikke mindst modstridende psykologiske retninger, herunder den eksistentialistiske psykologi, psykoanalysen som den udtrykker sig ved Melanie Klein og Sigmund Freud, samt Gregory Bateson og kommunikationsteorien. Disse tre teoretiske retninger er utvivlsomt Laings største inspirationskilder. Han har dog ligeledes hentet inspiration fra Erving Goffmans teori omhandlende betydningen af institutionens indretning for den sindslidende, Michael Foucault og galskabsbegrebet samt Thomas Szasz teori, der anser hekseri og psykiske lidelser som to sammenlignelige begreber. På baggrund heraf har han skabt sin egen helhedsforståelse, som udtrykker sig i den antipsykiatriske tænkning (Ibid., s. 108-115).

3.2.2.2. *Sundhed, normalitet og galskab*

For at få en klar forståelse af den antipsykiatriske bevægelse og synspunkterne bag, er det relevant at forholde sig til begreberne *sundhed*, *normalitet* og *galskab*. Følgende afsnit vil søge at afklare nævnte begreber for at få en bedre forståelse af antipsykiatriens syn herpå. Afsnittet vil udelukkende tage udgangspunkt i begreberne som de bliver beskrevet af Laing, idet han har nogle yderst klare definitioner heraf. Det er vigtigt at bemærke, at afsnittet blot præsenterer Laings forståelse af sundhed, normalitet og galskab i den vestlige industrialiserede verden i det 20. århundrede. Ifølge Laing rummer alle former for samfund afvigende og utilregnelige individer, som op gennem historien er blevet mødt med diverse sanktioner i form af umyndiggørelse, udelukkelse, straf eller behandling. Disse afvigende individer bliver typisk stemplet som gale, fordi alle samfund har en historisk, social og kulturel funderet opfattelse af sundhed og galskab, hvor galskab ofte manifesterer sig i det normafvigende og utilregnelige individ.

I bogen *Galskabens strategier* (1985) af Folmer Leide bliver Laings syn på *sundhed* beskrevet således: "Sundhed vil sige at være hel, autentisk og i færd med at realisere så mange af sine muligheder i forhold til sit eget udviklingstrin og den foreliggende totale livssituation som mu-

ligt" (s. 10). Ifølge Laing eksisterer der blot et fåtal af sunde individer. Han er af den overbevisning, at fundamental sundhed primært er at spore hos spædbørn, men at deres tilstand hurtigt ændres i mødet med det tyvende århundredes familie og institutioner (Laing, 1969, s. 44-45). Gennem påvirkning fra det omgivne samfund skærpes barnets udviklingsmuligheder, fordi barnet herigennem lærer, hvilke følelser, der anses som henholdsvis 'acceptable' og 'uacceptable'. I en alder af to år vil barnet tilegne sig en klar opfattelse af, hvordan det bør agere og opføre sig for at tilpasse sig og tilfredsstille forældrene. Barnet lærer, hvordan det skal bevæge sig, hvad det skal føle og hvilke lyde det skal sige for at passe ind i opfattelsen af, hvad der er 'rigtigt' (Ibid., s. 46). Dette betyder, at barnet i en alder af to år påbegynder en fraspaltning af mulige reaktionsmåder og derigennem begrænser sit udviklingspotentiale. Ofte vil følelser som vrede og afsky blive fraspaltet, fordi de generelt anses som 'forkerte' følelser, hvilket medfører, at barnet bliver mindre helt og sundt (Leide, 1985, s. 10-11). Denne undertrykkelse af barnets udviklingsmuligheder bliver typisk betragtet som en kærlig gerning og som et led i en ordentlig opdragelse, men Laing er dog af den opfattelse, at der er tale om en voldelig adfærd, som ikke er i barnets bedste interesse. Han beskriver vold som en gerning, der søger at indsnævre og kontrollere andres frihed og derigennem tvinge individet til at agere på en bestemt måde således, at individets udviklingsbane bliver hæmmet (Laing, 1969, s. 45). Laing beskriver det således: "Den dobbelte fremgangsmåde, der består i at ødelægge os selv med den ene hånd og kalde det kærlighed med den anden, er et kunstgreb, man kan forundre sig over." (Ibid., s. 54-55). Når barnet har været genstand for denne vold gennem de første femten-seksten år, vil det have udviklet sig til "en halvt vanvittig skabning, der er mere eller mindre tilpasset en gal verden. Dette er vore dages normalitet" (Ibid., s. 45).

Laing anser *normaliteten* som et begreb, der dækker over det gennemsnitlige individ, der har gennemgået en fraspaltningssproces i forsøget på at tilpasse sig familien og det omgivne samfund. Denne konstante spaltning af selvet leder individet ind i *galskaben*. Leide beskriver Laings opfattelse af galskaben således:

Når spaltningen ligger indenfor det, en psykiater på et givent sted til et givent tidspunkt vurderer som tilregneligt, men dog afvigende fra det normale og gennemsnitlige, taler Laing om *skizoide* tilstande. Det er forholdsvis mildere, men ubehagelige spaltninger. En person oplever fx en splittelse mellem sit ønske om tilbagetrukkethed og isolation fra andre på den anden side. Eller en person oplever en splittelse

mellem sin sjæl og sin krop. Når spaltningen medfører tab af realitetssansen og personlighedens opløsning, og den således ligger uden for det, psykiateren anser for tilregneligt, er der tale om *skizofreni* (Leide, 1985, s. 11-12).

Normaliteten udtrykker sig dermed hos individer, som gennem en spaltning af selvet har tilegnet sig familien og samfundets normer og forventninger og dermed placerer sig inden for det gennemsnitlige og tilregnelige. De skizoide tilstande udtrykker sig hos individer som anses for tilregnelige, men som ikke kan leve op til normalitetsopfattelsen og det gennemsnitlige. Slutte­ligt kommer det skizofrene til udtryk hos individer, som både optræder utilregneligt og samti­digt afviger fra det normale og gennemsnitlige. Laing er af den overbevisning, at der ikke er langt mellem de tre tilstande, hvorfor et individ skiftevis kan befinde sig i alle tre tilstande (Leide, 1985, s. 12).

Laing er således af den opfattelse, at det er familien og samfundet som gennem en voldelig adfærd søger at begrænse og forme individet således, at det er tilpasset samfundets normalitetsopfattelse. Dermed bliver det ellers sunde og originale individ genstand for en spaltningsproces, hvor uønskede elementer af selvet bliver fraspaltet så individet kan begå sig som et gennemsnitligt og dermed normalt individ. Spaltningen af selvet øger muligheden for, at ind­videt senere hen bevæger sig i retning af en gal sindstilstand (Laing, 1969, s. 57). Denne gale sindstilstand kræver, at individet i en rum tid udelukkes fra det øvrige samfund og dets borgere indtil det igen har opnået en adfærd, som er i overensstemmelse med samfundets normer og regler. Laing beskæftiger sig således med sindslidende adfærd i et samfundsmæssigt perspek­tiv. Han forholder sig yderst kritisk til det gængse normalitetsbegreb og stiller spørgsmålste­gn ved, hvorvidt det er individet eller samfundet, der er sygt (Laing, 2001, s. 13-15).

3.2.2.3. Den medicinske psykiatri og Laings opbrud

Følgende afsnit vil være opdelt i to dele og indeholde et historisk perspektiv på galskaben samt en beskrivelse af Laings opgør med den medicinske psykiatri, herunder med inddragelse af hans opfattelse af, hvilke konsekvenser denne form for psykiatri kan have for det enkelte indi­vid og dets udvikling.

3.2.2.3.1. Galskaben i et historisk perspektiv

Galskab er et begreb, som har eksisteret i mange århundrede. Allerede i 1400-tallet var det almindeligt flere steder i Europa at påtvinge gale mennesker ombord på et skib – et såkaldt nar-

reskib – hvorefter man sendte galningene ned ad floden. De gale blev ikke blot udstødt af samfundet, men fik ofte også pålagt en ydmygende og kritisk rolle, hvilket eksempelvis udtrykte sig i teatret, hvor den gale kom til udtryk i narrens skikkelse. I 1500-tallet opstod den første psykiatriske revolution, hvor bevægelser begyndte at anse gale som syge individer. Sygdommen var dog opstået på baggrund af naturlige årsager, herunder eksempelvis i form af forgiftning. I den forbindelse trådte moralske og religiøse synspunkter i baggrunden, og blev gradvist erstattet af naturvidenskabelige (Leide, 1985, s. 29-30). Fra 1650'erne og op igennem 1700-tallet oplevede man, at de gale og normafvigende individer blev fjernet fra bybilledet i de større byer og anbragt på diverse institutioner, hvor samfundets øvrige borger kunne betale for at komme ind og se samlingen af gale. Disse institutioner var naturligvis også fyldt med samfundets øvrige udstikkere, herunder fattige, invalide, tiggere, kriminelle og gamle. I 1800-tallet forekom den anden psykiatriske revolution, hvor de gale blev adskilt fra de øvrige udstikkere og dermed fik deres egne institutioner. De gales sindstilstand blev genstand for metodisk og sammenlignende observationer og deres symptomer blev pludselig anerkendt, registreret og klassificeret.

Selve betegnelsen psykiatri blev anvendt for første gang i 1803. I den forbindelse blev en psykiater betegnet som en læge, der havde speciale i psykiatri. Sindssygdomme blev på daværende tidspunkt betragtet som noget, der eksisterede i patienten, hvilket betød, at der var noget galt med patientens hoved. Man begyndte så småt at inddele sindslidelserne i flere forskellige typer og i starten af 1900-tallet kunne man på baggrund af forskellige grundlæggende kendetegn diagnosticere de sindslidende patienter med forskellige former for psykiske sygdomme, herunder autisme, skizofreni etc. (Ibid., s. 30, 32). Op gennem 1900-tallet blev der indført forskellige behandlingsformer, herunder insulinomabehandling og elektrochok i 1930'erne, psykokirurgi i 1940'erne samt psykofarmaka i 1950'erne. Sidstnævnte behandlingsform har betydet, at de psykiatriske afdelinger er blevet mere rolige, fordi medicinen dæmper symptomerne. Den dæmper dog også individets følsomhed, fantasi, kreativitet, sensualitet og seksualitet (Ibid., s. 33-34). Ifølge Leide må galskaben manifestere sig i det, som et givent samfund anser for klart afvigende og ufornuftigt.

3.2.2.3.2. Laings opbrud med den medicinske psykiatri

Laing var, som tidligere beskrevet, stærk modstander af den medicinske psykiatri og den praksis som gør sig gældende heri. Dette skyldes blandt andet, at han anser den medicinske psykiatri

som enormt magtfuld, fordi den har mulighed for at bestemme, hvilke individer der skal stoppe hvilken adfærd hvornår. Laing beskriver det således:

Hvis en violinist i et orkester spiller falskt, men ikke kan høre det og heller ikke tror på det, når de andre fortæller ham det, og hvis han så insisterer på at blive ved med at spille i orkestret, og han stadig spiller falsk, og dermed ødelægger musikken, hvad kan der så gøres, spørger Laing? Hvis al overtalelse slår fejl, er der så andet at gøre end at få ham fjernet med magt mod hans vilje og holdt borte, sålænge han fremtruer i at ødelægge fornøjelsen for alle andre? (Leide, 1985, s. 37).

Dermed er han af den overbevisning, at strukturen i vore dages samfund og den medicinske psykiatri fordrer, at individer med forskellige former for afvigende adfærd placeres på psykiatriske afdelinger, hvor deres sindstilstand bliver genstand for observation, diagnosticering og kontrol. Den medicinske psykiatri er dermed blevet foræret et dobbelt mandat, hvor de først og fremmest skal sørge for at afskære afvigende individer fra det øvrige samfund og samtidig skal forsøge at stoppe og ændre individernes mentale tilstand således, at deres adfærd bevæger sig fra det uønskede til det ønskede. Samfundet pålægger dermed den medicinske psykiatri ansvaret for at vurdere, hvilke individer, der har behov for hjælp og samtidig søge at give den fornødne hjælp til det enkelte individ (Leide, 1985, s. 37).

Laing mener ikke, at denne magt bør gives til den medicinske psykiatri, da han er af den overbevisning, at psykiaterne arbejder ud fra et yderst subjektivt synspunkt, hvor de ser bort fra den enkelte patients oplevelser og synspunkter, fordi patienten ikke anerkendes som en egentlig person, men nærmere som en bunke symptomer. Denne arbejdsform bevirker, at der ikke opstår en reel kontakt mellem patient og psykiater. På trods af den manglende gensidige kontakt mellem patient og psykiater, bliver patienten typisk stemplet på baggrund af et kort samvær med en psykiater. Disse samvær tager ofte mindre end fem minutter, hvilket Laing begrundes med den medicinske psykiatris opfattelse af, at skizofrene individer ikke er i stand til at indgå i en du/jeg relation og derigennem skabe kontakt til øvrige individer, herunder heller ikke en psykiater. Laing tager dog afstand fra dette synspunkt, idet han mener, at man pålægger den skizofrene al ansvar for den manglende kontakt. Han er derimod af den opfattelse, at ansvaret skal deles mellem den skizofrene og øvrige individer, fordi mødet med et skizofrent in-

divid ofte kan forekomme foruroligende og ubehageligt, hvilket kan betyde, at modparten oplever vanskeligheder i forhold til at håndtere og opretholde kontakten med det sindslidende individ (Ibid., s. 40).

Denne proces, hvor det sindslidende individ bliver vurderet ud fra et kort og intetsigende samvær med en psykiater, bliver af Laing beskrevet som *stemplingsprocessen*. For at skabe en proces med få gnidninger, søger den medicinske psykiatri og personalet heri at opretholde en imødekommende og forstående tone over for de sindslidende patienter, hvilket antipsykiatrien anser for dobbeltmoralsk adfærd. Fornægtelsen af patienternes oplevelse kan, ifølge Laing, betyde, at patienternes psykiske lidelser fastholdes og videreudvikles, fordi denne subjektive oplevelse ofte kan fremstå som et forklarende element i forståelsen af individets afvigende adfærd og mentale tilstand (Ibid.).

3.2.2.4. Selvet

For at forstå individet er det, ifølge Laing, nødvendigt at forstå det enkelte individs opfattelse af sig selv. I bogen *Det spaltede selv* (2001) arbejder Laing ud fra et eksistentielistisk menneskesyn, hvor han tager afstand fra den naturvidenskabelige måde at se mennesket på og dermed også den medicinske psykiatri. Han anser ikke nødvendigvis individets handlinger og oplevelser som et sygdomstegn, men tolker dem derimod som et udtryk for individets eksistentielle problemer. Laing benytter betegnelsen *væren-i-verden*, når han skal beskrive individet som en helhed bestående af psyke, krop og verden. Begrebet bygger på idéen om, at meningen med tilværelsen ikke er givet på forhånd, hvorfor individet alene skal søge at vælge sin mening med tilværelsen. Mennesket anskues således som et handlende individ, som søger at skabe en mening med livet og tilværelsen. Det er derfor relevant at forholde sig til, hvordan det enkelte individ forvalter sin frihed og evne til at vælge og tage ansvar for sit eget liv. Ifølge Laing har alle individer mulighed for at handle anderledes og dermed være-i-verden på en anden måde, hvorfor individet må tage ansvar for dets egen eksistens ud fra de valg, det træffer gennem livet. Individets identitet bliver dermed skabt på baggrund heraf (Leide, 1985, s. 42-43). Følgende afsnit vil søge at beskrive de to positioner, som udtrykker sig i menneskets forhold til selvet, herunder *primær ontologisk tryghed* og *primær ontologisk utryghed*. I det efterfølgende vil der forekomme en nærmere beskrivelse af det ontologisk utrygge individ, hvor det ligeledes vil blive beskrevet, hvilke forbehold, der er forbundet med netop denne tilstand.

Ifølge Laing er der to forskellige måder at være-i-verden på, herunder primær ontologisk trygt eller primær ontologisk utrygt. Som følge af individets eksistens vil det gentagne gange blive udsat for flere forskellige livsproblemer, som det er nødsaget til at forholde sig til. Disse livsproblemer kan komme til udtryk i form af: "godt og ondt, liv og død, kærlighed og had, virkelighed og uvirkelighed" (Leide, 1985, s. 47). Det enkelte individs løsning på ovenstående livsproblemer vil variere alt efter, hvordan individet har valgt at være-i-verden på. Den ontologisk trygge position udtrykker sig hos de individer, der har et legemliggjort forhold til selvet – altså en følelse af at bestå af kød, blod og knogler. I sådanne tilfælde er individet bekendt med, at det er underlagt større magter, som truer dets legeme, herunder blandt andet sygdom, forfald, død etc. Man kan således tale om, at individet oplever sin psyke og krop som én enhed (Laing, 2001, s. 70-73, 184). Den ontologisk utrygge position kommer derimod til udtryk hos individer, der har et ulegemliggjort forhold til selvet, hvilket betyder, at individet oplever en splittelse mellem sjæl og krop. Disse individer oplever at være stærkere knyttet til sjælen, hvormed de føler en adskillelse fra kroppen (Ibid., s. 42-42, 73-74 Leide, 1985, s. 47).

Laing er af den overbevisning, at der opstår endnu en spaltning i selvet hos ontologisk utrygge individer, hvor selvet spaltes i to; *det indre selv* og *det falske selv* (Laing, 2001, s. 89). Det falske selv har til opgave at beskytte det indre selv, hvilket betyder, at det falske selv må påtage sig ansvaret for selvets kommunikation med omverdenen. Denne kommunikation vil typisk udtrykkes med en stor eftergivenhed, hvor individet vil søge at hengive og tilpasse sig omverdenen og de holdninger, som kommer til udtryk heri. Individets eftergivenhed opstår på baggrund af en grundlæggende angst for, at omverdenen opdager dets indre sande selv (Ibid., 73-74, 187, Leide, 1985, s. 50). På baggrund heraf pålægges det falske selv flere karakteristika fra omverdenen, hvormed individet føres længere ind i konformiteten (Ibid., 49-50). Det/de falske selv er således et udtryk for én eller flere 'masker' eller 'personaer', som individet påtager sig, hvorfor individets synlige adfærd kan adskille sig markant fra den usynlige adfærd (Laing, 2001, s. 79). Laing beskriver det således:

Den skizoides falske selv er tvangsmæssigt underlagt andres vilje (...). Det føles fremmed. Den uvirkelighed, meningsløshed og formålsløshed, som gennemtrænger dets sansninger, tanker, følelser og handlinger, og den gennemgående dødhed, som

præger det, er ikke blot produkter af et sekundært forsvar, men er direkte konsekvenser af den grundlæggende dynamiske struktur i individets væren (Laing, 2001, s. 107-108).

Individet handler således ikke på baggrund af dets egne følelser, men derimod på baggrund af, hvad det føler det *bør* føle. Det ontologisk utrygge individ vil ofte fremstå yderst selvbevidst i sin færden. Denne selvbevidste adfærd vil især blive forstærket i teenagealderen, hvor individet vil føle at være genstand for det omgivne samfunds observationer og overvågning. Typisk vil individet føle sig overvåget i langt højere grad end det egentligt er tilfældet (Leide, 1985, s. 51). Nedenfor fremgår en skematisk oversigt over de to ontologiske positioner, som kan udtrykke sig i forbindelse med individets væren-i-verden:

Position 1: Ontologisk tryghed	Position 2: Ontologisk utryghed
• Et inkarneret selv, hvor individet blot (evt.) momentvis oplever forskellige former for angst. • Legemliggjort forhold til selvet.	• Et uinkarneret selv, hvor der forekommer forstærkninger af forskellige former for angst. • Yderligere spaltning af selvet i et indre sandt selv og et eller flere falske selv med eftergivenhedsangst, konformitet og selvbevidsthed.

Figur 3: Skematisk oversigt over de to ontologiske positioner. Ovenstående figur er inspireret af Figur 11 i *Galskabens strategier* (1985) af Folmer Leide.

Denne splittelse i selvet vil, ifølge Laing, blive anskuet som et tegn på skizofreni inden for den medicinske psykiatri, hvorfor det sindslidende individ naturligvis vil blive tilbudt en tilpasset medicinsk behandling. Antipsykatrien og Laing er dog af den overbevisning, at denne skizofrene tilstand skal anskues som en indre rejse, hvor individet oplever en forandring i sindet. Denne såkaldte rejse går ligeledes under betegnelsen *metanoia*. Antipsykierne kan ikke komme med en decideret forklaring på, hvad der foregår på denne indre rejse, men forklarer, at tilstanden ofte fører flere spørgsmål end svar med sig. De mener, at denne indre rejse giver individet muligheden for at leve op til sit fulde potentiale, hvorfor de er af den overbevisning,

at en medicinsk behandling af skizofrene og andre sindslidende individer, stopper udviklingen og den naturlige helbredelsesproces (Laing, 1969, s. 93-94, Leide, 1985, s. 102-103). Dermed skal den skizofrene tilstand ikke nødvendigvis betragtes som en sygdom, men derimod som en lidelse, der ikke kan begrundes med biologiske faktorer (Laing, 2001, s. 13-14). Skizofrenien er derimod en normal reaktion på de samfunds- og familiemæssige strukturer som individet har været underlagt gennem hele livet (Laing, 1969, s. 86).

3.2.2.5. Identitetsbegrebet i et antipsykiatrisk perspektiv

Nærværende afsnit vil indeholde en kort beskrivelse af individets identitetsdannelse, som den udtrykker i den antipsykiatriske forståelse. Ydermere vil det blive beskrevet, hvordan identitet ikke nødvendigvis begrænser sig til det enkelte individ, men også kan dække over en større gruppe af individer, herunder eksempelvis familieidentitet etc. Laing er nemlig af den opfattelse, at man er nødt til at forstå individet i sammenhæng med andre individer og situationer for at kunne forstå dets identitet (Leide, 1985, s. 64).

I individets omgang med det omkringliggende samfund vil det ofte opleve at indgå i forskellige situationer, hvor ét eller flere individer er indblandet. Dermed vil der forekomme flere forskellige oplevelser af selvsamme situation. Hvis det enkelte individs opfattelse af en given situation er i stor uoverensstemmelse og dermed uforenelig med de øvrige individers opfattelse af situationen, vil individet typisk blive vurderet som utroværdig. Hvis individets opfattelser og oplevelser af forskellige situationer generelt afviger fra de gængse opfattelser heraf, vil individet typisk blive dømt som et afvigende individ, hvis virkelighedsopfattelse er i uoverensstemmelse med den reelle virkelighed. Individets identitet bliver altså bestemt af andre individer i det omgivne samfund, hvilket, ifølge Laing, er meget normalt. Laing er nemlig af den overbevisning, at individets uundgåelige relation til andre individer i samfundet indebærer, at man konstant definerer og bliver defineret. Individets egen identitetsopfattelse må sammenholdes med de opfattelser, som det tillægges af andre (Leide, 1985, s. 65). Herigennem kan individets egen identitetsopfattelse blive be- eller afkræftet af det øvrige samfund og individerne heri. Hvis ikke individets selvdefinerede identitet bliver bekræftet, kan det skabe stor frustration hos det enkelte individ. Relationer til andre individer er en yderst vigtig faktor i individets identitetsdannelse, fordi individet herigennem kan danne sit eget selv gennem andre. Laing mener, at dette er en vanskelig proces, fordi individet allerede i en meget tidlig alder er blevet pålagt en bestemt identitet. Dermed kan det være en utrolig kompliceret proces, fordi individet er

nødt til at frigøre sig fra den identitet, som det er blevet givet i livets begyndelse. Denne frigørelse fra sin pålagte identitet kan udelukkende ske, hvis individet gennem handlinger søger at skabe en ny identitet, som efterhånden bliver bekræftet af øvrige individer (Ibid.). Hvis individets opfattelse af sig selv og andre er meget afvigende fra andres opfattelse heraf, er der, ifølge Laing, tale om et sindslidende individ, hvis virkelighedsopfattelse er klart afvigende (Laing, 2001, s. 32).

Som det ligeledes blev nævnt indledningsvist, er Laing af den opfattelse, at identitet ikke nødvendigvis blot begrænser sig til det enkelte individ, men at det også kan dække over større grupper af mennesker, herunder eksempelvis en familie. Laing er af den overbevisning, at familier ofte underminerer diverse følelser, drømme og drifter, fordi de anser det for vigtigere at opretholde en bestemt facade således, at de opnår anerkendelse fra det omkringliggende samfund. Dermed skaber de et fantasibillede, hvor de fremstår som en perfekt enhed, der lever op til alle samfundets forventninger til, hvordan man *bør* være familie. Da familien fremstår som en samlet enhed er det yderst vigtigt, at alle familiens medlemmer indordner sig efter familiens fantasibillede og de regler og principper som indgår heri. I tilfælde af, at et enkelt familiemedlem bryder med dette billede, vil familiebilledet ligeledes blive ødelagt for de øvrige familiemedlemmer. Laing mener dog, at denne løsrivelse fra familiens fantasibillede skal opfattes som et modenhedstegn, fremfor direkte sygdom eller lydighedsnægtelse (Leide, 1985, s. 70-71). Hvis individets brud med familiens fantasibillede bliver anset som et tegn på sygdom eller ulydighed, opstår der en klar fornægtelse af individets handlinger, hvilket kan have flere negative konsekvenser for individets identitetsdannelse, fordi individet bliver benægtet opfattelsen af, at det er et selvstændigt handlende individ. Han mener, at alle børn udsættes for denne ødelæggende fornægtelse af deres handlinger, og er af den overbevisning, at alle bør have ret til at handle ud fra selvstændige og subjektive opfattelser af, hvad der er rigtigt og forkert for det enkelte individ, herunder også børn og teenagere (Ibid., s. 67). Hvis ikke barnet får mulighed og ret til at handle på selvstændig vis, vil det betyde, at barnet senere hen står over for en enorm bearbejdningsproces, hvor det skal søge at finde sig selv. Denne proces bliver betragtet som en gen-søgen efter det mistede selv. I tilfælde af en vellykket gen-søgningsproces vil individet opleve, at det genvinder friheden og bliver et selvstændigt handlende individ (Ibid., s. 94). Han mener, at familiebaggrunden gør den skizofrenes handlinger og adfærd mere forståelige end

hvis man negligerede denne, men er ikke af den overbevisning, at der skabes en fuld forståelse for den sindslidendes adfærd (Ross, 1979, s. 55).

Det er vigtigt at bemærke, at Laing, modsat mange andre antipsykiatere, ikke følger idéen om, at psykisk sygdom blot er en myte. Laing benægter således ikke tilstedeværelsen af psykisk syge individer, hvilket blandt andet står i kontrast til Foucault og Szasz. Han er ikke sønderligt optaget af det begrebsanalytiske og hvorvidt disse sindstilstande karakteriseres som sygdomme eller ej, men ønsker derimod at skildre, hvilke sociale årsager, der danner baggrund for disse tilstande samt at kritisere den behandling, som disse individer underkastes i forbindelse med deres indlæggelser på diverse medicinske institutioner (Ibid.).

3.2.2.6. Opsamling

Antipsykatrien består således af forskellige bevægelser, som er af den opfattelse, at samfunds- og familiestrukturen er ødelæggende og sygdomsskabende for det enkelte individ. Laing er af den overbevisning, at samfundet og institutionerne heri, er i besiddelse af en enorm magt, hvor de på baggrund af vurderinger, diagnosticeringer etc. kan definere, hvad der er galt/normalt, acceptabelt/uacceptabelt og efterfølgende udelukke det gale og uacceptable fra det øvrige samfund indtil de igen kan begå sig som normale samfundsborgere (Leide, 1985, s. 37). Normaliteten bliver et udtryk for det gennemsnitlige, og denne udelukkelse af afvigende individer er et tydeligt eksempel på, at samfundet søger at skabe individer, som er tilpasset de normer og regler, som manifesterer sig i det enkelte samfund. Denne formning og forsøget på at normalisere individet skaber en begrænsning, hvorved flere af individets udviklingsmuligheder berøves. Dermed skabes uoriginale individer, som gennem en mulig sygdomsskabende spaltning af selvet er tilpasset et sygt samfund (Ibid., s. 45). Antipsykatrien anser skizofrenien som en indre rejse, hvor individet oplever en eksistentiel død og herefter en genfødsel, hvor sindet har gennemgået en stor forandring – også kaldet *metanoia*. Alle de forventninger som samfundet konstant fremsætter, vanskeliggør individets identitetsdannelse, fordi identiteten typisk bliver pålagt individet i en meget tidlig alder. Hvis individet ønsker en anden identitet end den, som det er blevet givet, er det nødt til at bryde med denne og skabe sig en ny identitet gennem forskellige handlinger, som efterfølgende skal accepteres og anerkendes af det omkringliggende samfund og individerne heri, hvis denne identitet skal fremstå gyldig (Ibid., s. 65). Psykiske lidelser anses dermed som et udtryk for tilspidsede livsproblemer i individets samvær med andre individer i samfundet (Ross, 1979, s. 241).

Vi er bevidste om, at det antipsykiatriske perspektiv, herunder især Laings teori omhandlende identitetsdannelse kan danne grobund for megen kritik, idet den fremlægger et yderst kontroversielt synspunkt, hvor den anerkendte og anvendte medicinske psykiatri bliver genstand for stor kritik. En uddybende kritik af antipsykatrien vil forekomme i det følgende afsnit.

3.2.2.7. Kritik af R. D. Laing og den antipsykiatriske tænkning

Nærværende afsnit vil indeholde en kort kritik af R. D. Laing og antipsykatrien som Alf Ross udtrykker den i sin afhandling "Opgør med antipsykatrien" i bogen *Bibliotek for læger* (1979). Vi anser det for vigtigt at forholde sig kritisk til den anvendte teori, idet vi er af den overbevisning, at vi derigennem får skabt et mere nuanceret billede.

Af afhandlingen fremgår det, at den antipsykiatriske påstand om, at sindslidelser ikke skal betragtes som sygdomme, men derimod som livsproblematiske oplevelser forudsætter, at sygdom og livsproblemer anerkendes som to uforenelige begreber. Ross kritiserer denne adskillelse af de to fænomener, da han er af den overbevisning, at psykisk syge kan opfattes som individer, hvis eksistentielle livsproblemer har udviklet sig i en sådan grad, at individet herigenom er blevet mentalt syg (Ross, 1979, s. 246). Han er bevidst om, at ikke alle individer med eksistentielle problemer udvikler mentale sygdomme, men anser altså ikke begreberne som uforenelige (Ibid., jf. Helweg, 1953), og i den forbindelse undrer det ham, at antipsykatrien aldrig har forholdt sig til denne kritik. Kritikken beror især på antipsykatriens manglende redegørelse af, hvad de forstår ved begrebet sygdom, hvorfor de heller ikke har mulighed for at påvise, at de forskellige former for sindslidelser ikke besidder de kendetegn, som er definerende for begrebet sygdom (Ross, 1979, s. 246).

Som tidligere beskrevet, er Laing af den opfattelse, at familien *kan* være sygdomsskabende for det enkelte individ, fordi individet i samværet med familien bliver frataget flere af dets udviklingsmuligheder, hvilket kan føre til såkaldte sindslidelser. Familien fremstår som den skyldige og onde kraft, der i en form for misforstået kærlighed leder individet ud i sindssygen (Ibid., s. 261-262). Han mener dog, at de såkaldte sindssyge er lige så rationelle som alle andre, fordi deres adfærd er udtryk for en rationel reaktion på en problematisk og til tider uudholdelig livssituation. Derfor er han helt overbevist om, at alle ville kunne forstå den sindslidendes handlinger, hvis blot vi anskuede verden fra dennes perspektiv. Ross er enig i, at man, på baggrund af det sindslidende individs livsproblemer, har mulighed for at forstå mange forskellige reaktioner, herunder tilbagetrukkethed, ambivalente reaktioner etc., men mener ikke,

at graverende skizofrene symptomer så som hallucinationer og paranoide vrangforestillinger kan forstås – de er for ham fuldstændig uforståelige (Ibid., s. 255).

Antipsykiatrien betragter den medicinske psykiatri som en institution, der har magt til at bedømme, hvem der skal udelukkes fra samfundet. Når denne bedømmelse har fundet sted, kan institutionen benytte tvangsmidler og samtidig udelukke individerne fra det øvrige samfund. Ross er enig i, at indespærring og anvendelsen af diverse tvangsmidler ikke nødvendigvis er optimalt for den sindslidende, men er af den overbevisning, at denne indespærring ikke skal anskues som et led i en terapeutisk proces, men nærmere som en nødvendighed, der skal værne om de øvrige samfundsborgeres sikkerhed. Denne tvungne indespærring sker blot, hvis psykiateren anser det sindslidende individ som farligt for sig selv eller sine omgivelser. Han gør ligeledes opmærksom på, at denne vurdering ikke blot udføres af psykiatere, men også af lovgivningsmagten. Han er enig i, at denne hospitalisering og indespærring skal forekomme i et yderst begrænset omfang, men er dog af den overbevisning, at dette også er tilfældet (Ibid., s. 264).

Antipsykiatriens forestilling om, at samfundet og dets institutioners kategorisering af psykisk syge individer, gør dem ansvarlige for udviklingen af psykiske sygdomme, bliver ligeledes genstand for stor kritik af Ross. Han beskriver det således:

Det kan nok være at teorien indeholder et gran af sandhed, men dette gran er pustet op over al rimelighed. Det er vel nok sandsynligt at selve plakaten sygdom har en vis selvbekræftende effekt. Det gælder vel også at den legemligt syge, der får at vide at han lider af en alvorlig sygdom, kan påvirkes suggestivt heraf og føle sig mere syg end han i virkeligheden er. Men herfra er der et langt spring til at gøre plakaten til den egentlige sygdomsårsag, og det samme gælder hvad angår hospitalsindlæggelse og behandlinger dér. Også de legemligt syge indlægges dog på hospital og underkastes der det samme regime, møder de samme hvide kitler, og underkastes den samme disciplin, uden af den grund at føle sig psykisk tilintetgjort og gå fra koncepterne og blive mentalt syge (Ross, 1979, s. 265).

Han anerkender dermed, at der kan ligge en selvbekræftende effekt i måden, hvorpå man omtaler og kategoriserer syge individer, men anser det for usandsynligt, at samfundet og institutionerne heri er den primære årsag til mental sygdom. Teorien om, at samfundet og institutionernes kategorisering skulle være sygdomsskabende for individet, blev ikke efterprøvet af de

antipsykiatriske bevægelser, hvorfor de heller ikke havde nogen egentlig videnskabelig evidens for påstanden. Der er dog senere blevet lavet et forsøg, som skulle søge at be- eller afkræfte påstanden. Ross henviser til H.M. van Praags afhandling *The scientific foundations of antipsychiatry* (1978), hvor konklusionen blev, at resultaterne af forsøget ikke kunne bekræfte teorien om, at kategoriseringen af psykisk syge kunne forklare mentale sygdomme (Ross, 1979, s. 165).

Antipsykiatrien og tænkningen bag er yderst spændende at beskæftige sig med, fordi den netop stiller sig kritisk over for den etablerede medicinske psykiatri som vi kender den. Teorien tvinger os til at tage stilling og forholde os til de metoder og procedurer, som er en normal og grundlæggende del af vores eksisterende samfund. Den er dermed yderst brugbar i forsøget på at udvide vores horisont og samfundsbillede, men generelt kan man dog argumentere for, at antipsykiatrien fremlægger nogle påstande, som ikke nødvendigvis er efterprøvede og evidens-baserede, hvorfor teorien kan fremstå en anelse vag. Den antipsykiatriske tænkning bliver, ligesom det også er tilfældet med den freudianske psykoanalyse, kritiseret for den manglende videnskabelige forankring (Ebdrup, 2015).

3.2.3. Social Identity Theory

I forbindelse med vores inddragelse af den antipsykiatriske tænkning, blev vi gjort bekendt med deres opfattelse af, at identiteten ikke blot knytter sig til det enkelte individ, men ligeledes er bundet til individets interpersonelle netværk, herunder familien. Den antipsykiatriske teori går ikke nærmere i dybden med, hvordan socialt samvær kan påvirke og skabe individets identitet, hvorfor vi har valgt at inddrage teorien om social identitet, som blev grundlagt i 1970'erne af Henri Tajfel og John Turner (Dræby, 2016, s. 4, jf. Christensen, 2005). Vi er af den overbevisning, at netop denne teori kan give os et mere grundigt indblik i, hvordan en social identitet opstår og udvikles. Nærværende afsnit vil dermed indeholde en kort beskrivelse af teorien om social identitet, herunder med udgangspunkt i Henri Tajfel, Michael A. Hogg og Dominic Abrams og deres synspunkter som de fremgår af værkerne *Social Identifications* (1988) og *IDENTITET – Teorierne om Social identitet, Det multiple selv og Identity control theory* (2016) samt Lea Gailshøj Thomsens speciale *Prostitution* (2009).

Tajfel er af den opfattelse, at individets forståelse af sig selv ikke blot skal relateres til individet selv, men samtidig skal knyttes til måden, hvorpå individet interagerer i og til sociale grupper. Således antages det, at identitetsbegrebet er knyttet til to forskellige aspekter af selvet, herunder en *personlig identitet* og en *social identitet*. Den personlige identitet knytter sig til det

individuelle selv og beskæftiger sig med de forestillinger som det enkelte individ har om dets egne egenskaber. Disse forestillinger bliver skabt på baggrund af individets subjektive sammenligninger med andre. Den sociale identitet knytter sig derimod til det sociale selv og beror på individets viden om at indgå i en social gruppe (Dræby, 2016, s. 4, jf. Crocker, 1990). Teorien antager dermed, at flere afgørende aspekter ved individets identitet skabes i forskellige sociale kontekster, hvorfor individet er afhængigt af sine sociale relationer. Anders Dræby, som er ph.d. i eksistentiel terapi, cand.mag. i idéhistorie og filosofi samt Master i humanistisk sundhedsvidenskab med tilvalg i psykologi, er af den overbevisning, at man kan argumentere for, at alle dele af individets selvforståelse er social, fordi dets personlige identitet skabes i forbindelse med dets sammenligning med andre (Dræby, 2016, s. 4-5).

I bogen *Social identifications* (1988) af Michael A. Hogg og Dominic Abrams fremgår det, at denne sociale identitet skaber en form for kollektiv forestilling om, hvordan individer i bestemte grupper bør agere. I den forbindelse dannes der en gruppeadfærd, hvorigennem der opstår solidaritet og konformitet over for gruppens normer og retningslinjer (Hogg & Abrams, 1988, s. 3). Dermed er individets sociale identitet knyttet til den eller de grupper, det tilhører. Når individet bliver accepteret og anerkendt af en bestemt gruppe, vil det opleve, at dets selvopfattelse og selvværd bliver styrket (Ibid., s. 7). Ifølge Hogg og Abrams eksisterer der tre mentale processer, når individet skal vurdere, hvorvidt andre er en del af "os" eller "dem", herunder social kategorisering, social identifikation og social sammenligning.

Social kategorisering → Social identifikation → Social sammenligning

Figur 4: Oversigt over, hvordan individets mentale processer placerer sig i forhold til hinanden.

Social kategorisering er den første af de tre mentale processer og er udtryk for individets tendens til at kategorisere objekter, herunder også mennesker, for således lettere at kunne forstå og identificere dem. Disse kategoriseringer opstår på baggrund af individets ønske om at begribe og forholde sig til det sociale miljø, de begår sig i. Kategoriseringen åbner ligeledes for individets mulighed for at identificere sig selv, fordi det netop er gennem kategoriseringen, at individet bliver bekendt med, hvilke grupper det tilhører (Ibid., s. 19).

Social identifikation er det andet trin i udviklingen af social identitet og udtrykker sig i måden, hvorpå individet optager en bestemt gruppeidentitet, som det selv har identificeret sig

med gennem kategoriseringen. Denne grupperelation vil have betydning for, hvordan individet opfatter sig selv og derigennem øge dets selvværd og selvopfattelse (Ibid., s. 23-25). Individet vil adoptere gruppens normer og søge at handle og agere ud fra disse. Eksempelvis vil en studerende, som opfatter sig selv som en del af denne gruppe, handle ud fra, hvordan han/hun tror, at denne gruppe handler, for således at bevare og opretholde gruppens identitet og norm (McLeod, 2008).

Social sammenligning er det tredje og sidste trin og omfatter individets tendens til at sammenligne sine egne grupper med øvrige grupper. Denne sammenligning opstår typisk i forbindelse med, at individet oplever, at dets sociale identitet bliver truet. I tilfælde heraf, vil individet søge at lave en social sammenligning, hvor det vil ophøje egne grupper (in-groups) og nedgøre eller diskriminere øvrige grupper (out-groups). Individet vil altid søge at finde elementer ved dets egne grupper, som er bedre end øvrige grupper, for således at opretholde en positiv social identitet (Hogg & Abrams, 1988, s. 23). Disse diskriminationer grupperne imellem, kan bidrage til forskellige former for racediskrimination, fordi grupperne ofte søger at sammenligne sig selv med grupper, hvis sociale status er værre end deres egen, herunder eksempelvis mexicanerne i USA eller jøderne under Anden Verdenskrig (McLeod, 2008). Ifølge Lea Gailshøj Thomsen, som er uddannet antropolog, opstår identitet typisk i relation til en negativ ladet opposition, men selve identitetsbegrebet er ikke ladet – hverken positivt eller negativt (Thomsen, 2009, s. 17).

Ovenstående mentale processer er yderst vigtige for individet, idet disse kategoriseringer, klassificeringer og generaliseringer ofte bidrager til meningsdannelse. Det er herigennem, at verden bliver håndgribelig og mindre kaotisk: "Without identity there could be no human world" (Jenkins, 2004, s. 7). Gennem kategorisering, identifikation og sammenligning med andre individer opstår der ofte forskellige stereotype opfattelser af bestemte grupper, hvormed identiteterne fastlåses. Identitet bliver således ofte opfattet som en fastlåst størrelse, fremfor noget dynamisk og relationelt (Thomsen, 2009, s. 18). Denne stereotype og fastlåste opfattelse udtrykker sig ligeledes i forbindelse med samfundets afvigere, herunder blandt andet psykisk syge. Denne del af befolkningen bliver ofte genstand for stigmatisering i den offentlige debat (Berger, Eskelinen, Hansen, Rahbæk & Ovesen, 2016). Ifølge en undersøgelse, som KORA har foretaget for Landsindsatsen EN AF OS, fremgår det, at psykisk sygdom ofte knyttes til noget negativt i mediebilledet:

Undersøgelsen viser også, at det overvejende negative billede af den generelle mediedækning tilsvarende er en udbredt oplevelse blandt mennesker med psykisk sygdom og deres pårørende. De beretter i fokusgruppeinterview om, at medierne generelt benytter et ofte unødigt dramatiserende sprog kombineret med mange generaliseringer om psykisk sygdom. Pointen er, at medierne herved bidrager til at fremmedgøre og stigmatisere mennesker med psykisk sygdom. Det er en gennemgående oplevelse blandt de interviewede, at særligt diagnosen 'skizofreni' fremstilles negativt og stigmatiserende og ofte forbindes med vold og kriminalitet (Berger et al., 2016).

Man kan således tale om, at denne gruppe af mennesker ofte anses for at skabe sociale problemer i samfundet, hvorfor samfundet finder det nødvendigt at 'hjælpe' disse individer. For at få en forståelse for, hvordan psykisk syge forholder sig til samfundets evige stigmatisering af deres identitet, er det nødvendigt at forholde sig til interaktionen mellem de to grupper, herunder 'de psykisk syge' og 'samfundet'. Ifølge Thomsen, er vi nødt til både at forholde os til samfundets stigmatisering af de psykisk syge samt de psykisk syges *reaktion* på samfundets stempling og stigmatisering af deres identitet (Thomsen, 2009, s. 19).

4. Analyse

Nærværende afsnit vil indeholde en analyse af *Daniels anden verden* (1970). Analysen vil være af både litterær og social og psykologisk karakter. Afslutningsvist vil analysen indeholde en vurdering af det samfundssyn, som udtrykker sig i romanen.

4.1. Genre

4.1.1. Genrebestemmelse af *Daniels anden verden* (1970) og det særlige ved den Panduroske roman

Helt overordnet set kan *Daniels anden verden* (1970) kategoriseres som en roman. I vores udgave af bogen fremgår denne information af bogens titelblad, men der er ligeledes udgivelser, hvor informationen allerede gives til læseren på bogens forside. Udover, at bogen i kraft af sin paratekst fremsætter et ønske om at blive betragtet som en roman, indeholder den ligeledes flere af de konventioner, der er kendetegnende for netop denne genre. På baggrund af disse førnævnte konventioner, kan vi udlede, at dette værk er en længere prosaisk fortælling, som

ligeledes indeholder et flerstrengt plot og flere sidehistorier. Det overordnede plot er protagonisten Daniels beretning om sine oplevelser af, hvad han har været igennem og hvordan han er havnet, hvor han er. Dette gøres allerede klart for læseren på bogens første side (Panduro, 1970, s. 5). På baggrund heraf, opstår der mange sidehistorier, som skal fungere som forklarende elementer, der skal bidrage til en forståelse af historiens sammenhæng. Daniel beskriver selv, hvordan disse sidehistorier vil blive fremlagt:

Det bliver sikkert en lidt rodet fremstilling denne her. Det skyldes at mine oplevelser var lidt rodede. Jeg ville gerne have *det hele* med, men hvem kan beskrive det hele? Man må nøjes med visse stumper, visse forudsætninger, som dukker op undervejs (Panduro, 1970, s. 5).

Romanen er således præget af brudstykker af fortællinger om de ting, Daniel har oplevet. De varierer betydningsmæssigt, men har alle en vis betydning for fortællingen, hvorfor ingen af disse beretninger kan betragtes som overflødige. En af disse sidehistorier er eksempelvis Daniels møde med sin ekskones nye kæreste. Som udgangspunkt virker dette som et sidespring i historien, der kunne være udeladt, men kigger man nærmere på den følelse Daniel får, er det alligevel en vigtig passage:

Arthur sad i „min” stol. Når man er hinsides al jalousi er der noget ganske interessant ved at være sammen med sin kones nye mand (...). Hun lagde hånden på hans skulder på samme måde som hun for en del år siden havde lagt hånden på min skulder (...) Det eneste der var byttet ud fra mig. Jeg fik pludselig et let anfald af hjemløshed. Hvor var det nu jeg boede? Hvem var det nu jeg var? (Panduro, 1970, s. 135-136).

Daniel prøver først at bilde sig selv ind, at han ikke er jaloux på Arthur, men i kraft af, at han beskriver stolen som ”sin” stol, og Kamma som ”sin” kone, er der en vis upålidelighed til stede. Fortællerens upålidelighed vil blive beskrevet nærmere i analyseafsnittet omkring den upålidelige fortæller. Senere i mødet kommer Daniel i tvivl om sin egen eksistens og identitet, da han pludselig ikke ved, hvem han er, når hans plads i familien er blevet skiftet ud med en anden.

Netop denne psykiske påvirkning af Daniel er vigtig i denne sidehistorie, da Daniels identitet er en del af det overordnede plot, hvilket ligeledes vil blive beskrevet nærmere senere.

Værket har én protagonist, Daniel, som beskrives med en høj detaljeringsgrad, både i form af indirekte og direkte karakteristikker. Der vil senere i opgaven forekomme en konkret karakteranalyse, hvorfor det ikke vil blive beskrevet nærmere i dette afsnit. Det flerstrengede plot og de mange sidehistorier giver, ifølge Rosengreen, anledning til "mange konflikter eller udslagsgivende begivenheder" (Rosengreen, 2015). Dette kommer også til udtryk i *Daniels anden verden* (1970), hvor der både findes mange konflikter og flere udslagsgivende begivenheder. Heraf kan der eksempelvis nævnes Daniels konflikt med sin far, Bertram og Herbert. I disse konflikter findes der udslagsgivende begivenheder, hvoraf Herberts selvmord naturligvis kan betragtes som en af disse.

Desuden er det, som tidligere beskrevet, kendetegnende for romangenren, at den fiktive verden ofte er fremstillet som en historisk realitet (Hejlsted, 2007, s. 174). Dette er ligeledes tilfældet for *Daniels anden verden* (1970), da den i høj grad trækker på historiske realiteter, herunder blandt andet Vietnamkrigen og ungdomsoprøret. Det er typisk for Leif Panduro, at samtiden afspejles i hans litteratur, hvilket Birgitte Hesselaa ligeledes beskriver i bogen *Leif Panduro* (1976):

Temaer, holdninger, stil, genre m.m.m. kan for eksempel opfattes som *symptom* på den tid værkerne er blevet skabt i. I den forstand kan man betragte *alle* Panduros værker som »samtidsbilleder« (...) hele forfatterskabet er (...) *præget* af den tid, det er blevet til i, og alle værkerne kan læses som mere eller mindre indirekte *udtryk* for tiden (Hesselaa, 1976, s. 298).

Daniels anden verden udkom i 1970, hvor både Vietnamkrigen og ungdomsoprørerne havde stor indflydelse på samfundet i store dele af verden. Disse begivenheder beskrives eksplicit i værket, hvor de bliver en integreret del af det. Ungdomsoprøret får især en betydningsfuld rolle, da netop denne begivenhed er udslagsgivende for Daniels sindstilstand, idet han mere eller mindre tilfældigt havner midt i en af demonstrationerne og derigennem får adgang til et nyt perspektiv på tilværelsen (Panduro, 1970, s. 61). Ligeledes er samfundet på dette tidspunkt præget af frygten for Den Kolde Krig, hvilket blandt andet kommer til udtryk hos karakteren

'den gale millionær' samt ministeriets ønske om at opføre sikkerhedsbunkere for at kunne beskytte sig i tilfælde af atomkrig. Panduros værker fra 1970'erne er derfor kendetegnet således: "Magtkoncentration, kapitalisering, umyndiggørelse og stadig alvorligere psykiske omkostninger er et dominerende træk i Panduros billede af disse år" (Hesselaar, 1976, s. 314). Derudover er det karakteristisk for Panduros litteratur, at han bruger humor til at beskrive og belyse seriøse emner. Dette afspejler sig også i *Daniels anden verden* (1970), og kommer eksempelvis til udtryk i situationen, hvor politikerne sørger for, at de selv kan beskyttes, mens resten af befolkningen må finde deres egne måder at beskytte sig på, hvilket Hesselaar sætter ord på således: "På den måde kan folkestyret overleve, selvom folket dør!" (Hesselaar, 1976, s. 205). Her bliver ministeriet skildret på en meget karikeret måde, hvilket er et tydeligt eksempel på, hvordan Panduro bruger humoren til at fremlægge sit syn på samfundet. Man kan derfor antage, at Panduro selv mener, at det i lige så høj grad er samfundet og dets institutioner, der indeholder en form for galskab, som det er individet.

Daniels anden verden (1970) er ikke en typisk Pandurosk roman, idet den indeholder flere nye, og afvigende, elementer fra tidligere romaner. Det er blandt andet den første roman af Panduro, hvor kvindeskikkelsen får en fremtrædende rolle. Tidligere har kvinderne typisk været stærkt stilerede bificurer, der opleves ude fra og som blot er en del af kulissen (Hesselaar, 1976, s. 296). Dette er ikke tilfældet i *Daniels anden verden* (1970), idet karakteren Laila får en meget betydningsfuld rolle for Daniels udvikling. Det er således hendes fortjeneste, at han lærer at forene sig med sin egen galskab. Desuden er det første gang, at Panduro skildrer en problematisk, syg kvinde. Hesselaar beskriver Lailafiguren på følgende måde: "Laila er en hjælper og vejviser for Daniel – på en måde er kønsrollefordelingen traditionel, men det er samtidig Panduros første portræt af en problematisk, syg kvinde" (Hesselaar, 1976, s. 216).

Det er typisk for Panduro, at han skildrer en udfordret mandsperson i sin litteratur. Det særlige ved *Daniels anden verden* (1970) er dog, at synsvinklen her er forfaldet til en midaldrende mand, som kan siges at være en "del af systemet", hvor mændene tidligere i forfatterskabet har stået uden for systemet. Ifølge Hesselaar er den mandsperson, der knytter sig til Panduros tredje fase i forfatterskabet – og dermed også *Daniels anden verden* (1970) – kendetegnet ved:

De er oftest mænd, som er kommet til tops i erhvervslivet, bl.a. fordi de har overtaget de herskende værdiforestillinger uden spørgsmål. Deres holdninger og følelser er blevet *honoreret* af det samfund, de har gjort karriere i, og i den forstand er de typiske for et samfundsmæssigt *ideal* (Hesselaa, 1976, s. 297).

Dette er ligeledes tilfældet i *Daniels anden verden*, hvor Daniel netop har et ønske om, at passe ind i samfundets ideal, hvorfor han har overtaget de værdiforestillinger, samfundet har skabt.

Daniels anden verden (1970) er ydermere påvirket af Panduros tv-dramatik, hvilket ses i den fornyede skrivestil, hvor forskellen skal findes mellem subjektivitet og objektivitet. Panduro udtaler selv til *Information*, at der er sket:

en udvikling væk fra det, at alle andre personer i romanen er funktioner af personernes følelsesliv og skal repræsentere hans følelsesmønstre. I den nye roman er der, synes jeg, også selvstændigt liv hos et par af de andre personer. I hvert fald hos pigen [Laila], og måske også til en vis grad hos konen (Hesselaa, 1976, s. 219).

Panduro beskriver altså, hvordan især kvinderne, får nyt liv i romanen i forhold til tidligere romaner, idet de får deres eget liv og ikke blot fungerer som udtryk for Daniels psykiske tilstande. Som tidligere nævnt vil nærværende speciale ikke beskæftige sig yderligere med Panduros tv-dramatik, men vi har dog valgt at inddrage ovenstående citat af Panduro, for at kunne forklare udviklingen i hans litterære karakterer. Der vil, som nævnt, forekomme en specifik karakteranalyse senere i opgaven, hvor også karakteren Laila vil blive analyseret.

Værket indskrives sig således under genrekonventionerne for romangenren. På trods af, at romanen adskiller sig fra den typiske Panduroske roman, indeholder den dog alligevel flere af de typiske elementer for Panduros romaner. Den gør eksempelvis brug af de velkendte træk, der er særlige ved den Panduroske roman, hvor værkerne ofte fremstiller samtidsbilleder af den kontekst værket indskrives sig i, og skildrer normbrydende mænd, som bruges til at sætte det typiske i relief. Dette gøres gennem temaer, holdninger, stil og ikke mindst genren. Som tidligere beskrevet, mener Hejlsted, at værker ofte vil gøre brug af andre værkers plotmønstre, karakterer, verden og modus. Dette er også tilfældet for Panduros *Daniels anden verden* (1970). Værket er stærkt inspireret af hans tidligere værker, hvor plot, verden, karakterer og modus

ligger tæt op ad hinanden. Dette udtrykker sig blandt andet i brugen af navne, hvor flere navne er genbrugt, eller placerer sig tæt op ad hinanden. Protagonisten Daniel har eksempelvis en søn, der hedder David, hvilket ligeledes er navet på protagonisten i *Rend mig i traditionerne* fra 1958. Desuden skildres velstandsstigningen ofte som en psykologisk trussel i 1960'erne, hvilket også er tilfældet i Panduros litteratur, hvor temaer som økonomisk fremgang, materialisme, fremmedgørelse og konformisme også findes hos mange andre nyradikale forfattere, blandt andet Klaus Rifbjerg, Jesper Jensen, Erik Knudsen og Villy Sørensen (Hesselaar, 1976, s. 296). Som tidligere nævnt adskiller værket sig dog ligeledes fra tidligere værker, herunder i form af Lailafiguren og værkets inddragelse af ungdomsoprøret. Det kommende afsnit vil indeholde en beskrivelse af, hvordan ungdomsoprøret har påvirket Panduros litteratur fra 1970'erne og især, hvordan det kommer til udtryk i *Daniels anden verden* (1970). Ligeledes vil romanens undergenrer fremlægges.

4.1.2. Ungdomsoprørets betydning for Panduros litteratur og *Daniels anden verden* (1970)

Som tidligere nævnt er *Daniels anden verden* (1970) den første roman af Panduro, der er inspireret af ungdomsoprøret (Hesselaar, 1976, s. 197). Oprøret har en stor betydning for fortællingen, men på trods af, at samfundsforholdene spiller en betydelig rolle i romanen, er det ikke det politiske aspekt, der fokuseres på, men derimod de psykologiske konsekvenser det har for individerne i samfundet, herunder især for karaktererne Daniel, Laila, Herbert, Bertram og Gustav. Oprørernes motivation og holdninger beskrives derfor heller ikke eksplicit i romanen, og Daniel tager afstand fra enhver information omkring dette:

Nej, forstår De, jeg fulgte ikke *med*! Selvfølgelig ved jeg godt at der skete en hel del rundt om. Det kan man jo dårligt blive fri for. Der var en del demonstrationer, lidt utro ved en Sonningprisoverrækkelse, „ungdomsoprør“ og så videre. Åndeligt talt slog jeg omgående over på Svensk P. 3. hver gang det trak op til indblanding af Daniel D. Balck (Panduro, 1970, s. 46).

Fokusset ligger dermed ikke på det politiske opgør, men snarere på resultaterne og konsekvenserne heraf, hvormed det egentlige oprør og grundlaget herfor er nærmest ikkeeksisterende i Daniels bevidsthed. Som tidligere nævnt skildrer Panduro ofte samtiden og dermed også konteksten, hvorfor det har været nærliggende at inddrage ungdomsoprøret i romanen, idet denne

begivenhed fremstår som en del af værkets tidsbillede. Desuden bruges behandlingen af oprøret som et værktøj til at skabe romanspænding og intrige (Hesselaa, 1976, s. 208), hvor et af de beskrevne oprør bliver et afgørende vendepunkt for Daniel.

Oprørerne kommer til at fremstå i periferien, idet deres agenda blot beskrives ud fra Daniels synspunkt. Daniels manglende interesse for oprørerne og deres agenda bevirker, at læseren blot får begrænsede informationer omkring dem. Det er primært igennem Daniels interaktion med Bertram, at læseren får adgang til oprørerne. Bertram fremstår således som en repræsentant for det politiske opgør, hvorimod Daniels chef, Herbert, repræsenterer systemet. Oprørernes aktioner ender med at fremstå som virkningsløse hændelser, som ikke får en indvirkning på systemet, hvilket antagelsesvist har været den egentlige hensigt. Dette kommer ligeledes til udtryk i ministeriets reaktion på skandalen: "Åh, de har jo altid sikret sig! Og arbejdet skal jo osse laves færdigt ... efter en tid! Men det blir nogle andre der kommer til at lave det! Ikke os!" (Panduro, 1970, s. 194). Byggeriet fortsætter dermed som planlagt efter skandalen har lagt sig. Derfor bliver de psykologiske og de menneskelige omkostninger vigtigere end selve det politiske opgør, hvilket eksempelvis kommer til udtryk gennem Herberts selvmord og Lailas indlæggelse. Ungdomsoprøret er dermed ikke inddraget i romanen for at skildre det politiske opgør, der fandt sted i 1970'erne, men bliver i højere grad brugt til at beskrive stemninger i samfundet, og samtidig belyse, hvilke psykologiske konsekvenser og problemer det medførte hos individerne heri. Gennem værkets protagonist, Daniel, ser man den unge generation fra en ældre persons synsvinkel, som tilmed er en del af systemet. Dette bevirker endnu engang, at oprørernes motivation står uklart. Denne synsvinkel adskiller sig fra Panduros tidligere romaner, hvor oplevelsen af generationssammenstødet bliver beskrevet af den yngre generation. Denne konstellation med den borgerlige midaldrende mand over for den oprørske ungdom er karakteristisk for værket, men det var ligeledes en stor inspirationskilde for Panduros efterfølgende værker i 1970'erne, hvor debat- og konfliktstof ofte var aktiveret af ungdomsoprøret (Hesselaa, 1976, s. 177).

4.1.3. Romanens undergenrer

4.1.3.1. *Ungdomsromanen*

Fortællingen trækker på flere undergenrer, og indeholder blandt andet træk fra ungdomsromanen. Dette kan begrundes ud fra især plot og tematik, hvor den gør brug af de velkendte og

typiske træk fra ungdomsromanen, som især kommer til udtryk igennem jeg'ets konkrete livssituation, hvor dets psykologiske problemer og identitetsproblematikker illustreres (Goul, 2002). Dette gøres gennem protagonistens opvækst, ungdoms- og voksenliv. Selvom hovedvægten af handlingsforløbet ikke knytter sig til Daniels ungdomsliv, er de valg han har truffet dengang, samt de hændelser han har været udsat for, dog stadig karakteristisk for de problemer han oplever i sit voksenliv, hvilket vi ser som begrundelse for, at romanen på mange måder indskrives i undergenren ungdomsroman. Desuden taler hans beskrivelse af sin ungdom og de psykiske problemer han havde på daværende tidspunkt ligeledes for dette, da disse også er karakteristiske for Daniels voksenliv. Heraf kan der eksempelvis nævnes Daniels valg af uddannelse, som han vælger ud fra forestillingen om, hvad der er mest normalt, i stedet for at vælge ud fra egen interesse. Ligeledes har Daniel igennem barndommen opbygget en frygt for sin far, som bliver definerende for store dele af hans voksenliv. Dette vil blive uddybet senere i opgaven.

Det er begrænset, hvilke informationer læseren bliver givet angående Daniels personlige interesser i beskrivelsen af hans opvækst. Det primære fokus ligger på faderens galskab, og hvordan denne galskab danner baggrund for resten af familiens vanvid. Det bliver dog gjort klart, at Daniel kæmper med en identitetskrise og ikke mindst et seksuelt begær til sin stedmoder. Daniels identitetskrise vil blive uddybet senere i specialet. Disse problematikker angående identitet og seksuelt begær skildres ofte i ungdomsromanen. Som tidligere beskrevet i afsnittet omkring det senmoderne samfund forsøger individet i høj grad at finde sig selv og skabe sin egen identitet ved at løsrive sig fra sin baggrund (Jensen, 2006, s. 144). Dette udtrykker sig ligeledes i *Daniels anden verden* (1970), hvor Daniel forsøger at løsrive sig fra sin far, for ikke at blive påvirket psykisk af ham:

Da jeg var sytten forsøgte jeg for første gang at frigøre mig fra min fars vanvid. Jeg stak af hjemmefra og fik et trist job på et porcelænslager. Udlejning af service til festlige arrangementer. Jeg skrev et tolv sider langt afskedsbrev til min far og forklarede ham hvor vanvittig han var, og at jeg også ville blive vanvittig, hvis jeg skulle leve klos op og ned ad ham længere (Panduro, 1970, s. 6).

Det er således vigtigt for Daniel, at han ikke får sig en lignende identitet som sin far. Desuden er hele beskrivelsen af hans ungdom præget af hans frygt for faderen: "Jeg var frygteligt bange for ham hele min barndom" (Panduro, 1970, s. 7). Han er tilmed klar over, at denne frygt og påvirkning fra faderen, kan påvirke ham psykisk, hvilket han gør alt for at undgå. Dette ligger til grund for hans forsøg på at frigøre sig. Da det endelig lykkes for ham at frigøre sig fysisk fra faderen, beslutter han sig for at "leve et stilfærdigt, ja, et velkontrolleret liv" (Panduro, 1970, s. 10). Hans intention er derfor at skabe sig en mere eller mindre anonym identitet og at bryde med den sociale arv. Han ønsker således at passe ind i samfundets opfattelse af, hvad der er *normalt*.

Daniel beskriver ligeledes nogle af de psykiske problemer som han kæmpede med i sin barndom, hvilket også er særligt kendetegnende for ungdomsromanen (Goul, 2002). Han beretter blandt andet om en stor følelse af skam i forbindelse med hans begær til faderens kone, Edith, og hvordan han havde "skamrødmen brændende i kinderne" (Panduro, 1970, s. 36), da han blev taget i at kigge op under hendes skørter (Ibid.). Denne passage vil blive nærmere beskrevet senere i opgaven, hvor den vil analyseres ud fra et psykologisk perspektiv, men er inddraget i nærværende afsnit, for at kunne tegne et billede af romanens undergenrer.

Når man arbejder med genrer er det vigtigt, at genrekonventionerne ikke kommer til at fremstå som et regelsæt som værkerne skal følge slavisk. Genrekonventionerne skal dermed ikke fremstå som facitlister, men derimod vise, hvilke træk, der gør værket særegent (Hejlsted, 2007, s. 179). Derfor kan et værk indeholde træk fra en given genre og samtidig adskille sig fra den, hvilket ligeledes er tilfældet i *Daniels anden verden* (1970). Ovenfor har vi præsenteret, hvilke af værkets genretræk, der knytter sig til undergenren ungdomsromaner. Selvom værket kan siges at rumme mange træk fra netop denne undergenre, er det imidlertid ikke alle konventionerne for ungdomsromanen, den besidder. Det er kendetegnende for ungdomsromanen, at den ofte gør brug af en ungdommelig og slang-præget jargon (Goul, 2002). Denne jargon findes dog ikke i *Daniels anden verden* (1970), hvorfor den på netop dette punkt afviger fra ungdomsromanen. En af forklaringerne herpå, kan findes i protagonisten og fortælleren, Daniels, alder og pæne facade. I kraft af hans alder og ønske om at placere sig inden for, hvad samfundet anser for normalt, anvender han ikke et sprog, der gør brug af eksempelvis slang.

4.1.3.2. *Dannelsesromanen*

Det er imidlertid ikke kun træk fra ungdomsromanen, der præger værkets undergenrer. Værket indeholder ligeledes træk fra dannelsesromanen. De karakteristiske træk for dannelsesromanen beskriver Hejlsted således:

En dannelsesroman er en roman om en mands eller kvindes ('heltens') udvikling fra en situation, umiddelbart før helten 'træder ind i verden' frem mod en tilstand, hvori han har afklaret sit forhold til verden. At han har det, viser sig ved, at han efter en periode med kriser og konflikter når frem til den form for selvindsigt, at han nu forstår mønstret i sit liv og sin fremtidige rolle i livet. I selvindsigten vinder helten den identitet, han under de hidtidige forløb har savnet, og igennem identiteten opnår han ikke blot at forstå sammenhængen i sit hidtidige liv, men også sammenhæng med de sociale helheder han indgår i (Hejlsted, 2007, s. 62).

Romanen følger Daniel i sin udvikling fra ivrigt at forsøge at tilpasse sig samfundet til hans møde med en anden verden, hvor han ikke længere behøver at agere ud fra, hvad andre måtte tænke om ham. Daniels angst for at blive vanvittig er netop dét, der driver ham ud i galskaben, men hans accept af denne sindstilstand ender med at 'redde' ham. Han lærer at acceptere, at han ikke nødvendigvis *skal* placere sig inden for samfundets gængse normalitetsbegreb. Denne selvindsigt opnår han især i mødet med den unge Laila, der baner vejen for, at han kan træde ind i en anden verden. Han får dermed afklaret sit forhold til verden i kraft af Laila, hvilket også giver ham den identitet, han tidligere har savnet. Han opnår ikke blot en forståelse for sammenhængen i sit hidtidige liv, hvor især faderens påvirkning står som det helt store omdrejningspunkt, men forstår ligeledes sammenhængen med de sociale helheder han indgår i, hvilket eksempelvis udtrykker sig i hans ønske og valg om at adskille og afskære sig fra det firma som han tidligere var ansat i. Hesselaa beskriver dette som "en positiv udviklingshistorie" (Hesselaa, 1976, s. 298). Mange af de træk, der kendetegner en dannelsesroman, kommer dermed til udtryk i *Daniels anden verden* (1970).

4.1.3.3. Psykisk sygdom og galskab i *Daniels anden verden* (1970)

Som tidligere nævnt har psykisk sygdom manifesteret sig i litteraturen mange år tilbage, hvorfor dette fokus ikke fremstår som noget særligt og nybrydende inden for den litterære verden. Ifølge Gammelgaard vil galskabstekster ofte have et bestemt formål, hvor *Daniels anden verden* (1970) primært har til formål at stille sig kritisk over for psykiatriens behandlingsformer. Han mener, at der i 1960'erne og 1970'erne frembrød en oprørstendens, som genopstod i 1800-tallets psykiatridebat. Denne udtrykte sig ved, at flere samfundsborgere begyndte at forholde sig kritisk til den traditionelle medicinske psykiatri. Dette kritiske blik på den etablerede og anerkendte medicinske psykiatri begyndte ligeledes at udtrykke sig i litteraturen, herunder blandt andet i bevægelserne omkring antipsykiatrien (Gammelgaard, 2013). *Daniels anden verden* (1970) af Leif Panduro er et særdeles godt eksempel på den type af galskabstekster, hvis formål er at stille sig kritisk over for den medicinske psykiatri og dennes behandlingsformer. Denne kritiske stillingtagen til psykiatrien udtrykker sig allerede på bogens første side, hvor protagonisten Daniel beskriver sin moders indlæggelse som, at "hun blev spærret inde" (Panduro, 1970, s. 5). Citatet udtrykker indespærring og tvang, og man får således en fornemmelse af, at Daniel anser denne psykiatri og 'hjælpende hånd' til psykisk syge som noget, der i høj grad har referencer til fængselslignende forhold. Kritikken af psykiatrien er gennemgående for hele romanen, men udtrykker sig særligt i bogens sidste del, herunder især i form af vendinger og overbevisninger som man kender fra den antipsykiatriske tænkning. Kritikken kommer især til udtryk gennem karakteren Laila, hvis personlighed synes at blive nedbrudt i forbindelse med den tvungne medicinske behandling som hun modtager.

Det er tydeligt, at Panduro læner sig op ad antipsykiatriens kritiske holdning til psykiatriens behandlingsformer. Hans interesse inden for antipsykiatrien bliver ligeledes fremlagt i bogen *Den gale kærlighed* (1978) af Bodil Wamberg, hvor det står: "Herhjemme rasede Laing-feberen og debatten om hans teorier i begyndelsen af 70'erne, og man har tillagt Panduro stor afhængighed af Laing." (s. 80). En lignende holdning udtrykker sig i Birgitte Hesselaas bog *Leif Panduro* (1976), hvor det fremgår, at "Panduros holdning til den syge Laila bærer præg af Laings anti-psykiatri, og denne gang er der ikke tale om en tilfældig overensstemmelse (...) men om direkte inspiration" (s. 217). Panduros inspirationskilde er således ikke at tage fejl af, hvorfor vi netop anser antipsykiatrien som et vigtigt element i arbejdet med bogen. Derfor vil der

senere i opgaven forekomme et afsnit, hvor en analyse af, hvordan Panduro fremstiller psykiatri og sygdom, samt hvordan den antipsykiatriske teori manifesterer sig i værket, vil blive præsenteret.

Ydermere indeholder værket flere af de typiske træk, der er kendetegnende for galskabstekster, herunder at dele af værket udspiller sig på et hospital og en psykiatrisk anstalt, hvilket kommer til udtryk i form af Daniel og Lailas indlæggelser. I den forbindelse stifter vi ligeledes bekendtskab med lægefagligt personale, psykiatere etc., hvilket også er typisk for galskabstekster. Persongalleriet rummer både sindslidende individer, herunder Daniel og Laila, læger og psykiatere samt nære slægtninge og venner til patienterne, herunder især Bertram og Herbert. Derudover optræder både selvmord, psykoser og hallucinationer i værket. Selvmordet udspiller sig igennem Herbert, mens psykosen udspiller sig igennem Laila og hallucinationerne udtrykker sig i kraft af Daniels summende stemmer i hovedet. Lailas behandling i form af medicinering er ligeledes til stede i værket. Generelt fremstår Daniels beretninger meget ustabile og fragmenterede, hvilket også er et typisk træk ved galskabstekster. Dette skyldes, at historien fremlægges af den sindslidende, i dette tilfælde Daniel, hvilket resulterer i, at læseren ikke kan tage fortællerens udlægninger for gode varer, fordi der er tale om en jeg-fortæller, som er ekstrem upålidelig. Daniels upålidelighed vil blive beskrevet nærmere i det efterfølgende afsnit omhandlende den upålidelige fortæller.

4.2. Den upålidelige fortæller

I *Daniels anden verden* (1970) optræder der en subjektiv fortæller med en klar holdning, i kraft af karakteren Daniel. Fokaliseringen findes udelukkende hos karakteren Daniel, hvorfor der er tale om indre fokalisering, idet vi hører historien fra hans synsvinkel og ligeledes blot har adgang til hans indre tanker og følelser. Dermed er der tale om en homodiegetisk fortæller med autodiegeese, idet fortælleren Daniel selv er en del af det fiktive univers, mens han fortæller sin egen historie. Romanen starter med at have medsyn, hvor Daniel fortæller om, hvad der sker lige nu: "De tror måske det er for at *retfærdiggøre mig*, jeg skriver dette her" (Panduro, 1970, s. 5). Han er dermed i gang med at skrive på samme tidspunkt, som han fortæller det. Hele bogens midte er dog fortalt med bagudsyn, hvor han beretter om tidligere hændelser. Bogen er derfor overvejende fortalt igennem et flashback, hvilket Daniel søger at synliggøre for læseren: "Jeg begynder helt forfra" (Ibid., s. 5). Der findes tilmed andre flashbacks i det store flashback, hvor

Daniel ser endnu længere tilbage i tiden. Dette kommer eksempelvis til udtryk på side 133, hvor han i en kort indvending fortæller om en oplevelse han havde som barn:

Men jeg husker min far. Han kunne ikke foretage sig noget uden at indgå et væddemål. Han væddede om hvem der kunne slå flest smut, når vi var på en af disse nervepirrende sommerferier med bil og telt. Hvem der kunne svømme længst under vandet. Tisse højest. Holde vejret længst. Fange flest græshopper. Og så videre (...) Skrækkelige eksempler (Ibid., s. 133-134).

Dette flashback bruges til at give ekstra informationer til læseren om, hvordan faderen var besat af at lave væddemål, hvilket underbygger hans påstand om, at der i familien hersker en spillelidenskab. I bogens slutning opereres der endnu engang med medsyn, hvor Daniel beretter om nutiden og dermed afslutter sin fortælling om de hændelser, han var ude for: "Jeg har det storartet. Foreløbig har jeg penge nok." (Ibid., s. 199). Derfor eksisterer der et kompleks forhold mellem sjuzet og fabula, da fortællingen ikke er kronologisk opbygget, hvilket blandt andet skyldes de mange forskellige handlingstråde og spring i tid.

I *Daniels anden verden* (1970) har vi at gøre med en upålidelig fortæller. Når der optræder en subjektiv fortæller i et værk, skal man være opmærksom på, hvorvidt fortælleren taler sandt eller ej. Daniels upålidelighed kommer allerede til udtryk på bogens første side, hvor det står:

Det bliver sikkert en rodet fremstilling denne her. Det skyldes at mine oplevelser var lidt rodede. Jeg ville gerne have *det hele* med, men hvem kan beskrive det hele? Man må nøjes med visse stumper, visse forudsætninger, som dukker op undervejs (Ibid., s. 5).

Læseren bliver således gjort opmærksom på, at det ikke er *hele* historien der bliver præsenteret for, hvorfor der må gå nogle informationer tabt, som fortælleren bevidst eller ubevidst har valgt ikke at fortælle. Daniel er dog bevidst om, at han ikke fortæller det hele, hvormed upålideligheden udtrykkes i form af underrapportering, idet han fortæller mindre end han selv ved. Desuden kan man argumentere for, at han i dette tilfælde også er upålidelig i form af underbetragtning, da hans etiske dømmekraft er på rette spor, men alligevel ikke er tilstrækkelig. Dette kan

udledes ud fra hans ønske om at fortælle 'det hele', samtidigt med, at han forsøger at forklare, hvorfor dette er umuligt for ham. Han er dermed bevidst om, at han ikke er i stand til at fortælle den hele historie.

Hans upålidelighed bliver ligeledes forstærket længere nede på samme side, da han fortæller om forholdet til sin far: "Han hadede mig med fynd og klem. Sådan opfattede jeg det i hvert fald. Denne indstilling kan jeg ikke ændre, selv om andre har fortalt mig det ikke passer. Nu er det jo også mig der fortæller historien her!" (Ibid., s. 5). Gør man brug af Phelan og Martins upålidelighedskategorier, som tidligere blev præsenteret i afsnittet omkring den upålidelige fortæller, vil dette udsagn kunne placeres under kategorien underfortolkning. Dette skyldes, at Daniel har en mangel på opfattelsesevne, hvilket resulterer i en utilstrækkelig fortolkning af både faderen og de situationer som beskrives. Det første, som er bemærkelsesværdigt ved udsagnet, er det modsigende element, der findes i og med, at Daniel mener, at hans fader hader ham – på trods af, at han har fået at vide, at dette ikke er sandt. Det, der især kan opfattes som upålideligt, er Daniels udsagn om, at han opfattede det på denne måde, og at det netop er *hans* historie. Heraf fremgår det implicit, at historien formegentligt ville have fremstået anderledes, hvis fortælleren havde været en anden – en historie, hvor Daniels fader ikke nødvendigvis hadede ham. Læseren kan dermed ikke afkode, hvorvidt udsagnet er sandt, og vil derfor være tilbøjelige til at tro, at udtalelsen er en overdrivelse.

Læseren bliver således tidligt gjort bekendt med Daniels upålidelighed - en upålidelighed, som er gennemgående for hele fortællingen. Derfor bliver det svært for læseren at tage Daniels beretninger alvorligt, da man ofte vil vurdere disse som utroværdige og overdrevne. Daniel laver mange direkte karakteristikker af sin far, hvor han pådutter ham egenskaber som vanvittig og gal. En karakteristik af faderen vil forekomme senere i analysen. På trods af de voldsomme situationer som Daniel beskriver med faderen, bliver det svært for læseren at tage beskrivelserne alvorligt, hvilket blandet andet skyldes hans utroværdighed og de enormt karikerede beskrivelser af faderen og situationerne. Desuden bliver den del af bogen, hvor Daniel fortæller om sin barndom og faderens påvirkning af ham, givet i et utroligt højt tempo, hvor der i løbet af kort tid berettes om mange begivenheder, der finder sted over lang tid. Dette høje tempo begrænser seriøsiteten omkring situationerne, og derigennem skabes en komisk effekt. Daniel bliver i dette tilfælde så upålidelig, at han er svær at gøre sig klog på, da man ikke er klar over, hvad der reelt er sket.

Daniels upålidelighed i forbindelse med beretningerne om sin fader er meget tilstedeværende i bogens indledning. Han fortæller blandt andet, hvordan faderen skulle have forsøgt at slå ham ihjel ved at holde ham under vand i et badekar. Situationen bliver reddet af faderens kæreste, Edith, der roligt får det afværget. Det virker bemærkelsesværdigt, at Edith skulle forholde sig så roligt, hvis Gustav i virkeligheden var ved at slå Daniel ihjel. Derfor får man fornemmelsen af, at Daniel overdriver disse beretninger, eller er upålidelig i form af underfortolkning, hvor han misfortolker situationerne med faderen. Læseren vil måske i højere grad opfatte faderen som en drillesyg voksen, og ikke som en, der er fysisk voldelig overfor sit barn. Daniels fader beskrives om en stor og høj mand, hvorfor man kunne forestille sig, at Daniel i kraft af sin frygt for ham, har forestillet sig disse situationer meget værre end de i virkeligheden var, fordi faderen var stor, mens Daniel var lille og magtesløs. Det virker ligeledes usandsynligt, at Daniel skulle være den eneste, der opdagede faderens vanvid: "Det gik dels ud over mig og dels møblelementet. Edith havde han en sær barnlig respekt for. Derfor opdagede hun aldrig hvor vanvittig han i virkeligheden var." (Ibid., s. 7). Det er svært at forestille sig, at Gustav har ødelagt møbler og diverse ting i hjemmet uden, at Edith har bemærket det.

Daniel beskriver ligeledes, hvordan han i sin barndom begærede Gustavs kone, Edith, og noget tyder på, at frygten især knytter sig hertil:

Jeg havde altid voldsom skyldfølelse, generelt fordi han altid, med de gales intuition gennemskuede mig, og specielt fordi jeg på den tid begærede hans kone. Sikkert en eller anden manøvre for at placere min skyldfølelse. Kval og ruelse dampede i mit blussede ansigt. Det enorme kødbjerg var overvældende nærværende (Ibid., s. 11).

Daniels frygt kan således være opstået eller blevet forstærket i kraft af hans begær til Edith. Dette skaber en enorm skyldfølelse, som han ikke kan bekæmpe. Han er bange for, at faderen vil opdage hans begær og de konsekvenser dette måtte have. Man kan muligvis udlede, at Daniel har så stor en skyldfølelse, at han opdigter farens mordforsøg. Dette ses på side 12, hvor han selv begynder at tvivle på faderens forsøg på at dræbe ham: "Nu, mange år efter, spekulerer jeg undertiden på om det virkelig skete på den måde. Jeg ved det ikke. Det kan godt være jeg alligevel husker forkert. Men således opfattede jeg det." (Ibid., s. 12). Daniel har forestillet sig så mange gange, hvordan faderen ville slå ham ihjel, at han ikke er i stand til at huske situationen

som den i virkeligheden var. Gør man brug af Booths upålidelighedsakser, vil Daniel i dette tilfælde være upålidelig på videns- og perceptionsaksen i form af både fejlfortolkning og underfortolkning. Han er ikke i stand til at indrømme over for sig selv, at han i virkeligheden husker forkert, hvorfor han fortsætter med at være af den opfattelse, at det skete sådan - også selvom han tilkendegiver, at han i virkeligheden er lidt i tvivl. Derfor fortolker han muligvis også situationen og sin fader forkert. For at afgøre, hvorvidt der er tale om upålidelighed på videns- og perceptionsaksen, er det nødvendigt at undersøge forbindelsen mellem fortælleren og karakteren. I dette tilfælde, er forholdet mellem disse simpelt, idet fortælleren skal findes i protagonisten Daniel. Vi ser og hører derfor igennem Daniel og får udelukkende hans version af situationen, hvilket skaber et ensidigt perspektiv. Endnu et eksempel herpå udtrykker sig da Daniel indrømmer, at han muligvis tager fejl i måden, hvorpå han husker sin far, men at han var nødt til at placere ham, som han gjorde: "Igen kan det være jeg husker fejl" (Ibid., s. 14). Daniel er derfor klar over, at han muligvis tager fejl, men fastholder at fortælle historien ud fra sin egen overbevisning.

Upålideligheden bliver ikke mindre senere i fortællingen, da han pludselig ændrer sin opfattelse og karakteristik af faderen: "Han var jo egentlig en ganske skæg person, min far" (Ibid., s. 64). Denne nye fremlægning af faderen bevirker, at læseren endnu engang bliver i tvivl om, hvilken udlægning, der er sand. Tidligere var han vanvittig, gal og ondskabsfuld - nu er han pludselig meget skæg. Der er således tale om to meget kontrastfyldte beskrivelser, som er vanskelige at forene.

Upålideligheden bliver meget tydelig, da Daniel havner i oprøret og kommer i kambolage med ordensmagten. Hele beretningen om denne situation er meget utroværdig, og det er svært for læseren at gennemskue, hvad der egentlig er sket. Det er besværligt at afkode, hvorvidt Daniel deltog i demonstrationen, eller om han rent faktisk havnede i den ved et tilfælde. Politiet og Daniel har forskellige opfattelser af, hvad der er sket. Politiet er af den opfattelse, at Daniel kastede med flakser, og at hans hjernerystelse skyldes, at han slog hovedet imod kantstenen, hvorimod Daniel mener, at politiet slog ham i hovedet med deres stav. Da Daniel bliver konfronteret med, at han har kastet brosten og flakser efter dem, siger han: "Det var satans! Det kan ikke passe! De husker det ikke? Nej! Jeg beklager!" (Ibid., s. 68). Det er dermed vanskeligt at vurdere, hvem der taler sandt, men ud fra Daniels tidligere upålidelighed, ligger vores tillid i

højere grad hos politiets. Ovenstående citat kan både være udtryk for, at Daniel underrapporterer eller underfortolker. Underrapporteringen kommer til udtryk, hvis han fortæller mindre end han selv ved, og dermed snyder bevidst. Underfortolkningen vil i modsætning til underrapporteringen komme til udtryk, hvis han ikke er bevidst om, hvad der i virkeligheden er sket. Dette kan eventuelt være fordi han har fortrængt det. Desuden kan der også forekomme underfortolkning, hvis han har en mangel på viden og fortolker situationen forkert. Dette er eksempelvis tilfældet, da Daniel slår en politimand i maven. Daniel siger blandt andet, at han muligvis er "kommet til at ramme ham i maven" (Ibid., s. 61), hvorefter han glemmer dette: "Det var dig der begyndte, siger de, du slog den ene af dem i maven! Gjorde jeg? Sagde jeg. – Gjorde jeg virkelig?" (Ibid., s. 66). Læseren kan her afkode, at Daniel har slået politimanden, men at han selv mistolker situationen, ved at sige, at han blot rammer ham i maven. Derfor er det besværligt for læseren at afkode, på hvilket plan Daniel er upålidelig, men man kan konstatere, at han ofte er det.

Daniels upålidelighed er gennemgående for hele værket. Han er upålidelig på de forskellige akser og upålideligheden kategoriseres forskelligt alt efter, hvilken situation upålideligheden manifesterer sig i. Der findes derfor et utal af eksempler på, hvor og hvordan Daniels upålidelighed viser sig. Den mest gennemgående type af upålidelighed, skal findes i form af Daniels underfortolkning, hvor han laver en utilstrækkelig fortolkning af situationer, begivenheder og karakterer, fordi han har en mangel på viden og opfattelsesevne. Teksten gør brug af en fortæller, der ikke er bevidst om den fulde betydning af det han fortæller, hvilket skaber en ironisk form. Den upålidelige fortæller fremstår således som tekstens ironiske omdrejningspunkt.

Upålideligheden mindskes dog i mødet med Laila. Dette kan muligvis skyldes, at Daniel, igennem hende, lærer at acceptere sin galskab og dermed nedbryde sin facade. Derfor er han ikke længere nødt til at lyve for selv og fremstå normal. I kraft af hans tidligere ekstreme upålidelighed, vil læseren dog have nogle forbehold over for hans udsagn. Da Daniel blandt andet siger: "Resten af historien kender De. Bortset fra et par små, ubetydelige enkeltheder." (Ibid., s. 186), er det derfor nærliggende at tro, at han i dette udsagn endnu engang er upålidelig. Det er vanskeligt at have tillid til, at disse elementer af historien er så ubetydelige som han giver udtryk for. I dette tilfælde kan der tale om underrapportering, hvor han bevidst fortæller mindre end han selv ved, eller det udtrykke en underfortolkning, hvor han ikke er bevidst og har en

mangel på viden og opfattelsesevne. Det ikke muligt at afgøre, hvilken form for upålidelighed der er tale om i dette tilfælde, idet vi ikke bliver gjort bekendt med hans intentioner.

Man kan derfor konkludere, at Daniel er upålidelig igennem hele værket, og at han er det i alle kategorierne for upålidelighed. Upålidelighedstypen afhænger af, hvilken situation han beretter om. Dog er den mest fremtrædende og gennemgående type af upålidelighed den, der findes på Booths videns- og perceptionsakse. På denne akse findes underfortolkningen, som Phelan og Martin beskriver som fortællerens mangel på viden og opfattelsesevne. Det er karakteristisk for Daniel, at han opfatter og fejlfortolker mange situationer, hvorfor især denne type upålidelighed er at finde i værket.

4.3. Karakteranalyse

Nærværende afsnit vil indeholde en karakteristik af de udvalgte karakterer som vi finder relevante for analysen af bogen, herunder Daniel, Gustav, Herbert, Bertram og Laila. Karakteristikkerne vil naturligvis tage udgangspunkt i de begreber, der blev fremlagt i teorien herom.

4.3.1. Karakteristik af Daniel

Romanen opererer med en subjektiv fortæller, som manifesterer sig i protagonisten Daniel. Karakteranalysen af Daniel vil inddeles i to hoveddele, herunder 'Daniel før Laila' og 'Daniel efter Laila', idet vi er af den overbevisning, at Daniels karakter ændrer sig markant i mødet med den skøre Laila. Daniel indeholder forskellige karaktermatricer, herunder blandt andet forretningsmanden, den fraskilte mand, faderen etc., hvilket han, især i starten af romanen, søger at tilegne sig. Dette udtrykker sig især i forbindelse med hans beskrivelse af den typiske fraskilte far, som tager på søndagsudflugt med barnet: "Vi danner et tavst broderskab alle os skilsmissefædre. Vi mødes om søndagen foran fiskene, aberne, i Tivoli og på Bakken. Vi kender hinanden. Et enkelt indforstået blik i forbifarten" (Panduro, 1970, s. 131). Beskrivelserne af disse skilsmissefædre er særligt typisk for perioden og den kontekst, som værket skriver sig ind i, hvor den traditionelle kernefamilie med samlevende far, mor og børn var i opløsning (Giddens, 1995, s. 132). I slutningen af romanen tilegner han sig nye karaktermatricer, herunder den sindssyge, oprøreren, afvigeren etc., hvor han endnu engang søger at leve op til de forventninger, der knytter sig hertil. Hans udvikling vil naturligvis blive beskrevet nærmere i de efterfølgende afsnit.

4.3.1.1. *Daniel før Laila*

I romanens indledende del er informationerne omkring bogens protagonist sparsomme. Værket indleder med mange beskrivelser og informationer om protagonistens familie, herunder

især faderen Gustav, men vi bliver dog også gjort bekendt med enkelte karakterindikatorer af Daniel, herunder eksempelvis på side 8, hvor betegnelsen "dreng" fremgår (Panduro, 1970, s. 8). På side 11 bliver vi introduceret til Daniels navn. Navnet Daniel vil blive beskrevet senere i analysen, hvor det vil sættes i forbindelse med "Daniels bog" fra *Det Gamle Testamente*. Der forekommer meget få karakteristikker af Daniels ydre fremtræden, idet fokuset i stedet ligger på beskrivelsen af faderens ydre, hvor han eksempelvis bliver beskrevet med karakteristikker som 'stor', 'grov' og 'frygtindgydende'. Denne direkte karakteristik af faderen fremstår dog en anelse vag, idet den ikke fremføres af en neutral og objektiv fortæller. En specifik karakteranalyse af Gustav vil finde sted senere i karakteranalysen, hvorfor beskrivelsen af faderen, i nærværende afsnit, udelukkende vil anvendes i forsøget på at beskrive Daniel nærmere. Karakteristikkerne af faderen er ikke nødvendigvis valide, hvorfor man, ifølge Hejlsted, bør bruge dem til at karakterisere fortælleren. Derfor er det nærliggende at tro, at disse direkte karakteristikker af faderen kan overføres til Daniel selv, hvilket også underbygges af Daniels eget udsagn: "Jeg ligner min far. Folk fortæller mig det og jeg bliver altid uhyggelig til mode. Jeg ikke alene ligner ham, jeg bevæger mig også som ham, slår ud med armene, smiler, går som ham" (Ibid., s. 10). Dette bliver ligeledes bekræftet af faderens kone, Ediths: "I lignede hinanden så meget! Som to dråber vand!" (Ibid., s. 15).

Daniel beskriver dog også sig selv mere direkte, ved eksempelvis at fortælle, at han har "nogle frygtelige øjne, eller rent ud, onde øjne" (Ibid., s. 10). Man kan dermed udlede, at Daniels ydre fremtræden minder om hans egen opfattelse af faderens. På trods af, at Daniel flere gange giver udtryk for, at han ligner sin far, forsøger han ligeledes at tage afstand ved at indskyde bemærkninger, der strider mod hans tidligere udsagn: "Vi lignede overhovedet ikke hinanden! (...) Jeg var hans diametrale modsætning!" (Ibid., s. 15). Daniels tanker og beskrivelser af sig selv frembringer en selvkarakteriserende effekt, idet han både fremstår som fortæller og en handlende karakter i fortællingen. Denne selvkarakteristik er dog yderst modsætningsfuld, idet han både anerkender og benægter deres ligheder. Disse modsætningsfyldte elementer knytter en vis upålidelighed til Daniel, herunder både som karakter og fortæller.

Daniel fremsætter dog også flere direkte karakteristikker af faderen, som ikke blot knytter sig til hans ydre fremtræden. I den forbindelse tildeles faderen karaktertrækkene 'ond', 'temperamentsfuld' og 'vanvittig'. Endnu engang er der tale om en karakteristik, som har en lav troværdighed, idet den ikke er frembragt af en neutral og objektiv fortæller, men derimod af en

subjektiv fortæller med en klar holdning. Daniel søger konstant at tage afstand til faderen, samtidig med, at han er bevidst om deres ligheder. Han bryder sig ikke om de karaktertræk, der knytter sig til faderen, hvorfor han søger at undgå en sammenligning. Faderens vanvid og temperament bevirker, at Daniel søger at leve en tilværelse, hvor han prøver at afholde sig fra de træk, der knytter sig til faderens karakter. Han giver flere gange udtryk for, at han knytter karaktertrækket 'fantasifuld' til tegn på vanvid, hvorfor han konstant søger at leve en tilværelse i fantasiløsheden:

Mine lærere mente jeg var god til matematik og fysik. Noget af et lys, sagde de, men lidt fantasiløs. De stakler anede jo ikke med hvor megen energi jeg bekæmpede ethvert tegn på fantasi hos mig selv. Den måtte tøjles. Ellers var der en alvorlig risiko for at den løb grassat af tangentens bane og ud i den rene klokkeklare galskab (Ibid., s. 22).

Daniels selvkarakteristik kommer til at stå som det vigtigste element i karakteristikken af ham, idet han bruger det som et redskab til at redegøre for sine handlinger. Desuden bliver hans psykiske habitus vigtigere i karakteristikken af ham, da disse træk fremhæves og har et større fokus end hans udseende. Ud fra ovenstående citat kan man udlede, at Daniel muligvis har en god fantasi, men at han konstant søger at undertrykke denne egenskab, idet han er nervøs for, at hans fantasi ville føre ham ud i galskaben. Lærernes påstand om, at Daniel er fantasiløs, bliver flere gange modbevist i fortællingen, og læseren bliver allerede tidligt i værket gjort bekendt med Daniels livlige fantasi, som især udtrykker sig i de mange beskrivelser af faderen, som ofte er sat lidt på spidsen:

han for efter mig med en billardkø, for ikke at tale om den revolver han brugte til at skyde gedder med. Jeg svævede i den yderste livsfare det meste af min barndom. Somme tider lå han i baghold og forsøgte at dræbe mig ved at vælte det engelske standur eller det franske chatol ned over mig, når jeg intetanende passerede (Ibid., s. 7).

Der eksisterer således en uoverensstemmelse mellem Daniels opfattelse af sig selv, hans evige kamp for fantasiløsheden, samt hans beretninger om faderen og hans barndom, som i høj grad udtrykker fantasi. Denne uoverensstemmelse styrker Daniels upålidelighed, idet hans beskrivelser af sig selv og faderen forekommer utroværdige. Handlingerne er fortalt med højt tempo, hvilket er med til at påvirke den komiske og ironiske effekt, hvorfor man ikke altid kan tage situationerne helt alvorlige. Daniels evige flugt fra faderen og det generelle vanvid fremstår som gentagne handlinger, hvor angsten udtrykker sig i vaner og rutiner. Ifølge Hejlsted skaber disse gentagne handlinger ofte et komisk aspekt, hvilket ligeledes er tilfældet i nærværende roman, hvor Daniels flugt fra galskaben og den evige kamp for normaliteten fremstår yderst komisk og nærmest ironisk.

Den indirekte karakteristik er muligvis mere sigende for Daniel end den direkte, da vi her får adgang til hans handlingsmønster og bagvedliggende tanker. Han søger konstant at underlægge sig normaliteten, og hans forestilling om normalitet er skabt på baggrund af det samfund, han lever i, og manifesterer sig i alt, hvad faderen *ikke* er. Daniel er opvokset i det traditionelle samfund under velfærdsstatens indtog. Velfærdsstaten blev ofte kritiseret for at skabe ansigtsløse og ensartede mennesker, og normalitetsbegrebet var derfor på dette tidspunkt meget snævert. Man kan dog argumentere for, at Daniels normalitetsbegreb er endnu mindre end det, der herskede i samfundet på daværende tidspunkt, idet han både henter sin opfattelse fra det omkringliggende samfund, men også fra sin far. Daniels snævre normalitetsbegreb udtrykker sig blandt andet i hans direkte karakteristikker af søsteren, som han mener er vanvittig, fordi hun lider af rengøringsvanvid (Panduro, 1970, s. 6). Han erkender dog, at samfundet ikke nødvendigvis vil kategorisere hende sådan, hvilket underbygger påstanden om, at hans normalitetsbegreb er mere snævert end samfundets. Daniels direkte karakteristik af søsteren er endnu et eksempel på, at hans karakteristikker af andre siger mere om ham selv.

Daniel udvikler, som tidligere nævnt, meget af sin normalitetsopfattelse på baggrund af sin faders adfærd. Faderen drives af det fysiologiske; mad, sex og aggressioner, mens Daniel frastødes heraf. Daniel prøver konstant at undertrykke sine drifter og undgå indre ophidselse, temperament og engagement, da han er af den opfattelse, at han således kan undgå afvigelse og dermed passe ind i normaliteten:

Ser De, jeg bildte mig jo ind det kun skyldtes min mageløse koncentration om at være helt *normal*, at jeg ikke for længst var dampet ud i sindssygen. Eller man kan sige det sådan: det var ved hjælp af min strenge selvkontrol jeg holdt min far på afstand (Ibid., s. 24).

Man kan derfor antage, at Daniel er overbevist om, at faderens påvirkning kan føre ham ud i galskaben, hvorfor han må holde ham på afstand. I forsøget på at leve så normalt som muligt er Daniel nødt til at agere på baggrund af den normalitetsopfattelse, som eksisterer i samfundet således, at han betragtes som normal. Dette kommer eksempelvis til udtryk, da han skal vælge uddannelse. Han drømmer i virkeligheden om at blive biolog, men af frygt for ikke at passe ind i normaliteten vælger han at blive ingeniør, idet han mener, at det er et mere almindeligt erhverv (Ibid., s. 21). Dette valg af uddannelse er særligt karakteristisk for den kontekst som værket indskrives i - individet har, i det senmoderne samfund, mange valgmuligheder, som skal træffes for at skabe det liv og den identitet, det ønsker sig, men de mange muligheder kan skabe en usikkerhed hos individet, da der kan opstå en frygt for at vælge forkert. Individets livsbane er således ikke selvskrevet på forhånd som det ofte var tilfældet i det traditionelle samfund (Jensen, 2006, 115-116). Man kan således argumentere for, at Daniel, på trods af, at samfundet tilbyder mange muligheder, alligevel føler sig underlagt samfundets forventninger, normer og regler – friheden er således begrænset.

Daniel tør ikke træffe valg på baggrund af sine egne ønsker og drømme, fordi han så at sige ikke *tør* livet. Han er dermed bange for, hvilke konsekvenser det kan have for ham, hvis han lader sig "rive med af pludselige indskydelser" (Panduro, 1970, s. 10), hvor hans helt store bekymring er at blive ført ud i galskaben. Derfor bliver Daniel netop en af del af de såkaldte upersonlige masse-mennesker, som velfærdsstaten blev kritiseret for at skabe, idet han aldrig lader sin personlighed og identitet komme til udtryk, men derimod lever ud fra en påtaget facade. Angsten for at leve livet forhindrer ham således i at leve - og er i sidste ende, hvad der fører ham ud i galskaben. Ovenstående er et tydeligt eksempel på, hvordan karakteren bliver opslugt af systemet, fremfor at pådrage sig selvstændighed. Ifølge Hansen kan man tale om en decentrering af subjektet – også kaldet en subjekt-død. Dette er opstået ud fra den stigende bevidsthed om de kollektive sociale strukturers dominans i det moderne samfund, hvilket li-

geledes er påvirket og opstået i kraft af velfærdsstatens indtog (Hansen, 2000, s. 199-200). Daniels adfærd i romanens første del er især præget af denne subjekt-død, hvor han tydeligvis er opslugt af systemet og de normer og regler, der gør sig gældende heri. Daniel bliver herigennem et tydeligt eksempel på Grünbaums opfattelse af velfærdssamfundet, som et samfund, hvor de unge spræller rundt i et sikkerhedsnet med en fastlagt livsbane (Martinov, 2016, s. 25, jf. Grünbaum). En livsbane, hvor hans uddannelse, arbejde, væremåde etc. er bundet af samfundets normer og regler.

Daniel har imidlertid svært ved konstant at skulle leve op til samfundets normalitetsbegreb, hvor han ofte undertrykker sine lyster og drifter. Derfor tager han med jævne mellemrum til Paris, for at kunne udleve den side af sig selv, som han til dagligt undertrykker:

Det indtraf som regel når der var gået en fire-fem måneder på normalbasis. Befandt mig så uundgåeligt på lokum i transithallen i selskab med en halv flaske vodka (lugter mindst) og lidt efter i flyet til Paris i selskab med mere sprut. Så gik det løs en uges tid (Ibid., s. 25).

Daniel prøver altså at skabe en form for stabilitet og ligevægt i sin tilværelse, ved ofte at tage til Paris og skeje ud. Han mener ikke, at han ville kunne begå sig i hverdagen, hvis ikke disse ture fandt sted, men at turene til Paris ligeledes ikke ville være nødvendige, hvis ikke han levede som han gør i Danmark – de to ting er altså uløseligt forbundet med hinanden (Ibid., s. 24). Den galskab, som han lever under i Paris, kan ses som en reaktion på den normalitet, som han lever under til hverdag – dermed manifesterer galskaben sig i en ekstrem form: "Jeg tog derned og svinede mig grundigt og beslutsomt til. Med samme koncentration og energi som jeg brugte i mit gemene hverdagsliv (...) Jeg lignede virkelig en gal mand når jeg tog sådan en tur." (Ibid.). På trods af, at de to tilstande er gensidigt afhængige af hinanden, tyder noget dog på, at de ligeledes er uforenelige, fordi de ikke kan eksistere på samme tid. Her er der endnu engang tale om gentagne handlinger, som får en komisk effekt, da det virker meget absurd, at disse drukturer er nødvendige for ham for, at han kan leve sit 'normale' liv i Danmark. Daniel begår sig således i to meget kontrastfyldte miljøer, herunder både fysisk og socialt.

Ifølge Daniel selv gør han aldrig noget halvt, hvilket kan forklare disse ekstreme tilstande: "Halvgjort gerning var ikke mig. Det var en enten-eller tilværelse, hvor alt drejede sig om at

holde Daniel D. Balck under nøje kontrol, selv når han rigtig slog gækken løs" (Ibid., s. 35). Man kan dog argumentere imod, hvorvidt denne udtalelse er troværdig. Som det tidligere er blevet beskrevet, er Daniel forhindret i at leve livet i kraft af sin angst for galskaben. Dermed kan man argumentere for, at han, på baggrund af dette, blot lever livet halvt, hvilket altså er i uoverensstemmelse med hans udtalelse.

Ud fra karakterindikatorerne skabes karakteren Daniel, hvor hans karaktertræk danner hans karakter – en karakter, som udadtil lever en ganske almindelig hverdag. Hans tankegang og handlinger danner baggrund for hans karaktermatricer, hvor disse koder bevirker, at Daniels tilværelse og identitet bliver splittet i to. Daniel er i konstant frygt for at blive kategoriseret som gal og forsøger derfor at undertrykke de tegn, han oplever på galskab. Dette ændrer sig dog senere i romanen, hvor der både findes en ændring i hans direkte og indirekte karakteristik, hvilket vil blive beskrevet i det følgende afsnit. Karakteren Daniel har overvægt i det mimetiske aspekt, idet han fremstår som et muligt menneske. Hans egenskaber og motivation bevirker, at læseren forstår og kan identificere sig med handlingerne.

4.3.1.2. Daniel efter Laila

Efter et arbejdsrelateret møde med den såkaldte gale millionær, kæmper Daniel med stemmer i sit hoved. Dette er det første tegn på, at galskaben er ved at indtræffe, hvorfor han ivrigt forsøger at fjerne stemmerne. Daniel havner, mere eller mindre tilfældigt, i en demonstration, hvor han, efter en konfrontation med ordensmagten, slår hovedet, hvilket medfører en slem hjernerystelse. Her er der tale om en engangshandling, som er udslagsgivende for Daniel. Stemmerne forsvinder umiddelbart herefter: "stemmerne var væk" (Ibid., s. 64). Denne situation bliver romanens vendepunkt, idet Daniel, i forbindelse med sin hjernerystelse, får et nyt livssyn. Daniels livssyn vil blive yderligere uddybet senere i analysen.

Forud for Daniels konfrontation med politiet, var han så småt begyndt at omgås oprørske personer, herunder især barndomsvennen Bertram, hvilket skaber en ændring i hans miljø, herunder både det fysiske og det menneskelige. Tidligere begik Daniel sig blot i miljøer, som kunne underbygge hans normale og anerkendte tilværelse som ingeniør – lige med undtagelse af, når han var i Paris – men pludselig begynder han at begå sig i miljøer, som strider mod hans tidligere fremtræden. Hans indirekte karakteristikker begynder at ændre sig i takt med, at fortællingen skrider frem. Tidligere afholdt han sig fra afvigende personer, men nu tiltrækkes han af disse. Tiltrækningen af udfordrende miljøer kommer især til udtryk, da Daniel møder Laila

ved Herberts fest. Tidligere ville Daniel have undgået personer som hende, for ikke at lade sig rive med og dermed blive ført ud i galskaben. I kraft af Daniels nye livssyn er tingene dog anderledes og han finder derfor Laila yderst interessant:

Hvad var det der gjorde at jeg måtte se hende igen? Sådan ret beset var hun jo ikke særlig imødekommende. Hun var faktisk temmelig ubehagelig. Alligevel var der et eller andet bag ved det hele. Hinsides min fornuft og langt hinsides det jeg her, lidt ubehjælpsomt prøver at forklare Dem (Panduro, 1970, s. 106).

Der er dermed sket en ændring i den indre karakteristik af Daniel, hvor han tidligere ville blive frastødt og angst over for personer som Laila, men nu i højere grad bliver fascineret af vanviddet. Dette har også indflydelse på Daniels karaktermatricer, hvor hans begyndende udvikling kommer til udtryk.

Jo tættere Daniel kommer på Laila, des længere bliver han ført ud i galskaben. Dette udtrykker sig både i den direkte og indirekte karakteristik af ham. Tidligere var Daniel en meget velanset person, der altid gjorde det 'rigtige', som Herberts kone blandt andet udtrykker det: "Jeg ved da, du aldrig ku' gøre noget der ikke var rigtigt!" (Ibid., s. 195). Opfattelsen af Daniel har dog ændret sig, hvilket bevirker, at de direkte karakteristikkere af ham blandt andet begynder at indebærer betegnelserne "mental kollaps" (Ibid., s. 194), "sindssyg" (Ibid.), "lettere psykose" (Ibid., s. 79), utilregnelighed og dårlige nerver (Ibid., s. 194-198), hvilket står i stor kontrast til de tidligere direkte karakteristikkere, der er blevet givet af ham. Ligeledes står det i kontrast til den direkte selvkarakteristik Daniel fremlægger: "min ånd var let og fri" (Ibid., s. 64). Man kan, ifølge Hejlstedts teori, tale om, at Daniels karakterindikatorer har ændret sig i takt med, at fortællingen skrider frem, hvilket skyldes en udvikling i hans væremåde. En af Daniels karaktermatricer udtrykker sig dermed også i hans udvikling, hvor han går fra undertrykkelse til frihed, hvilket kan skabe associationer til et dannelsesforløb.

Laila kommer til at fungere som hjælper og vejviser for Daniel, og hun åbner hans øjne for en anden verden, som han tidligere ikke har turde træde ind i: "Samtidigt var hun et helt andet sted. Ikke i nogen *tid*! I dén verden var det som om hun oplevede virkeligheden. En tværgående verden. En barsk, skøn grusom verden. *Jeg* kan slet ikke beskrive den" (Ibid., s. 120). Det er virkelighedens verden, som Daniel først får adgang til igennem Laila. Det er først i mødet med

Laila, at det går op for Daniel, at han igennem hele sit liv har undertrykt sine sande følelser: "Det slog mig at jeg *aldrig* havde oplevet noget på den måde" (Ibid., s. 153). Daniel er dog så tæt forbundet med sin facade og normaliteten, at han har svært ved at give sig selv lov til at føle, og han fortsætter derfor sit forsøg på at undertrykke disse følelser: "Se så at få de rosenblade væk fra øjnene, Daniel D. Balck" (Ibid., s. 120). Han vil ikke acceptere sin interesse og forelskelse i hende. På baggrund af oplevelserne med faderen og begæret til stedmoderen, bliver Daniel frastødt af det seksuelle og føler sig forkert, når det kommer til seksuelle lyster, men i sidste ende kan han ikke holde lysterne på afstand og må overgive sig:

Man tager gang på gang de skarpeste standpunkter over for sin indbyggede biologi (...) Jeg *ville* virkelig ikke „udnytte” hende. Alle autoriteterne med min far i spidsen tårnede sig op og pegede på mig: Daniel, du holder dig fra det pigebarn! Og så lagde jeg armene om hende og kyssede hende og mine hænder for rundt på hendes krop. Og det var skam meget forkert af mig (Ibid., s. 155).

Han føler skam og skyld over at have dyrket sex med Laila, og at han har disse seksuelle lyster. Dette ændrer sig dog senere i historien: "Hun pressede sig ind mod mig. Hendes bløde bryster, hendes varme mave, hendes lår. Hun hviskede: - Jeg er i virkeligheden slet ikke til! Men lidt efter var hun i høj grad til" (Ibid., s. 184). Her giver Daniel ingen antydninger af, at han har dårlig samvittighed over at dyrke sex med hende, hvorfor man kan antage, at denne undertrykkelse af drifter og lyster er blevet nedbrudt i kraft af hans samvær med Laila. Hun giver ham adgang til en anden og mere virkelig verden, hvor det er i orden at agere ud fra drifter og lyster.

Laila hjælper Daniel til at acceptere sig selv og standse undertrykkelsen. Han er ikke længere bange for galskaben, men har lært at acceptere den og lever derfor ikke nødvendigvis ud fra, hvad samfundet vil opfatte som normalt. Dette kommer eksempelvis til udtryk i Daniels samtale med ministeriet efter Herberts selvmord, hvor han nægter at udtale sig til Ritzau som repræsentant for firmaet (Panduro, 1970, s. 198). Gennem Daniels indirekte karakteristikker, herunder i hans samtale med ministeriet, bliver vi således bekræftet i Daniels nye livssyn. Daniels facade har særligt udtrykt sig igennem hans arbejde, som dannede baggrund for hans ønske om at leve så normalt som muligt. Da denne facade er blevet nedbrudt, både fysisk i form af firmaets undergang og psykisk i form af Daniels accept af galskaben, kan og ønsker Daniel ikke

længere at træde tilbage i den position han havde på sin arbejdsplads, og imødekommer derfor ikke ministerens ønske. Den facade han tidligere levede under, er på dette tidspunkt nedbrudt, hvorfor han ikke længere ønsker at påtage sig den igen.

Romanen slutter med, at Daniel tager til Bourgogne, hvor han kan leve i fred for samfundets dømmende aspekter. Han har på dette tidspunkt accepteret sin tilværelse med galskaben og er nu hverken angst for den eller ønsker at flygte fra den. Han bekymrer sig ikke længere om at passe ind i samfundets normalitetsbegreb og ser ingen problemer i, at samfundet vil betegne ham som gal:

Jeg har det storartet (...) Jeg ved De har et eller andet kort på mig i Deres kartotek. Der står at jeg var en udmærket og solid samfundsborger indtil jeg engang i foråret pludselig kom under en vis *indflydelse*. Der står, sikkert med andre ord, at jeg pludselig gik hen og blev forrykt! I virkeligheden forholder det sig lige omvendt! (Ibid., s. 199).

Det er paradoksalt, at det er samfundets instanser, der ligger til grund for Daniels nye, frie sind, idet det er politiet, der ender med at befri ham fra stemmerne i hans hoved. Det er dog samtidig samfundet, eller systemets normer og regler, der ligger til grund for hans snævre normalitetsbegreb, hvilket i første omgang fører ham ud i galskaben. Laila lærer ham at acceptere og leve med denne galskab. Ud fra Fosters begreb kan Daniel klassificeres som en rund person, idet han er i stand til at overraske på en overbevisende måde. Læseren er således ikke i tvivl om hvilken udvikling Daniel har gennemgået. Ligeledes kan Daniel, ud fra Ewens model, betegnes som havende en høj grad af kompleksitet, idet han indeholder et kompleks af træk, som beskrevet ovenfor. Ligeledes befinder han sig under maksimal udvikling, da denne udvikling giver ham adgang til et nyt livssyn. Slutteligt ses han indefra, hvor han fremstiller sit indre liv og tanker, hvilket øger læserens forståelse for ham.

Slutteligt kan navnet Daniel sættes i forbindelse med "Daniels Bog" fra *Det Gamle Testamente*, hvor jøden Daniel bliver kastet i løvekulen efter at have brudt samfundets regel om, at man ikke må bede til Gud (bibelselskabet.dk). En reference, som skaber tydelige paralleller til protagonisten Daniel i nærværende værk, idet han ligeledes bryder samfundets normer og regler for, hvad der er socialt acceptabelt. Dermed kan man argumentere for, at Daniel adskiller

fra den bibelske Daniel i romanens begyndelse, men at der opstår ligheder undervejs i kraft af Daniels udvikling. Afslutningsvist bliver de begge belønnet for deres brud med samfundets normer og regler. Man kan således tale om, at Daniels navn knytter sig til analogiske navne, hvor betydningen af karakterens navn overføres til karakteren. De bibelske referencer er gennemgående for romanen, hvor både 'Judas' og 'brændende træer' bliver nævnt, hvorfor vi finder denne sammenligning oplagt.

4.3.2. Karakteristik af Gustav

Daniels far, Gustav, spiller en vigtig rolle i værket, herunder især i hans påvirkning af Daniel. Gustav er detaljeret beskrevet – både i form af direkte og indirekte karakteristikker. Allerede på første side forekommer der en direkte karakteristik af ham, hvor han bliver tildelt karaktertrækket "vanvittig" (Ibid., s. 5), men også flere direkte karakteristikker af hans ydre fremtræden bliver givet: "Han var en vældig mand. Næsten to meter høj og halvt så bred. Han var kulsort indtil han blev kridhvid, buskede øjenbryn, en enorm mund" (Ibid., s. 9). Desuden bliver han beskrevet som en person med "Enorme mængder behåret kød" (Ibid., s. 11) Man kan altså udlede, at Gustav sandsynligvis er en fysisk stor og behåret mand med et udfordret sind. Det er dog vigtigt at anerkende, at denne direkte karakteristik af faderen fremstår en anelse vag, idet den ikke er fremsat af en neutral og objektiv fortæller. Vi kan således ikke tage karakteristikken for gode varer, men da vi blot har adgang til faderen gennem Daniel, må vi forholde os til det, der bliver fremlagt – naturligvis med kritiske briller.

Daniel underbygger sin påstand om faderens vanvid med et utal af indirekte karakteristikker om, hvordan han tidligere har handlet. Beretningerne vidner blandt andet om, hvordan faderen flere gange tæskede og forsøgte at slå Daniel ihjel, hvorfor der er tale om gentagne handlinger. Karaktermatricerne for faderen ender derfor med, at man, på baggrund af Daniels fremlægning, vil kategorisere ham som gal.

Daniels karakterisering af faderen står dog i stor kontrast til øvrige personers karakteristik af ham: "Folk sagde han var meget charmerende. Han havde et stort, blændende smil og altid et par muntre bemærkninger til sine patienter." (Ibid., s. 6). I takt med at fortællingen skrider frem, bliver det vanskeligt for læseren af afkode, hvorvidt faderen er gal eller normal, idet vi får fremlagt et mere nuanceret billede af ham – i kraft af øvrige karakteres udtalelser. I og med, at Daniel selv er fortælleren, kan han dog fremstille faderen ud fra sine egne erindringer

og sit eget ønske om, hvordan han skal fremstå, hvilket bevirker, at Daniels karakteristik af faderen fremstår utroværdig. Dette underbygges ligeledes af Daniel eget udsagn:

Han var for resten vældig populær blandt sine patienter. – En uforlignelig læge! har jeg hørt mange sige. I det hele taget har jeg hørt så meget fordelagtigt om ham, at jeg tit spekulerer på om det virkelig skulle være den samme mand som jeg kendte (Ibid., s. 9-10).

Der kan dog være forskel på den adfærd, man har i arbejdsmæssige situationer og den adfærd, man agerer ud fra i hjemmet. Dette *kan* ligeledes gøre sig gældende for faderen, som ovenfor nævnte citat kan være et udtryk for. Citatet kan dog ligeledes være et udtryk for, at Daniels karakteristik af faderen er særlig subjektiv og ikke i overensstemmelse med virkeligheden. Som det ligeledes fremgik af afsnittet omhandlende den upålidelige fortæller, ændres beskrivelsen af faderen i takt med Daniels nye livssyn. Faderen bliver pludselig beskrevet som ”meget sjov” etc., hvorfor man kan tale om, at faderens karakterindikatorer ændrer sig i takt med, at fortællingen skrider frem. I dette tilfælde skyldes det ikke, at faderens væremåde har ændret sig, men derimod, at Daniels nye livssyn skaber en mere uddybende og nuanceret beskrivelse af faderens væremåde – en beskrivelse, som vi ikke tidligere er blevet gjort bekendt med. Ifølge Heljsted er en sådan ændring typisk.

Ud fra Forsters teori vil man placere Gustav inden for det tematiske aspekt, idet hans funktion er at frembringe temaet galskab og samtidigt fungere som repræsentant herfor. Derfor er han en overvejende flad karakter, fordi han ikke formår at overraske på en overbevisende måde. Det overraskende moment finder sted, da han ligger på sit dødsleje: ”Han sagde jeg skulle ringe til dig! Han sagde: du ved jo hvor meget jeg elsker den dreng!” (Ibid., s. 12). Udsagnet virker ikke overbevisende, da det ikke er faderen selv, der siger det til Daniel, men faderens kone. Ligeledes fremstår det utroværdigt, da man ikke tidligere er blevet præsenteret for sådanne følelser hos faderen. Han kan således ikke placeres på det mimetiske aspekt, da læseren ikke præsenteres for informationer, som skulle danne baggrunden for forståelsen af faderens egenskaber og motiver. Læseren kan ikke forholde sig empatisk til ham, hvilket skyldes, at vi blot har adgang til faderens liv gennem Daniels erindringer og opfattelser. Gør man brug af Ewens model, vil faderen kunne beskrives som havende et kompleks af træk, men på trods af

dette, gennemgår han ingen betydelig udvikling. Han rummer ligeledes en høj grad af funktionalitet, idet han blot er til for at udføre en bestemt handling – nemlig manifestationen af galskaben.

4.3.3. Karakteristik af Herbert og Bertram

Daniels chef, Herbert, kan ligeledes karakteriseres ud fra direkte og indirekte karakteristikker. Der bliver ikke givet adgang til Herberts indre liv, idet han kun ses udefra. Herbert kommer, ligesom Daniel, til at repræsentere systemet. Han minder på mange måder om Daniel og er kraftigt styret af sit overjeg. Han agerer ud fra samfundets normer og regler og manifesterer sig dermed som en del af Daniels identitet. Han manifesterer sig som en tematisk karakter, hvor aspekter af Daniels personlighed udtrykkes. Daniel beskriver Herbert således:

Herbert var til hverdag alt for *sympatisk*. Alt for jovial, opstemt, henrykt, selskabelig. Det var noget af en maske. Masken var særlig fremtrædende når han havde selskab i sit eget hjem. Så havde han utroligt meget at leve op til. Når gæsterne var gået blev han som regel dybt fortvivlet (Ibid., s. 94).

Daniel er derfor af den overbevisning, at Herbert påtager sig en facade udadtil, hvor han fremstår som en mand, der har styr på tingene, mens han i virkeligheden er bange for ensomheden: "for han kan ikke fordrage at være alene" (Ibid., s. 92). Hans identitet er tæt bundet op på hans arbejde, og han gør alt, hvad han kan for være 'rigtig'. Denne frygt for tomhed, er da også, hvad der driver Herbert ud i selvmord. Da firmaet er fortabt, har Herbert intet fast ståsted i sin identitet og ved ikke længere, hvem han er. Det er derfor ikke blot en katastrofe for firmaet, men også for Herbert, idet han er uløseligt forbundet til firmaet og dets image. Han ser derfor ingen anden udvej end at tage sit eget liv, da firmaet bliver skandaliseret, idet han ikke kan forestille sig, hvordan han skulle kunne genoprette sin facade uden firmaet. Ud fra Forsters begreber er han en overvejende flad karakter, idet han ikke er i stand til at overraske på en overbevisende måde og han gennemgår heller ingen betydelig udvikling. Ud fra Ewens model kan han beskrives som en karakter med få karaktertræk, hvor hans overjeg står som det mest fremtrædende træk. Herbert fremstår derfor som en antagonist, som udtrykker aspekter af Daniels personlighed – overjeget. Han rummer ligeledes en høj grad af funktionalitet, idet han blot er til for at

udføre en bestemt handling – nemlig manifestationen af overjeget, det 'rigtige' og det forventelige.

Bertram er, modsat Herbert, repræsentant for det politiske oprør. Bertram er "noget i dansk litteratur på universitetet" (Ibid., s. 28), og er "snart den mest revolutionære" (Ibid.). I karakteristikkerne af ham bliver vi gjort bekendt med, at han er repræsentant for ungdomsoprøret. Bertrams miljø er karakteriseret ved oprøret og netop dette miljø bliver udslagsgivende for Daniels udvikling, idet Daniel får adgang til miljøet, herunder både det fysiske og sociale, gennem Bertram. Bertram agerer ud fra det'et og har stor mangel på sympati, hvilket blandt andet udtrykker sig i måden, hvorpå han udnytter Laila. Hans gentagne handlinger er generelt meget primitive og han tager ikke hensyn til, hvorvidt han sårer de mennesker han omgås, hvilket stemmer godt overens med Freuds opfattelse af den adfærd, der knyttes til denne bevidsthedsform. Bertram og Herbert fremstår således som diametrale modsætninger, hvor Bertram udnytter andre for selv at komme frem i livet, hvorimod Herbert i højere grad lader sig udnytte. Bertram er en tematisk karakter, der fremstår som repræsentant for Daniels det og de drifter og lyster, der knytter sig hertil. Hans rolle som repræsentant for det'et udtrykker sig især i Daniels beskrivelse af deres forhold som børn, hvor Bertram aldrig gav op i kampen mod Daniel:

Ukuelige, rædselsfulde Bertram. Jeg gennembankede ham hver dag. Men det skrækelige var at han aldrig ville erkende han havde tabt, uanset hvor meget jeg vandt. (...) Jeg kunne aldrig få ham til at give sig. Det var grufuldt. Jeg gav ham sæveøjne, blodtude, flækkede læber, men han ville ikke erklære sig overvundet. Jeg var lige ved at græde af afmagt. Jeg tryglede ham om at sige at jeg havde vundet, så jeg kunne blive fri for at vinde mere. Der var intet at gøre. I samme øjeblik jeg slap ham for at gå min vej, sprang han på mig igen. Så måtte jeg igen vinde over ham (Panduro, 1970, s. 27-28).

Bertram fremstår således som et symbol på Daniels drifter og lyster – uanset hvor meget han søger at undertrykke dem, vil de altid vende tilbage – det er en evig kamp, som han ender med at 'tabe'. Daniel beskriver ligeledes, hvordan han og Bertram "var bundet til hinanden" (Ibid., s. 28). Det fremstår tydeligt, hvordan Daniel aldrig kan slippe af med Bertram og dermed heller

ikke denne del af hans bevidsthed. Bertram kan karakteriseres som en overvejende flad karakter, idet han befinder sig på det funktionelle aspekt, hvor hans funktion er at udnytte Daniels forbindelse til ministeriet. Han indeholder ikke et kompleks af karaktertræk, gennemgår ingen udvikling og ses udelukkende udefra.

4.3.4. Karakteristik af Laila

Karakteren Laila spiller en stor rolle i værket, da hun, som tidligere nævnt, ligger til grund for Daniels møde med den anden verden. Laila kan både beskrives ud fra direkte og indirekte karakteristika. Hun bliver meget nuanceret beskrevet, fordi hun er genstand for Daniels udvikling. Gennem hendes tale og optræden bliver vi introduceret til hendes anden verden.

Da Daniel for første gang lægger mærke til Laila, giver han en meget detaljeret karakteristik af hende: "Hendes øjne var store og blå. Der var et lille gult, vanvittigt glimt i dem. Hun var først i tyverne. Hendes hår var lyst. Hendes krop var slank, næsten spinkel" (Panduro, 1970, s. 78). Dermed bliver der givet informationer om Lailas pæne ydre, men også, at hun er en del yngre end Daniel. Ligeledes får læseren tidligt en indikation på, at hun indeholder en form for vanvid, hvilket Daniel hurtigt konstaterer: "I øvrigt var der ingen tvivl om at hun var gal" (Ibid., s. 82). Daniel har dog tidligere vist sig at være en upålidelig fortæller, hvorfor disse antagelser mangler belæg i første omgang.

Daniels påstand om Lailas galskab bekræftes dog flere gange i fortællingen ud fra indirekte karakteristika, hvoraf den første og mest bemærkelsesværdige hændelse finder sted på side 90:

- De vil æde mig! råbte pigen. Pigen stirrede hen på Bertram, som var i fuld gang med at proppe brie i sig. Hun var helt hvid i ansigtet. Hun gav et skingrende hyl fra sig. Det steg og faldt, langt og rytmisk (Ibid., s. 90).

Ligeledes underbygger Laila ved flere lejligheder, at hun ikke er helt normal: "Ikke rigtig klog er hun, sagde hun." (Ibid., s. 103). Modsat Daniel tør hun at sætte ord på sin galskab og trives ikke desto mindre i den, hvilket ses, da Daniel bliver utilpas ved hendes tilstedeværelse: "Og mærkeligt nok var det som om det fik præcis den modsatte virkning på hende." (Ibid., s. 104). Daniel og Laila har derfor flere lighedspunkter, da de både er problematiske og syge karakterer,

men de adskiller sig ligeledes fra hinanden, idet Laila trives i galskaben mens Daniel undertrykker den. Det er dog endnu engang vigtigt at bemærke, at fortællingen er fortalt af Daniel, hvorfor disse karakteristikker ikke nødvendigvis er helt valide.

Ifølge Daniel karakteriserer Laila sig selv som "halvt skør" (Ibid., s. 180). Betegnelsen opstår på baggrund af hendes ophold i psykiatrien, hvor hun er blevet tildelt denne betegnelse. Denne splittelse bliver bekræftet af Daniel, som også kan fornemme, at hun indeholder to personligheder:

Og mens hun sagde det tænkte jeg, at hun selv var delt. Hun var til tider en ganske almindelig, sød, ung pige og til andre tider var hun syg. Det var som om de to dele slet ikke kunne mødes (Ibid., s. 175).

Daniel mener, at hun har to forskellige personligheder, som er uforenelige. Denne antagelse underbygger Laila, ved at beskrive sig selv som et "skilt barn" (Ibid., s. 178). Selvom udtrykket både skal forstås som, at hun er et skilsmissebarn, bliver det samtidigt et udtryk for hendes sindstilstand, hvor hun føler sig splittet i to dele. Den ene halvdel må derfor være den hun ofte omtaler, når hun beskriver, hvordan "de prøver at slå mig ihjel." (Ibid., s. 173). Laila kæmper en kamp mod systemet og dets instanser, fordi hun ikke lever op til de normalitetsopfattelser, der eksisterer i samfundet. Værkets kontekst kommer til udtryk gennem Lailas barndom og opvækst, som især er præget af forældrenes skilsmisse. I forbindelse med velfærdsstatens indtog i Danmark, og den affamilialisering den medførte, skete der en stigning i skilsmissekvotienterne og man oplevede et øget antal af nye familieformer. Lailas indlæggelser er ligeledes et udtryk for samfundets velfærdsmodel og affamilialiseringen, hvor staten søger at aflaste Lailas familie ved at behandle hende på en psykiatrisk afdeling, i stedet for at give ansvaret til familien.

Laila kan placeres i det mimetiske aspekt, da hun fremstår som et muligt menneske, der lider af psykisk sygdom. Beskrivelserne af hende bevirker, at karakteren tillægges de egenskaber, der er nødvendige for at kunne forstå hendes handlinger og tankegang, hvilket medfører, at læseren kan forholde sig empatisk til hende og derfor også føle sympati for hende. Laila er en meget fyldig karakter, som har en vigtig position i fortællingen. Hun befinder sig i en mellemliggende position, hvor hun hverken er rund eller flad. Ifølge Forsters teori kan hun ikke betegnes som rund, idet hun ikke indeholder overbevisende udviklingsmuligheder. Ud fra

Ewens model, kan hun dog beskrives som havende et kompleks af træk, men dog uden mulighed for udvikling, hvor læseren får lov til, dog i begrænset omfang, at træde ind i hendes indre liv, hvilket gøres gennem Daniels beretninger. I Lailas tilfælde begrænses hendes udvikling af samfundet, da det ville kræve en ændring af samfundets normalitetsbegreb, hvis Laila skulle leve op til sit fulde udviklingspotentiale. Ligesom det også var tilfældet med Daniel i starten af romanen, kan man tale om, at Laila i slutningen af fortællingen oplever at blive opslugt af systemet, fremfor at pådrage sig selvstændighed. Der sker således, ifølge Hansens teori, en decentering af subjektet – også kaldet en subjekt-død.

4.3.5. Hvorfor karakteranalyse?

Ovenstående karakteranalyser er vigtige i vores arbejde med romanen, idet de fiktive karakterer giver os mulighed for at få et indblik i mennesker med psykiske lidelser. Ifølge Vandborg kan litteraturen bidrage til en øget forståelse af det følsomme og syge sind og derigennem nedbryde tabuer om psykisk sygdom (Vandborg, 2019). Gennem disse fiktive karakterer, stifter vi således bekendtskab med psykisk sygdom, fordi der gives plads til at dykke ned i kompleksiteten og derigennem fremstille det psykisk syge individ som andet end blot et sårbart individ, som placerer sig uden for den generelle normalitetsopfattelse. Vi er af den overbevisning, at karaktererne er en tekstlig konstruktion, som indeholder mulige menneskelige træk, hvilket kan hjælpe os til at forstå verden på en anden måde.

4.4. Sociale og psykologiske forhold i Daniels anden verden

Nærværende afsnit vil indeholde en social og psykologisk analyse af *Daniels anden verden* (1970). Analysen vil tage udgangspunkt i protagonisten Daniel, men vil ligeledes brede sig til de øvrige karakterer og fremlægge deres betydning for Daniel. Analysen vil inddeles i to hoveddele, herunder 'Daniels private galskab' og 'Daniels officielle galskab'.

4.4.1. Daniels private galskab

Allerede i begyndelsen af romanen giver Daniel udtryk for, at han er opvokset i et hjem, hvor flere familiemedlemmer placerer sig uden for samfundets normalitetsbegreb, herunder med en tendens til at pådrage sig galskab (Panduro, 1970, s. 5-6). Det bliver således hurtigt tydeligt for læseren, at Daniel har en helt klar opfattelse af, hvad der er galt og normalt – en opfattelse, der lægger sig tæt op ad det generelle samfunds normalitetsopfattelse. Ifølge Hesselaar, bliver Daniels forestilling om normalitet repræsentativ, fordi disse tvangsmæssige og nærmest maniske forestillinger om normalitet udspringer fra det samfund, som han indgår i (Hesselaar, 1976, s.

200). Dermed eksisterer der en klar sammenhæng mellem samfundets og Daniels opfattelse af normalitet, hvilket kan forekomme en anelse skræmmende, idet Daniels beskrivelse heraf lige så vel kunne anvendes i en beskrivelse af døden: tilbagetrukkethed, forsvinden, fantasiløshed og selvudslettelse. Et eksempel herpå kommer blandt andet til udtryk i forbindelse med Daniels valg af studie, som han beskriver således:

Opvokset i direkte konfrontation med det livsfarlige vanvid besluttede jeg meget tidligt at leve en så *normal* tilværelse som muligt. (...) Umiddelbart havde jeg mest lyst til at blive biolog og aflure livet dets små hemmeligheder. (...) Men da det kom til stykket turde jeg alligevel ikke. *Livet*, ikke sandt! Der er noget foruroligende ved ordet. Jeg valgte at blive ingeniør. At bygge store ting var en yderst normal beskæftigelse. (...) Belastningen blandt *ting* er ikke nær så enerverende som belastninger blandt mennesker (Panduro, 1970, s. 21).

Af ovenstående citat fremgår det tydeligt, at Daniel forsøger at 'gemme' sig for sine omgivelser således, at han ikke tiltrækker unødigt opmærksomhed fra omverdenen. For Daniel er fantasiløsheden et klart udtryk for normalitet og han beskriver, hvordan han anser denne fantasiløshed som "en bedrift" og "et kompliment", (Ibid., s. 22), fordi den netop er et udtryk for en streng selvkontrol (Ibid., s. 24). Ifølge Jensen er individet afhængig af, at andre mennesker bekræfter dets identitet, hvis denne skal besidde nogen form for værdi (Jensen, 2006, s. 144). I bogens indledende del bliver Daniel ofte bekræftet i sin identitet, hvorfor hans facade udadtil består. Ifølge Daniel knytter fantasiløsheden sig til samfundets 'normale' borgere, herunder eksempelvis stedmoren, Edith, som Daniel beskriver som "smuk og frodig og alt for fantasiløs" (Ibid., s. 5). Ifølge R. D. Laing og antipsykiatrien, udtrykker normalitet sig hos det gennemsnitlige og tilregnelige individ, som gennem en spaltning af selvet har tilegnet sig familien og samfundets normer og forventninger (Leide, 1985, s. 12). Denne opfattelse af det 'normale' individ stemmer godt overens med Daniels opfattelse af normalitet. Hans enorme selvbevidsthed og selvkontrol er et klart eksempel på den del af den menneskelige bevidsthed, som er underlagt samfundet, kulturen og autoritetens forestillinger, normer og regler – nemlig overjeget (Rösing, 2001, s. 177). Dermed forsøger han hele tiden at tilpasse sig samfundets etablerede normalitetsopfattelse og afholde sig fra alt, der måtte adskille sig fra denne.

I bogens begyndelse stifter vi bekendtskab med en version af Daniel, som udadtil virker fattet, og som rummer en enorm mængde selvkontrol, koncentration og normalitetssøgen. Han har dog et kvartalsmæssigt behov for at rejse til Paris og få afløb for nogle af de drifter og lyster, som han via sin enorme selvkontrol søger at neddæmme, når han befinder sig i offentligheden hjemme i Danmark:

Af forskellige grunde blev jeg nu og da nødt til at tage den helt store tur, at skeje vildt og voldsomt ud. En slags mentalhygiejne formodentligt, ellers ville jeg slet ikke kunne holde det pæne liv ud jeg levede til hverdag (Panduro, 1970, s. 24).

For at kunne opretholde den pæne facade i Danmark, har han således et uomgængeligt behov for at nedbryde denne facade i omgivelser, hvor hans udskejelser passer bedre ind og hvor han ikke bliver genkendt. Hans ture til Paris fremstår som et symbol på den del af bevidstheden, som Freud beskriver som det'et. Denne del af bevidstheden er drifts- og lyststyret, hvorfor den ikke rummer rationalitet og beherskelse. I forsøget på at opnå en tilfredsstillelse af drifts- og lystbehovene, eksisterer der derfor ingen regler eller logiske love (Freud, 2001, s. 16, 18), hvorfor denne del af bevidstheden forekommer meget primitiv (Thielst, 1981, s. 47).

Ifølge Laing, eksisterer der to måder at være-i-verden på, herunder primær ontologisk tryk og primær ontologisk utryk. Daniels væren-i-verden udtrykker sig i en ontologisk utryk tilstand, hvor han oplever en spaltning i selvet mellem sjæl og krop samt det indre selv og det falske selv (Laing, s. 42-42, 73-74, 89). Hans falske selv påtager sig ansvaret for selvets kommunikation med omverdenen. Denne kommunikation udtrykker meget eftergivenhed, hvor han søger at tilpasse sig omverdenen og de normer, der udtrykkes heri. Denne eftergivenhed kommer tydeligt til udtryk i både hans ægteskab, arbejdsliv, materielle valg etc. Om ægteskabet siger han blandt andet, at "da alle vennerne efterhånden blev gift fulgte vi trop" (Panduro, 1970, s. 16). Hans valg og handlinger bliver ikke et udtryk for en personlig interesse eller smag, men er i højere grad valg, der er truffet på baggrund af en grundlæggende angst for, at omverdenen opdager hans indre selv. Denne angst for at blive gennemskuet ligger som en dyb frygt i Daniel: "Jeg havde min evigt boblende skyldfølelse, og den gjorde enhver anklage rimelig. En total fornemmelse af, at jeg når som helst kunne blive *afsløret*! Daniel D. Black, nu går den ikke længere! De *er* opdaget!" (Ibid., s. 35) Citatet udtrykker ligeledes en enorm mængde selvbevidsthed. Han

er konstant på vagt for omverdenen og føler sig som genstand for observationer og overvågning – nok også i langt højere grad end det egentligt er tilfældet. Ifølge Laings forståelse af det ontologisk utrygge individ, må det, ud fra ovenstående, vurderes, at Daniel befinder sig i en skizoid tilstand, hvor hans falske selv søger at få ham til at fremstå normal og gennemsnitlig, hvilket dog ikke er den reelle virkelighed.

Daniel begrundet denne enorme angst for at blive betragtet som vanvittig med sin opvækst i et hjem, hvor faderfiguren manifesterede sig i en overmenneskelig og vanvidsfrådende figur. Angsten for faderen og *hans* altoverskyggende galskab er yderst determinerende for Daniels barndoms-, ungdoms- og senere voksenliv. Gennem Daniels barndomssind og erindringer skildres faderen som en enorm og umættelig skikkelse, som er yderst ekstrem i sin adfærd:

Han gik i det hele taget komplet over gevind med alting. Når han drak sig fuld var han lige så drukken som hele resten af byen nytårsnat. Og han kunne ikke se en kvinde, alder og udseende temmelig underordnet, uden at han måtte i seng med hende. Det lykkedes forbløffende ofte. Bagefter angrede han, men igen på denne komplet overdrevne måde med vilde grådanfald, selvanklager og trusler om selvmord (Panduro, 1970, s. 8).

Grundet faderens meget ekstreme og til dels frygtindgydende adfærd, som ligeledes bar præg af vold, herunder både fysisk og psykisk (Ibid., s. 7, 9), ender Daniel med at betragte ham som en mand, hvis "Enorme mængder behåret kød tårnede sig op i rummet og truede med at omslutte mig" (Ibid., s. 11). Daniels skildringer af faderen forekommer meget barnagtige og overdrevne, idet de ofte skildres ud fra, hvordan hans oplevelser var som barn, hvorfor fremstillingen ligeledes fremstår yderst utroværdig. Et eksempel på denne barnagtige skildring af faderen kommer til udtryk i Daniels beskrivelse af faderens spisevaner: "en enorm mund hvor han kunne putte en halv kylling ind. Så gumlede han gudshengivent et øjeblik og spyttede det rentpillede skelet ud" (Ibid., s. 9). Det forekommer meget utænkeligt, at et menneske skulle være i stand til at fortære en halv kylling i én mundfuld, hvorfor betragtningen netop får en utroværdig og barnagtig klang. Det er dermed vigtigt at have for øje, at bogen fremstiller *Daniels* oplevelser og erindringer, og at disse sandsynligvis er farvet af hans alder på daværende tidspunkt samt hans enorme angst for faderen. Daniels utroværdighed manifesterer sig især i måden,

hvorpå hans påstande flere gange bliver afkræftet af andre, herunder blandt andet af stedmoderen:

Nogen tid efter hans [faderens] død spurgte jeg Edith hvorfor han dog hadede mig sådan. – Hadede dig? sagde hun forbløffet, – jamen kæreste Daniel, han hadede dig skam ikke! – Han prøvede da at slå mig ihjel hele tiden! – Gustav [Faderen] var sådan en spøgéfugl! Ja, han var i grunden et stort barn! – Det er min far du taler om? – Jaja, han elskede dig! – Hvad? – Du var det bedste han vidste! (Panduro, 1970, s. 14-15).

Ifølge Laing er individets omgang med andre mennesker enormt vigtig for dets identitet. Hvis individets opfattelse af en given situation afviger markant fra andres opfattelse af selvsamme situation, vil individet typisk blive opfattet som utroværdigt. I tilfælde af, at der er tale om en tilbagevendende tendens, vil individet ofte blive dømt som et afvigende individ, hvis virkelighedsopfattelse er i uoverensstemmelse med den reelle virkelighed (Leide, 1985, s. 65). Daniel fremstår således yderst utroværdig og med en tendens til afvigelse. Denne utroværdighed er, som tidligere nævnt, et typisk træk ved galskabstekster (Gammelgaard, 2013).

Angsten for faderen fremstår som en berettiget begrundelse for Daniels egen kamp med vanviddet og frygten herfor. Hesselaa er dog af den overbevisning, at der ikke er tale om en uanfægtelig begrundelse, fordi Daniel flere gange selv sår tvivl om sin egen troværdighed (Hesselaa, 1976, s. 198). Tvivlen udtrykker sig allerede på romanens første side, hvor det fremgår: "Han hadede mig med fynd og klem. Sådan opfattede jeg det i hvert fald. Denne indstilling kan jeg ikke ændre, selv om andre har fortalt mig det ikke passer. Nu er det jo også mig der fortæller historien her!" (Panduro, 1970, s. 5). Daniels tvivlsomme udlægninger gør det vanskeligt at begribe, hvilke barndomserindringer, der er i overensstemmelse med virkeligheden og hvilke, der afviger herfra.

I stor kontrast til hans enorme angst og had til faderen, beskriver Daniel, hvordan han begærede sin stedmoder, Edith:

Kors hvor jeg begærede hende dengang! Og kors hvor var jeg bange for at min far skulle gennemskue mig! Det var en skrækkelig situation. Der lå jeg og gennemled alle helvedes pinsler med hende attråværdig til højre og ham rasende af ondskab til venstre. Det ene var utænkeligt uden det andet. En grufuld fryd. Jeg manede ham

frem. Ham kom ind på mit værelse med hævet assagai. – Der ligger du dit svin og begærer min hustru! Og med et hug af assagaien befriede han mig for al evighed for mine liderlige forestillinger. Igen og igen gentog det sig. Jeg var låst fast i en uløselig knude mellem lyst og skræk (Panduro, 1970, s. 57-58).

Forholdet mellem fader og søn fremstår meget karikeret og det er en nærmest komisk skildring af det psykoanalytiske fænomen; *ødipuskomplekset*, der opstår i barnets falliske fase. Daniels hemmelige begær af stedmoderen øger hans følelse af skyld, skam og angst over for faderen. Han fremstår dermed som en rigtig freudiansk Ødipus, der har besidderiske tendenser over for sin moderfigur og samtidig ønsker at rydde faderfiguren af vejen. Ifølge Hesselaa, har Daniel et behov for "billedet af en »morderisk« far til at tæmme sit eget begær." (Hesselaa, 1976, s. 199). Daniels angst for sin fader og ikke mindst frygt og forestillinger om, hvad han er i stand til, bevirker, at Daniel ender med at opleve en form for hallucinationer. Eksempelvis er det Daniels klare opfattelse, at faderen forsøgte at slå ham ihjel på sit dødsleje, på trods af, at han er bevidst om, at der ikke er nogle tegn, der tyder på, at dette rent faktisk har fundet sted:

Forstår De, det er min inderlige overbevisning at det skete på den måde. Men det kan godt være min rædsel for ham har spillet mig et puds. Jeg besøgte Edith senere og undersøgte den marokkanske skammen. Jeg mener, der burde være et hak i den, hvis det var sket som jeg her har antydnet, men jeg kunne ikke finde noget. På den anden side kan det jo også tænkes at hun har fået den repareret (Panduro, 1970, s. 14).

Denne afvigelse fra den generelle virkelighedsopfattelse i form af hallucinationer, er, ifølge Gammelgaard, ligeledes et typisk træk ved disse former for galskabstekster, og det bidrager til en øget mistillid til fortælleren, som blot forstærker sin utroværdige karakter.

Generelt spiller barndommen og de erindringer, der knytter sig hertil, en stor rolle for Daniel. Hans interesse ligger primært i at fremlægge resultatet af hans barndom – altså, hvordan hans barndom har formet ham og gjort ham til dette angstfyldte og vanvidsforskrækkede individ. Daniel og hans søskende er således, ifølge Daniels fremlægning, et resultat af deres barndom med en vanvittig fader. Barndommens enorme betydning for Daniels nuværende eksistens kan overføres til både de antipsykiatriske- og psykoanalytiske retninger, som begge er

af den overbevisning, at barnets første seks leveår er yderst determinerende for dets voksenliv. Fortællingen kommer dermed til at kredse meget om, hvordan denne frygtelige barndom har ført til et voksenliv fyldt med angst og indskrænkninger. Han beskriver det således: "Men kort for alt levede jeg vist en forholdsvis almindelig ungdom. Dog med de indskrænkninger der skyldtes min familiemæssige *prægning*." (Panduro, 1970, s. 16). Det er således ikke blot faderen, men også den samlede familieidentitet, som har påvirket Daniels ungdoms- og voksenliv. Vi bliver ikke gjort bekendt med, hvilken samlet familieidentitet, der har knyttet sig til deres familie, fordi Daniel nærmest udelukkende har fokus på faderen. Derfor er det ikke muligt at vurdere, hvorvidt familien har haft et fantasibillede og hvordan dette har manifesteret sig. Vi ved dog, at faderen var en yderst anerkendt læge (Ibid., s. 9), hvis hjem emmede af personlighed i form af forskellige genstande fra rejser (Ibid., s. 13) etc., og at han søgte at afholde sin søn fra sindssygen: "så må du alligevel passe moderligt på du ikke bliver vanvittig!" (Ibid., s. 11). Noget tyder også på, at der var en vis form for familiær facade, hvilket blandt andet udtrykker sig i forbindelse med Daniels forsøg på løsrivelse som syttenårig, hvor han stikker af hjemmefra: "Et par uger efter opsporede han mig. Han kom farende, gennembankede mig og ødelagde det meste af inventaret i det gyselige værelse jeg havde lejet. Så førte han mig hjem i triumf og fortsatte sin forrykte indoktrinering." (Panduro, 1970, s. 6-7). Citatet er et udtryk for, at Daniels handlinger bliver fornægtet, fordi de ikke er i overensstemmelse med faderens forestillinger om, hvordan de skal fremstå som familie. Denne fornægtelse af Daniels handlinger kan, ifølge Laing, have negative konsekvenser for individets identitetsdannelse, fordi det bliver benægtet opfattelsen af, at det er et selvstændigt handlende individ.

Portrættet af Daniels fader har en enorm komisk værdi i værket og faderen kan, ifølge Hesselaa, sammenlignes med andre aldrende "Panduro-tyranner" (Hesselaa, 1976, s. 200). Hun beskriver faderen således:

Han repræsenterer en kontant, uhæmmet livsudfoldelse med forkærlighed for det fysiologiske (mad, sex, aggression) – parret med en urokkelig selvtillid. Som Jonsson er han *sig selv* – under alle omskiftelser. Asocial, uden tøddel af fornemmelse for sin virkning på andre, men først og fremmest en ufrustreret livsnyder, som Panduro skildrer med stor forelskelse (Hesselaa, 1976, s. 200).

Faderen bliver, ifølge Daniel, et udtryk for galskaben, hvorfor han i sin evige normalitetssøgen afholder sig fra alt, der minder om faderen, fordi han er af den overbevisning, at normalitet manifesterer sig i alt det, faderen ikke er. På baggrund heraf, søger Daniel at være modsat sin fader og dermed afholde sig fra sindsbevægelser, lidenskab, engagement, temperament og livsappetit.

Bogens første del kredser således om Daniels kamp med det *private* vanvid, som endnu ikke er blevet officielt. På trods af, at han har en enorm selvkontrol, er det ikke muligt for ham at holde vanviddet helt på afstand, hvorfor han må få afløb for drifterne på hans kvartalsture til den franske hovedstad Paris. Man kan udlede, at Daniel har skabt et system, hvor han skal holde en nøje kontrol hele tiden, herunder både i hans normale- og udskejende perioder. Dette system, hvor vanviddet holdes privat, lykkes for ham i en lang periode – fra hans skilsmisse med ekskonen Kamma til dette forår, hvor han begynder at opleve øgede symptomer på galskab.

4.4.2. Daniels officielle galskab

I løbet af foråret begynder Daniel at få flere symptomer på galskab. Det første symptom kommer til udtryk i form af en susen for ørerne – en form for stemmer. De fremstår på én og samme tid virkelige og uvirkelige, og Daniel bruger meget tid på at lytte til dem, men uden rigtigt at høre efter. Han er af den overbevisning, at hvis stemmerne udtrykker sig i et rigtigt sprog, vil det være en manifestation af hans vanvid.

I forbindelse med Daniels arbejde som ingeniør, stifter han bekendtskab med mange forskellige typer af mennesker, herunder 'den gale millionær', som er en af firmaets kunder. Millionæren er en yderst paranoid ældre herre, som er af den overbevisning, at han har modtaget et særligt budskab om, at den Tredje Verdenskrig vil indtræffe d. 14. juli. I den forbindelse har han hyret Daniel og kompagnonen Herbert til at bygge en privat beskyttelsesbunker under sin mondæne villa således, at han og hans unge elskerinde er i sikkerhed, når krigen bryder ud (Panduro, 1970, s. 19-20). Den kontekst som værket er skrevet ind i, kommer tydeligt til udtryk gennem millionærens frygt for krig. På dette tidspunkt eksisterede der en generel frygt i samfundet for jordens undergang og Den Kolde Krig, hvilket afspejles i millionærens ønske om, at kunne beskytte sig selv og sin unge elskerinde. Netop denne 'gale millionær' kommer til at spille en særlig rolle for Daniel og hans fremtidige væren-i-verden, fordi mødet med denne form for galskab og paranoia har en uheldig indflydelse på hans benhårde og kontrollerede system, hvilket ydermere har en forstærkende effekt på hans konstante susen for ørerne. Det er i mødet

med denne paranoiiker, at Daniels vanvid accelererer. Millionæren har en enorm sikkerhedssøgen, som kan sammenlignes med Daniels egen søgen efter tryghed og sikkerhed – han bliver en stærk manifestation af det officielle vanvid. På trods af, at Daniel tager stærkt afstand fra millionæren, må man anerkende, at de har mere til fælles end først antaget. Hesselaa er af den overbevisning, at "Den gales angst for døden hindrer ham i at leve livet, Daniels angst for vanviddet gør ham halvforrykt." (Hesselaa, 1976, s. 206). Daniels enorme angst for at blive vanvittig – ligesom sine forældre – forhindrer ham i at leve livet. Det er tydeligt, at Daniel søger at tage afstand til millionæren, hvilket blandt andet udtrykker sig i hans mange nedladende beskrivelser af millionæren og hans omgivelser:

Det var forår, en af disse forjættede dage, hvor man har lyst til andet end at sidde i et lortebrunt herreværelse sammen med en gal millionær og snakke om overlevelsesbunkere. (...) Han var en lille krumbøjet mand, formet som et komma. Kroget næse og en alt for blændende hvis protese. Han havde en hel del leverpletter rundt om i ansigtet og vissent hår anbragt i udekorative små totter. (...) Først fik vi en sherry der var så sur at emaljen sprang af tænderne (Panduro, 1970, s. 19).

Det er meget tydeligt, at Daniel søger at tage afstand til millionæren og derigennem placere ham i en helt anden gruppe end den, han selv identificerer sig med. For Daniel er det vigtigt, at han bliver anskuet og anerkendt som en del af den 'normale' samfundsgruppe, hvorfor han ligeledes gør *alt* for at passe ind i de normalitetsopfattelser, der eksisterer i samfundet. Herigennem opnår han en form for social identifikation, hvor han søger at optage en bestemt gruppeidentitet og adoptere gruppens normer og regler, og derigennem skabe en grupperelation, som kan styrke hans selvværd og selvopfattelse (Hogg & Abrams, 1998, s. 23-25). I mødet med 'den gale millionær' oplever Daniel, at hans sociale identitet bliver truet, fordi hans afvigende tendenser forstærkes. I tilfælde af, at individet føler sig truet, vil det ofte, ifølge Hogg og Abrams, søge at foretage en social sammenligning, hvor det vil ophøje sin egen gruppe og nedgøre andre (Ibid.). Daniels nedgørende omtale og adfærd over for millionæren er et typisk eksempel på netop denne adfærd, hvor han søger at skabe en kløft mellem "os" og "dem", "gal" og "normal". Endnu engang er det Daniels egen frygt for at blive 'afsløret', der får ham til at handle som han gør. Hans afstandtagen til millionæren øger ligeledes hans afstand til den officielle galskab, fordi millionæren netop repræsenterer dette. Det bliver en måde, hvorpå han kan holde galskaben

på afstand, på trods af, at den lurder lige om hjørnet. Selvom han søger at holde galskaben på afstand, så er det naturligvis også i mødet med millionæren, at Daniel bliver mere bevidst om sin egen galskab, fordi millionæren netop har denne forstærkende effekt på ham: "Jeg sad og spekulerede over hvad jeg i grunden lavede der. Ja, hvad lavede jeg overhovedet? Stemmerne hvislede løs. De var meget tydelige. Det var som om de havde et budskab på trapperne" (Panduro, 1970, s. 49). Mødet med millionæren ender således med at øge Daniels bevidsthed omkring sit eget vanvid og er i høj grad dét, der er startskuddet til Daniels officielle vanvid: "det var nok på den tid det begyndte, meget svagt, at gå op for mig, at vanvid måske ikke var helt så privat en affære, som jeg hidtil havde troet." (Ibid., s. 23).

Stemmerne i hovedet bliver tiltagende og Daniel begynder at snakke med dem i offentligheden:

Man diskuterer ikke med stemmer! Så kunne man lige så godt give sig til at argumentere med havnesirenerne. (...) Sikkert lige så idiotisk, som når jeg nu gik af sted der langs søen og manede stemmerne til at holde kæft. – Jeg *vil* ikke finde mig i det! Åh, det er så åndssvagt! Osv. Jeg råbte op og skar ansigter. Så der er slet ikke noget at sige til at det unge par synes jeg var en temmelig komisk person (Panduro, 1970, s. 42).

Daniel er ikke længere i fuld kontrol over sig selv og sine handlinger. Tidligere har han haft evnerne til at holde vanviddet nede, herunder især i kraft af sit falske selv, hvor han har påtaget sig en form for 'maske' som han kunne gemme sig bag. En tilpasningsstrategi, som, ifølge Laing, er helt normal for ontologisk utrygge individer (Laing, 2001, s. 49-50). Dette falske selv begynder så småt at krakelere for Daniel og han befinder sig nu i en situation, hvor vanviddet er begyndt at få overtaget.

Daniel bruger enormt mange kræfter på at holde sig neutral, udenfor og bekæmpe sit eget spirende vanvid, men han er i virkeligheden meget indblandet i diverse politiske opgør. I forbindelse med sit arbejde som ingeniør, er han havnet i et yderst fortroligt arbejde med regeringen. Han har fået til opgave at opføre nogle bunkersanlæg, som skal anvendes af toppolitikere i tilfælde af en atomkrig. Panduros udlægning af dette bunkersbyggeri skaber en humoristisk vinkel på folkestyret, som bliver fremstillet på meget karikeret vis. Regeringen koncentrerer sig altså om at redde politikerne således, at folkestyret kan overleve – også på trods af, at folket

dør. Hessela beskriver det således: "Bunkersbyggeriet skal redde folkestyret, men byggeriet er netop et eksempel på folkestyrets svigtende kontrol." (Hessela, 1976, s. 205).

Daniel, millionæren, regeringen og kompagnonen Herbert repræsenterer systemet i *Daniels anden verden* (1970). Et system som er præget af angst, herunder både for døden, tomheden og vanviddet. Herbert benytter andre sikkerhedssystemer end de, som udtrykker sig ved eksempelvis millionæren, men drivkraften og den psykologiske vinding – eller mangel på samme – er ens. Herberts sikkerhedssystem manifesterer sig i hans enorme fester og sociale omgang med personer, der er 'in' i samfundet. Hans fester og sociale omgang er dog drevet af en angst for ensomhed (Panduro, 1970, s. 92) og død (Ibid., s. 95). Herbert søger at agere og handle ud fra de gængse forestillinger om 'den gode forretningsmand' og 'jetsetterlivet' - altså hans karaktermatricer. Eksempelvis er han yderst samarbejdsvillig i sin omgang med sine kunder og signalerer kontrol og forståelse: "Herbert var som sædvanligt ikke det mindste forbløffet. Kunden har altid ret, uanset hvor tosset han er." (Ibid., s. 20). Han omgiver sig med ting og mennesker, som styrker denne gruppeidentitet og skiller sig af med det, der har en negativ påvirkning:

Der var bunker af folk, alle sammen „in” på en eller anden måde. Herbert *samler* på mennesker. Han er storforbruger og lige så ubarmhjertig som et billedblad. I samme øjeblik dem der er „in,” stødes „out” i mørket, får de ingen invitationer til Herbert længere (Panduro, 1970, s. 74).

Det er således tydeligt, at Herbert søger at opretholde facaden og sin sociale identitet gennem materielle ting og enorme jetsetterfester. Herberts fravalg af mennesker, der ikke er 'in', skaber associationer til de samfundsmæssige tendenser, der har eksisteret i mange år - tendenser, som allerede udtrykte sig i form af 1400-tallets narreskibe, hvor samfundets afvigere blev påtvunget isolation på et skib langt væk fra den øvrige 'normale' befolkning. Tendenserne har gjort sig gældende på flere forskellige måder op gennem historien og gør sig ligeledes gældende i dag, hvor der eksisterer institutioner for 'gale', kriminelle, ældre etc. – dog i en langt mere human udgave end tidligere (Leide, 1985, s. 29-32). Herberts fravalg er således et udtryk for en samfundstendens, hvor individet søger at bortskære afstikkere og holde dem på afstand, fordi de, ifølge Laing, fremtruer at ødelægge fornøjelsen for alle andre (Ibid., s. 37). Hvis ikke Herberts

gæster er 'in' og agerer ud fra normen i netop denne sociale gruppe, vil de ikke passe ind i normalen, hvorfor de typisk vil blive fravalgt. Det er således tydeligt, at Herbert konstant søger at opretholde sin egen sociale status og forblive anerkendt og 'in' i samfundet. I forbindelse med, at det fortrolige arbejde med regeringens bunkersbyggeri, bliver lækket til offentligheden, gennemgår Herbert en forretningsmæssig katastrofe, hvilket medfører et personligt sammenbrud. Hans facade og offentlige image ødelægges i kraft af skandalen, hvorfor han ikke ser en anden udvej end at tage livet af sig selv.

4.4.2.1. Daniels møde med "dem"

I begyndelsen af bogen bliver vi gjort bekendt med, at Daniel har en affære med barndomsvennen Bertrams kone Lilly. En affære, hvor de er sammen fra lørdag til mandag hver uge. Daniel beskriver den femogtredive-årige Lilly som "en rolig og køn kvinde" (Panduro, 1970, s. 26), som hviler meget i sig selv. Daniel har ikke haft kontakt til Bertram siden skoletiden, hvor de to kampaner betragtede hinanden som dødsfjender. Derfor er Daniel også uvidende om, at Lilly er Bertrams kone. På et tidspunkt ender Lilly med at finde kærligheden andetsteds, hvorfor hun forlader både Bertram og Daniel. I den forbindelse opsøger Bertram sin ekskones tidligere elsker og udtrykker, at han endnu respekterer og holder af Daniel – på trods af, at han har været Lillys elsker i en længere periode: "Jeg har altid holdt så meget af dig! Det var derfor jeg ikke var spor ked af det med dig og Lilly!" (Ibid., s. 30). Dermed ender Lilly med at agere bindeled mellem de to tidligere skolekammerater. De to kammerater er siden skoletiden gået i hver deres retning, hvor Daniel har etableret sig som en mand af systemet og Bertram har etableret sig som oprører og centrum for en aktivistgruppe. Bertram indfører Daniel i sin oprørske aktivistgruppe, hvor revolutionen er det helt store omdrejningspunkt, hvilket bliver Daniels første møde med "dem": "Forstår De, det var sådan jeg „begyndte at komme sammen med *dem*" (Ibid., s. 32). Efter sit første møde med "dem", begynder Daniel at tilbringe mere og mere tid sammen med Bertram og gruppen af aktivister: "Jeg var i grunden ganske godt tilfreds, når han dukkede op og hev mig med ud på en travetur, eller når han inviterede mig på te (og hash) i lejligheden. En slags beskæftigelsesterapi for mig." (Ibid., s. 38).

På trods af, at Daniel i højere grad begynder at omgås "dem", søger han dog at holde en behørig afstand – i hvert fald rent psykisk. Han bliver ved med at tage afstand i hans omtale af gruppen, herunder både over for sig selv og andre. Dette udtrykker sig især i måden, hvorpå Daniel konstant beskriver gruppen som "dem": "Og jeg kom aldeles ikke *sammen* med dem"

(Ibid., s. 48). Denne kategorisering er, ifølge Hogg og Abrams, yderst normal, når individet søger at forstå og identificere sin egen sociale identitet (Hogg & Abrams, 1988, s. 19). Noget tyder på, at Daniel ikke er interesseret i at blive opfattet og anerkendt som 'en af dem', men hans fysiske nærvær med gruppen står i skarp kontrast til hans ofte nedladende udtalelser om gruppen og 'de unge': "Der burde skrives en bog om takt og tone for folk i vores situation. Os der er opdraget i den gode gamle patriarkalske stil. De unge har det lettere. De tager ikke ægteskabet så tungt." (Panduro, 1970, s. 136). Det bliver hurtigt et spørgsmål om "os" og "dem", hvor han påskønner sin egen *gode* opdragelse fremfor *deres* ligeglade indstilling til ægteskab. Daniel har det ofte med at positionere sig i forhold til andre, hvilket ligeledes udtrykte sig i hans beskrivelser af 'den gale millionær'. I kraft af denne positionering omtaler han 'de andre' på negativ vis således, at han selv og hans 'gruppe' står stærkere. På trods af denne negative omtale af aktivistgruppen, bliver Daniel ved med at bruge tid med dem – uden at stille sig kritisk over for, hvorfor Bertram så gerne vil 'hjælpe' ham.

Hans samvær med aktivistgruppen begynder så småt at have negative konsekvenser for Daniel og ikke mindst hans omdømme, som han har brugt så meget tid og energi på at opretholde. Daniel bliver nemlig pågrebet af politiet ved en demonstration, hvilket giver ham en hel del vanskeligheder og samtidig ændrer hans livssyn for bestandigt – dette nye livssyn vil blive beskrevet nærmere i det efterfølgende afsnit. I hans konfrontation med politiet er der ingen, der tror på hans uskyld, hvorfor Herbert må søge at redde trådene ud for Daniel, for ligeledes at redde sit eget omdømme: "Sæt bladene får fat i den historie! Jeg skal se om jeg kan ordne det! Jeg må tale med ministeren!" (Ibid., s. 65). Herbert bliver på mange punkter et symbol på overjeget, som er underlagt samfundet, kulturen og autoritetens forestillinger, normer og regler, herunder hvad der betegnes som 'rigtigt' og 'forkert'. Han forsøger konstant at få Daniel reddet ud af situationer, som generelt vil opfattes som normafvigende. Noget tyder dog på, at Daniels omgang med "dem" har skabt grobund for en ny og mere løsrevet Daniel, som søger at give en anelse slip på selvkontrollen. Hertil får han hjælp af den unge, smukke Laila.

4.4.2.2. Daniels anden verden

I forbindelse med Daniels konfrontation med politiet under demonstrationen, slår han hovedet og pådrager sig en hjernerystelse. Der er flere forskellige udlægninger af, hvordan denne episode udfoldede sig og hvad der egentligt skete i konfrontationen med politiet. Daniel selv er af den overbevisning, at politiet helt uprovokeret overmandede ham og slog ham i hovedet:

Jeg kom helt hen til dem og ville vige indenom, men pludselig sprang to granvoksne betjente hen og greb fat i mig. Jeg sendte dem et venligt smil, men så tog fanden pludselig ved dem. Den ene af dem vred min arm om på ryggen i et såkaldt i et såkaldt førergreb og tvang mit hoved ned mod asfalten (...) – Det er ikke tilladt at slå i hovedet skreg jeg. – Vi slår aldrig i hovedet! Råbte han ophidset og slog mig i hovedet. (Panduro, 1970, s. 61-62).

På baggrund af Daniels gennemgående utroværdighed og gentagne forvrængede virkelighedsopfattelser, er det dog vanskeligt at slutte, hvordan episoden egentligt fandt sted, men ifølge politiet og diverse øjenvidner var episoden ikke helt uprovokeret: "Der er vidner på at De kastede med brosten og flasker mod politiet!" (Ibid., s. 68). Det er tydeligt, at Daniels omgangskreds placerer troværdigheden hos den udøvende magt – politiet. Et eksempel herpå udtrykker sig hos kompagnonen Herbert: "- Daniel, sagde han alvorligt, - du ved jo godt at politiet ikke slår folk i hovedet! Det må de ikke ifølge reglementet!" (Ibid., s. 66). Hele episoden fremstår som et tydeligt eksempel på, hvordan samfundets instanser, herunder både politiet, psykiatrien etc., har magten til at beslutte, hvem der skal stoppe, hvilken adfærd hvornår. Magten ligger således hos samfundet og dets instanser som, ifølge Laing, kan møde det afvigende og utilregnelige individ med diverse sanktioner i form af umyndiggørelse, udelukkelse, straf eller behandling (Leide, 1985, s. 19). Daniels tidligere kontrollerede adfærd, hans anerkendte job samt hans respekterede omgangskreds gør det dog muligt for ham at undslippe disse sanktioner.

Under alle omstændigheder bliver denne konfrontation og hjernerystelse startskuddet på Daniels anden verden. Da Daniel vågner op på sygehuset med sin forslåede krop, er stemmerne nemlig borte:

I det hele taget prangede jeg i pragtfulde farver, blå, lilla, grønt og violet. Og stemmerne i mit øre var forsvundet. Det lagde jeg mærke til mens jeg studerede mig genbankede overflade. Jeg kunne høre alt, mandens smasken, solsorden udenfor, den fjerne trafik, et barn der skreg, lydene ude fra hospitalsgangen, en fjern jamren. *Men slet ingen stemmer!* (...) Jeg havde det frygteligt og jeg havde det dejligt. Jeg følte mig pludselig ejendommelig let, næsten euforisk, befriet, stemmerne var væk og udergangsstemningen var væk (Panduro, 1970, s. 63-64).

Daniel oplever for første gang en følelse af frihed – en frigørelse fra stemmerne, sin fortid, angsten for sin fader og ikke mindst hans konstante selvkontrol (Ibid., s. 64). Han betragter pludselig sig selv oppefra: "Jeg befandt mig pludselig højt til vejrs og derfra betragtede jeg mildt og kærligt – og lidt hovedrystende – Daniel D. Blacks tidligere liv." (Ibid., s. 64). Daniel begynder at betragte sig selv på samme humoristiske vis, som læseren ligeledes gør det i bogens indledende del. Alle hans bekymringer, angst, kontrollerede adfærd, eftergivenhed etc. bliver dermed gjort til genstand for hån og latterliggørelse, hvormed Daniels helt nye livssyn får sin spirende begyndelse. Daniels falske selv træder i baggrunden og han skjuler sig ikke længere bag en facade af korrekthed og normalitet. Under hans indlæggelse på sygehuset, fortæller han en af overlægerne, hvordan den gale millionær bed ham i øret og hvordan denne episode havde relation til de stemmer, som Daniel var begyndt at høre på daværende tidspunkt (Ibid., s. 68-69). Disse oplysninger, som Daniel videregiver til overlægen, står i stor kontrast til Daniels tidligere måde at agere på, hvor han i høj grad søgte at skjule sine afvigende sider bag en yderst kontrolleret facade. Ifølge Daniel var situationen den, at han "føjte en overvældende trang til at fortælle den enkle sandhed" (Ibid., s. 68). Daniels pludselige trang til at fortælle sandheden om sine indre stemmer underlægger ham samfundets såkaldte diagnosekultur, hvor overlægen begynder at udspørge medpatienten på Daniels stue:

- Jeg ved ikke hvad det er med dig, men nu er de sgu osse begyndt at udspørge mig!
- Dig? Om hvad? – Om du snakker i søvne! Og om jeg synes du er lidt gaga! – Hvad sagde du? Han grinede: - Jeg sagde du var helt gaga! (Panduro, 1970, s. 69).

Ifølge Petersen kan denne diagnosekultur forekomme en anelse problematisk, fordi lægerne og psykiaterne har en tendens til at se bort fra det enkelte individ og i stedet forstå individet ud fra andre sammenlignelige individer (Petersen, 2015, s. 10). Laing deler denne bekymring, da han er af den overbevisning, at disse diagnosticeringer og stemplinger sker på baggrund af en yderst kort samtale mellem patient og psykiater – den såkaldte stemplingsproces.

På trods af, at Daniel bliver genstand for observation på baggrund af hans normafvigende adfærd, oplever han selv, hvordan hans krop og sjæl igen forenes: "Kom efterhånden i fortrinlig fysisk form og genopdagede med henrykkelse, at jeg havde en krop." (Panduro, 1970, s. 73). Ifølge Laing, er dette legemliggjorte forhold til selvet – altså følelsen af at bestå af kød og blod – en følelse, som knytter sig til ontologisk trygge individer (Laing, 2001, s. 70-71, 184). Daniel har

således opnået en ny måde at være-i-verden på – en måde, hvor han oplever sin krop og sjæl som en enhed. Daniel beskriver sin overgang således: "Somme tider er det kun når man er rask, at man opdager man har været syg" (Panduro, 1970, s. 73). Daniels føler sig altså rask – på trods af, at det omgivne samfund og de normer og værdier, som gør sig gældende heri vidner om noget andet. Han placerer sig ikke længere inden for den gængse normalitetsopfattelse, men har, på trods af dette, opnået en indre ro, som han ikke tidligere har stiftet bekendtskab med. En ro, som udspringer af hans brud med samfundets forventninger. Daniel beskriver sig selv med direkte reference til bogen *The strange case of Dr. Jekyll and Mr. Hyde* (1886) af forfatteren Robert Louis Stevenson (Ibid., s. 73), hvis væsentligste motiv, ifølge Mette Hemmingsen, er "dobbeltgængermotivet, der skildrer spaltningen af en og samme person." (Hemmingsen, 2010). Et motiv, som ligeledes kommer til udtryk i *Daniels anden verden* (1970), hvor flere af personerne, i højere eller mindre grad, oplever fraspaltninger og en splittelse af selvet.

4.4.2.3. Mødet med Laila

Daniels møde med den anden verden får, som beskrevet i det ovenstående, sin begyndelse da han slår hovedet under konfrontationen med politiet, men det bliver yderligere forstærket i Daniels møde med den unge, smukke Laila. Et møde, som får romanen til at skifte karakter fra en meget humoristisk og lavkomisk skildring til en mere alvorlig skildring. En skildring, hvor han møder galskaben med en seriøsitet og alvor, som han ikke tidligere har haft.

Daniel træffer Laila til en af Herberts ekstravagante fester – netop som han er blevet frigjort fra sin vanvidsangst. Laila forsøger at tilegne sig hans opmærksomhed og holder en intens øjenkontakt med ham:

Jeg ville gå, men jeg ville alligevel ikke gå. Det var som om pigens øjne på en måde fik mig til at blive. Forstår De, havde det været tre uger tidligere nogen havde kigget på mig sådan, så skulle De bare have set Daniel D. Black styrte ud i geografien. Hendes øjne bar store og blå. Det var et lille gult, vanvittigt glimt i dem (Panduro, 1970, s. 78).

Noget tyder på, at Daniels nye livssyn har gjort ham klar til at "se sin skæbne lige i øjnene" (Ibid., s. 78). Gennemgående for hele romanen er, at Daniel ofte fokuserer på sine medmenneskers øjne. Det er i øjnene, at han kan aflæse, hvorvidt folk omkring ham er vanvittige eller ej. Noget tyder således på, at øjnene bliver vinduer til sjælen – ligesom det udtrykker sig i en gammel

talemåde. Den gule farve, som Daniel betragter som et udtryk for vanvid, kan ifølge farvepsykologien symbolisere fantasi, sygdom og fare (Olesen). Tre ting, som Daniel tidligere forsøgte at flygte fra i forbindelse med hans vanvidsangst, fordi han forbandt det med vanvid. Laila bliver Daniels første rigtige konfrontation med vanviddet og galskaben i lang tid.

Til festen bliver sangen "Who am I" af Country Joe & the Fish spillet, hvilket ligeledes er en reference, der har mange ligheder med romanen og de temaer, der udtrykker sig heri: ensomhed, identitetssøgen og det, at slå noget ihjel indeni sig selv, for at få lov til at leve til fulde: "I Shall kill to live again (...) For life is here only for taking" (Country Joe & the Fish, 1967). Daniel har slået angsten og kontrollen ihjel og er nu fri for at leve et liv på andres præmisser. Sangen fremhæver Daniels møde med den skøre pige Laila, som i høj grad ender med at introducere Daniel til dybere aspekter af den anden verden.

Daniels møde med Laila er yderst ambivalent, fordi han på én og samme tid tiltrækkes og frastødes: "Det var underligt, på den ene side var jeg temmelig irriteret på hende og på den anden side var jeg også tiltrukket af hende" (Panduro, 1970, s. 82-83). Noget tyder på, at Daniel er en smule nervøs ved hendes vekslende væremåde og spørgsmål, der svinger mellem at være alvorlige og eksistentielle. På trods af hans nervøsitet ved mødet med 'galskaben' lader han sig dog flere gange glide ind i hendes verden:

Jeg havde en underlig fornemmelse af at jeg gled ind i hendes blik. Det var en på én gang behageligt og faretruende fornemmelse. (...) Lyder det helt banalt, når jeg siger, det var som om jeg kunne se mig selv i hendes blik! (Panduro, 1970, s. 86).

På trods af hans nye livssyn og mødet med den anden verden, er Daniel stadig på vagt over for 'galskaben'. Han føler sig endnu ikke helt tilpas i den, men er samtidig stærkt tiltrukket af den. Han forsøger at begribe Lailas væsen og samtidig holde afstand i form af social kategorisering, social identifikation og social sammenligning, hvor han søger at placere sig selv og Laila i hver deres sociale kategori: "Sådan har vanvittige mennesker det ofte. De har ikke de gode indbyggede bremses vi andre er udstyret med." (Ibid., s. 89). Citatet er et klart eksempel på, at Daniel, på trods af sin tiltrækning, endnu søger at tage afstand til galskaben ved at ophøje sig selv og sin egen sociale gruppe og nedgøre 'de gale'. Hans utilpashed kommer især til udtryk, da Laila ender med at få et anfald til festen, der fører til det rene kaos. En eksplosion af følelser udtrykker sig pludselig hos Laila i forbindelse med de øvrige gæsters indtagelse af mad:

– De vil æde mig! skreg hun. Så satte hun i gang med et nyt hyl. Alle stod og stirrede på hende. Ingen bevægede sig. (...) Jeg havde en rædselsfuld fornemmelse af det var min skyld. At jeg havde udløst det her. Så tog fanden pludselig ved hende. Jeg ved ikke hvad der foregik i hende. Måske måtte hun komme fjenderne, hvem de så var, i forkøbet. Hun for hen til bordet og begyndte at overdænge Bertram og alle de andre i nærheden med madvarer. (...) Hun gik totalt amok, slyngede om sig med fadene og hylede hele tiden på denne uhyggelige langtrukne måde, stigende og faldende. Jeg kan slet ikke beskrive den lyd. Den var ikke *menneskelig*. Den var ligesom hinsides alle de følelser vi udtrykker med lyde (Panduro, 1970, s. 90-91).

Efterfølgende bliver hun pacificeret og Daniel sniger sig bort og ind i Herberts herreværelse for at slippe for dramaet og den opmærksomhed, der følger, når festens øvrige gæster er af den overbevisning, at Laila er Daniels ledsager til festen – et tydeligt tegn på, at han endnu ikke føler sig *helt* tryk ved 'galskaben'. Gennemgående for Lailas opførsel er, at hun ofte har enormt meget fokus på hendes medmenneskers orale processer, herunder især i forhold til mad. Hun bliver ofte beskrevet i relation til spædbarnet, hvorfor man kan fristes til at tro, at Lailas fiksering på de orale dele, henviser til Freuds orale fase. Hendes opførsel til festen er klart afvigende fra samfundets normer og forventninger, hvor hun udtrykker en manglende realitetssans og fremstår yderst utilregnelig. Ifølge Laing er denne adfærd i overensstemmelse med den skizofrene tilstand, hvor individet gennem spaltning har mistet realitetssans, personlighed og tilregnelighed (Leide, 1985, s. 11-12).

Efter Lailas 'anfald' til festen finder Daniel hende i hans bil, hvor hun har siddet og ventet på ham. Han tilbyder at køre hende hjem og giver i den forbindelse endnu engang udtryk for, at han ikke er helt tryk ved mødet med denne galskab: "Jeg brød mig ikke det mindste om hende. Og jeg var sært fascineret af hende. Der var noget ejendommeligt usagt, ugjort, uafklaret i luften. Og alligevel måtte jeg opretholde en illusion af cementeret normalitet." (Panduro, 1970, s. 104). Han bliver dermed ved med at dvæle ved normaliteten samtidigt med, at han føler sig tiltrukket af galskaben. Deres bånd bliver nærmest et udtryk for magnetisme, hvor de konstant tiltrækkes og frastødes. I forbindelse med, at Daniel giver Laila et lift, kommer de op at skændes, fordi Laila er meget uklar omkring, hvor hun vil sættes af. Det ender med, at hun stiger ud af bilen og begynder at vandre hvileløst rundt – "Som om hun ikke anede hvor hun ville hen" (Ibid., s. 106).

Det går op for Daniel, at Laila ikke nødvendigvis har et hjem, så på trods af deres lille kontrovers, kan Daniel ikke lade hende gå – der er noget over hende, som han ikke kan slippe:

Jeg kan sige det sådan: Hun havde nu og da, i små bitte glimt, vist mig en anden verden! Ja, sådan var det! En anden verden. En helt, helt anden verden, end den jeg kendte så satans godt til (Ibid., s. 106).

Hans tiltrækning ender således med at være stærkere end hans frastødning, hvorfor han tilbyder hende at flytte ind hos ham – en ordning, som bibringer flere ydre besværligheder, dog ikke nær så dramatiske som det, der udspillede sig ved Herberts fest.

4.4.2.4. Lailas galskab

Laila og Daniel ender med at have fem dage sammen i hans lejlighed. På trods af, at de bruger enormt meget tid sammen, får Daniel ikke mange detaljer om Lailas liv og historie. Hver gang Daniel forsøger at spørge ind til hendes fortid, bliver han mødt med en ren afvisning eller et kringlet og uforstående svar, som giver et uklart billede. I løbet af deres dage sammen får Daniel dog alligevel et lille billede af Lailas livshistorie, herunder at hun har flere hospitalsindlæggelser bag sig (Ibid., s. 179), at hun ikke er i stand til at arbejde (Ibid., s. 87), at hun kommer fra et rigt barndomshjem (ibid., s. 117) og at hendes forældre har gennemgået en skilsmisse (Ibid., s. 178).

Lailas angst for omverdenen og andre mennesker er det mest iøjnefaldende sygdomstegn – den udtrykker sig både i mødet med andre mennesker, men også blot når telefonen ringer eller det banker på døren. Hun giver flere gange udtryk for, at denne adfærd udtrykker sig i en grundlæggende angst for at blive slået ihjel, herunder blandt andet af Daniels nabokone: "Hun slår ihjel, hende!" (Panduro, 1970, s. 126). Senere hen går det op for Daniel, at nabokonen, som til dagligt arbejder som kriminalforfatterinde, tidligere har begået sig på det psykiatriske hospital, fordi hun skulle lave nogle observationer og research til hendes kriminalroman (Ibid., s. 187). Lailas angst for at blive slået ihjel knytter sig primært til hendes ophold på den psykiatriske afdeling og de psykiatere, der begår sig her: "– Hvorfor sku' de slå dig ihjel, Laila? Hvorfor tror du det? – Fordi jeg er skør! Det er derfor..." (Ibid., s. 150). Jo længere romanen skrider frem, desto mere bevidst bliver man om, hvad det egentligt er hun mener med, at "de" vil slå hende

ihjel. På hendes barnlige facon får hun fremlagt, hvordan de ønsker at neddæmme hendes galsskab og dermed 'slå denne del af hende ihjel'. "De" giver udtryk for, at de blot vil have, at hun skal have det godt (Ibid., s. 173), men hun mener ikke, at hun kan have det godt, når en del af hende tilintetgøres:

somme tider sagde de, „så nu er hun rask" og så kom hun hjem til det hvide hus. Men det var kun den ene halvdel af hende ... den anden slog de ihjel ... den kunne hun ikke tåle, sagde de ... (Panduro, 1970, s. 179).

Lailas oplevelse med den medicinske psykiatri er i overensstemmelse med de overbevisninger, der fremlægges i de antipsykiatriske teorier, herunder især den tvang, som de syge og afvigende individer bliver mødt med. Lailas adfærd er, som tidligere nævnt, yderst afvigende fra den adfærd, som anses for normal og tilregnelig – hun bevæger sig dermed langt uden for det gennemsnitlige menneske, hvorfor hun ligeledes oplever at blive mødt af samfundets sanktioner i form af sin tvungne udelukkelse og medicinske behandling. Hun tvinges blandt andet til at tage noget symptomdæmpende medicin, som kan holde hendes gale del nede.

Laila har været genstand for den såkaldte stemplingsproces, hvor psykiaterne vurderer hende på baggrund af intetsigende samtaler, hvor den gensidige kontakt mellem patient og psykiater er ikke-eksisterende. Denne manglende kontakt mellem patient og psykiater er, ifølge Laing, yderst normal, fordi folk ofte vil finde det vanskeligt at forstå den sindslidende (Leide, 1985, s. 40). Laila beskriver det således:

– De kan aldrig lavær og spørge én ud ... (...) og de forstår alligevel aldrig hvad jeg sir! De *forstår* det bare ikke! De lader som om de forstår det, men jeg kan se på dem de ikke forstår det ... de lyver! (...) De sir jeg ska' få det godt hvis jeg gør hva' de sir! Det er helt forkert! Jeg sir jo ikke til dem at de nok ska' få det godt hvis de gør hvad *jeg* sir ... (Panduro, 1970, s. 174).

Det er tydeligt, at Laila har en opfattelse af, at den medicinske psykiatri ikke kan forstå hendes livssyn. Citatet udtrykker ligeledes, hvor stor en magt, der er knyttet til den medicinske psykiatri, fordi de netop har samfundets tillid og derigennem tilladelse til at bestemme, hvilken adfærd, der anses for henholdsvis rigtig og forkert. Som det også er tilfældet hos Laing, skildres

den medicinske psykiatri og deres behandlingsformer som undertrykkende og voldelige. Gennem psykiatriens stemplingsproces, bliver Laila genstand for velfærdssamfundets diagnosticering:

venlige fjender! De vil hjælpe én, men man kan jo ikke snakke med dem om det, for der er ingen ord ... jo bevar mig vel ... der er skam diagnoser ... men det er jo *deres* ord, ikke? De sir "hallucinationer" ikke? (Panduro, 1970, s. 179)

Laila beskriver psykiaterne som "venlige fjender", hvilket, ifølge Laings teori, kan skyldes, at den medicinske psykiatri og personalet heri forsøger at opretholde en imødekommende og forstående tone over for patienterne for derigennem at skabe en mere gnidningsfri proces. Ifølge Gammelgaard eksisterer der en diagnosekultur i samfundet, hvor man generelt ser bort fra individets individuelle oplevelser og i stedet søger at skabe en fællesbetegnelse – altså en diagnose. Denne øgede diagnosticering i de moderne velfærdssamfund kan dog forekomme en anelse problematisk, fordi man placerer vidt forskellige sindslidende mennesker under samme betegnelse (Petersen, 2015, s. 10). Laila har en klar opfattelse af, at hun i højere grad bliver anset som en bunke af symptomer, fremfor et egentligt særligt individ. Hun er af den overbevisning, at en fællesbetegnelse ikke er mulig, fordi ingen er ens – heller ikke de syge: "man har hver sit sprog ... du må ikke tro man har noget fælles ... man er helt alene ... (...) de forstår det slet ikke!" (Panduro, 1970, s. 180). Gennem Lailas barnagtige beskrivelser bliver Daniel således gjort bekendt med diagnosernes utilstrækkelighed og et fremmed psykiatersprog, som adskiller sig markant fra patientens eksistentielle oplevelse:

Nu vidste jeg lidt mere om hende, synes jeg. Eller gjorde jeg? En myreforsker ved en hel del om myrer, men synes myrerne også det? Hvis de kunne læse hans afhandling om deres liv, kunne de så genkende deres liv i hans afhandling? Ville hun kunne genkende sig selv i psykiaternes journaler? (Ibid., s. 179).

Det er tydeligt, at Laila bestemt ikke kan genkende sig selv i diagnoserne, og for at kunne bevare sig selv som hel, vælger hun at flygte fra tvangsindlæggelsen. Dermed ender hun med at begå sig i 'de raskes verden', hvor hun bliver udnyttet af Bertram og hans gruppe til at få fingrene i regeringens hemmelige bunkersplaner. Offentliggørelsen af disse hemmelige bunkersplaner

ender med at have store konsekvenser for mange af romanens karakterer, herunder især Herbert, Laila og Daniel. Da Laila har fuldført sin opgave for Bertram, lukkes hun endnu engang inde på en psykiatrisk afdeling, hvor hun endnu engang står model til psykiatriens vurderinger, diagnosticeringer og medicineringer. Daniel besøger hende på hospitalet, hvor hun giver udtryk for, at "Laila er død" (Ibid., s. 198). Lailas påstand om, at hun er død, fremstår som en klar eksemplificering af kritikernes udsagn om, at velfærdsstaten ikke gør folk lykkeligere (Kjældgaard, 2009, s. 34). Dermed er hun et tydeligt eksempel på, at velfærdsstatens 'hjælp' ikke har øget hendes lykkefølelse – tværtimod. Velfærdsstatens indgreb bevirker, ifølge Laings teori, at hun bliver stoppet i sin indre rejse og naturlige helbredelsesproces. Den anden verden ender således med at blive slået ihjel af et samfund, der selv udtrykker en form for kollektivt vanvid. Daniel har dog allerede fået et indblik i den anden verden – en verden, som udtrykker sig i en barnlighed. Laila bliver gentagne gange beskrevet som var hun et barn, herunder både i forbindelse med hendes stemme, mimik og adfærd. Eksempelvis bliver hendes stemme beskrevet som en "underlig lille, klemmt barnestemme" (Ibid., s. 87) og hendes ansigtsudtryk sammenlignes ligeledes ofte med børne- eller spædbørnsansigter: "Hendes ansigt var ligesom gået i en knude. Et krympet ansigt, et forgræmmet barneansigt" (Ibid., s. 90). Noget tyder på, at den ene del af Laila er et udtryk for Laings syn på sundhed, som typisk udtrykker sig hos spædbørn i den orale fase. En fase, hvor barnet endnu ikke er blevet påvirket af omverdenen, men samtidig er afhængig af den, fordi det befinder sig på et hjælpeløst stadie, hvor det kræver enormt meget omsorg. Hendes verden er en oplevelsesverden, som ikke kan indfanges i ord – det er en barndomsverden, som er blevet fortrængt af de voksne, fordi den ikke passer ind i de samfundsmæssige normer. Laila fremstår således som Daniels vejviser og hun bliver hans galskab, hvor igennem han kan få adgang til den anden verden.

4.4.3.Opsamling

Ud fra ovenstående analyse må det vurderes, at romanen unægtelig rummer mange ligheder med den antipsykiatriske tænkning – en observation som ligeledes udtrykker sig hos Hesselaa:

Der er i øjnefaldende og gennemgående ligheder mellem Panduros skildring af den syge Laila og Laings skildring af skizofreni – og skizofrenibehandling. Hos Panduro oplever Daniel både diagnosernes utilstrækkelighed og et fremmedgørende psykiatersprog, som er milevidt fra patienternes eksistentielle oplevelser (Hesselaa, 1976, s. 218).

Ud over romanens klare ligheder med den antipsykiatriske tænkning, indeholder den også mange ligheder med *Social Identity Theory*, herunder både i forhold til den sociale kategorisering, den sociale identificering og den sociale sammenligning. Karaktererne er meget fokuseret på "os" og "dem" og har en klar fornemmelse af, hvem de identificerer sig med og hvem de skal søge at nedgøre i deres evige forsøg på at styrke deres egen sociale identitet. Teorien blev grundlagt efter udgivelsen af romanen, hvorfor Panduro naturligvis ikke har været direkte inspireret heraf – det er dog alligevel interessant, at teorien og bogen udtrykker så mange ligheder som det er tilfældet. Slutteligt indeholder den en del referencer til den psykoanalytiske teori. Især Lailas anden verden skaber associationer til primærprocessen – altså idéen om en oplevelsmåde, som fremstår mere primitiv end den, der udtrykker sig i det talte sprog. Herbert og Bertram er ligeledes karakterer, der udtrykker sig som et psykoanalytisk tema i værket. De fremstår som tematiske karakterer, hvis formål er at udtrykke aspekter af Daniels personlighed – overjeget og det'et. Herbert fremstår som den kontrollerede og korrekte forretningsmand, der altid underlægger sig kundens påstande og ønsker, hvorfor hans overjeg er klart fremtrædende. Bertram bliver derimod et udtryk for oprøret, drifterne og lysterne og han tager på ingen måde hensyn til sine omgivelser og hvorvidt hans handlinger måtte såre andre. Romanen fremlægger således et psykoanalytisk perspektiv, hvor kampen mellem overjeget og det'et bliver romanens helt store omdrejningspunkt.

4.5. Leif Panduros samfundssyn

Nærværende afsnit vil indeholde en kort analyse af Panduros samfundssyn, som det udtrykker sig i *Daniels anden verden* (1970).

Som det ligeledes fremgår af ovenstående, har Panduro blik for at indfange den skæve galskab samt de familiære problemstillinger, der optræder bag den borgerlige klasses polerede facade, og protagonisten Daniel fremstår netop som et karikeret eksempel herpå. Specielt Daniels materielle valg fremstår som en klar manifestation af den borgerlige klasses forudsigelighed, ensartethed og normalitetsopfattelse:

Jeg måtte anskaffe mig nogle nye [møbler] og gik ind i Illums Bolighus, hvor de netop havde en fashionabel udstilling: „Kendte folk indretter sig”. Jeg købte en af indretningerne, rub og stub. Det passede storartet: en halvanden værelses moderne lejlighed med spisekøkken. Min „Kendte-Folk” var mesterbokser. Han gik ind for skind og langluvede tæpper. En stor nappasofa og to lænestole, sort læder. Et bogskab med

den danske litteratur i halvbind, J.P. Jacobsen, Herman Bang, Gustav Wied, Pontoppidan, Blicher, Martin A. Hansen o.s.v. Det så nydeligt ud. På gulvet en Rya, så lang-luvet at man havde en fornemmelse af at vade gennem høj sne. Et kæmpemæssigt skrivebord med vippestol, som hverken mesterbokseren eller jeg havde brug for, og på væggene nogle stik, engelske jagtskener, som så meget fornemme ud (Panduro, 1970, s. 40-41).

Citatet fremsætter et humoristisk og yderst karikeret billede af den borgerlige klasse og deres måde at begå sig på i samfundet. Forudsigeligheden og ensartetheden er ikke at tage fejl af, og Panduro får hele denne del af befolkningen til at fremstå som personlighedsforladte individer, der søger at falde inden for gennemsnittet og dermed blive betragtet som en del af normaliteten. En kritisk opfattelse som, ifølge Kjældgaard, ligeledes optrådte i forbindelse med velfærdsstatens indtog i Danmark, hvor kritikerne mente, at velfærdsstaten ville skabe ensartethed i både tænkemåde og adfærd, og derigennem udvikle ansigtsløse individer. Individets frygt for at afvige fra normen ville, ifølge kritikerne, fremstå som en konsekvens af velfærdssamfundets indtog (Kjældgaard, 2018, s. 179). I årene omkring 1960 gik det godt for de professionelle individer, herunder især læger, direktører, ingeniører etc. Og det var således denne gruppe af professionelle arbejdere, der tilkæmpede sig magten i det nye, teknologiske samfund. De blev pludselig et udtryk for forbrugerisme og ansvarsløs masseproduktion (Hyltoft, 2004). Ifølge Hyltoft var det: "dem og prisen for deres succes, neurosen, kærlighedstab, identitetsløsheden, Panduro skildrede." (Ibid.). Karakteren Daniel lever på mange måder op til den klassiske panduro-karakter, og står som et klart symbol på det daværende samfunds splittelser.

Panduro er enormt dygtig til at skildre splittelsen mellem det forudsigelige, borgerlige liv på den ene side og det frie liv på den anden - han tager på mange måder begge partier. På den ene side tager han frihedens og de skæve eksistensers parti, som den yngre generation gjorde i årene omkring 1960. Samtidig tager han, igennem den ældre Daniel, afstand til ungdommens kamp for frihed og menneskerettigheder (Panduro, 1970, s. 58). Hans skildring af samfundets konforme, borgerlige flokdyr beror i høj grad på de forventninger, normer og regler, som udtrykker sig i samfundet. Individet fremstår som et produkt af samfundet, hvorfor dets ægte natur og oprindelighed undermineres til fordel for omgivelsernes forventninger. Disse samfunds-

skabte forventninger, normer og regler fremsættes flere gange i romanen, herunder eksempelvis i forbindelse med Daniels status som single og fraskilt, hvor både Edith, Kamma og Herbert flere gange giver udtryk for, at Daniel burde gifte sig igen:

Du burde gifte dig igen! Det er nu det naturligste ... Det bar det stående omkvæd alle vegne: Du skulle gifte dig igen! Det virkede som om der var noget perverst ved ikke at være gift. På det punkt er englænderne mere tolerante. I England behøver man ikke forklare man ikke er bøsse, fordi man ikke er gift (Ibid., s. 58).

Citatet udtrykker en generel samfundsopfattelse af, at dét at indgå i et ægteskab er det 'rigtige', hvis man ønsker at passe ind i samfundets normalitetsopfattelse. Ydermere bliver vi gjort opmærksomme på, at det er en samfundsopfattelse, som især knytter sig til den danske samfundsstruktur, familiemønstre og kultur.

Panduro skildrer ligeledes, hvordan samfundets normer, værdier og regler, besværliggør den ægte kærlighed. Forhold skal foregå som de kærlighedsromancer, der optræder på film, hvorfor kærlighed bliver langt mere avanceret, opstillet og distanceret end den egentlig er:

En ung mand med langt lyst hår kom til syne. Bag ham dukkede en pige op. Hun var lige så langhåret. De kyssede hinanden og deres hår flød sammen. Da de slap hinanden blev de stående. Han holdt om hendes ansigt med sine hænder. De stod og kiggede hinanden ind i øjnene. Der var et blødt udtryk i pigens blok. Så gjorde de sig langsomt fri af hinanden. Deres fingre kørte i en lang bevægelse ned ad armene til fingerspidserne. Så slap de hinanden. (Panduro, 1970, s. 100-101).

Kærlighedslivet bliver således en manifestation af kulturindustrien og dennes måde at skildre kærlighed og samliv på. Individet handler ikke nødvendigvis ud fra dets egne lyster, men handler derimod i overensstemmelse med de normer og idealer, der fremsættes af samfundet. Det er dog først da Daniel møder Laila, at han oplever ægte kærlighed – en kærlighed, der ligger langt fra den, der udtrykkes gennem kulturindustrien, og han bryder således med denne opfattelse af kærlighed.

Panduro fremsætter en opfattelse af, at individets samfundsskabte fortrængninger og fraspaltninger er sygdomsskabende. En sygdom, som skal behandles af det sygdomsskabende samfund og det sikkerhedsnet, som eksisterer heri – et samfund, som i forvejen har svært ved

at forstå og imødekomme samfundets udstikkere. Lailas tvangsindlæggelse og psykiske død samt Daniels overvejelser om, hvorvidt den syge Laila ville kunne genkende sig selv i psykiaternes journaler, er yderst sigende for det samfundssyn, der udtrykker sig i romanen. Et samfundssyn, hvor de, der skal varetage de syge, ikke rummer den indsigt, det kræver at forstå dem. Af ordet tvangsindlæggelse, fremgår det, at indlæggelsen er tvungen, hvilket udtrykker ufrihed. Det moderne velfærdssamfund søger at passe på de individer, som afviger markant fra normaliteten, men denne 'hjælp' forekommer ved tvang og indespærring. En tradition, som har rødder tilbage til 1400-tallets narreskibe, hvor afvigende individer blev tvunget til adskillelse fra den øvrige befolkning (Leide, 1985, s. 29-30). I kraft af affamilialiseringen er der opstået en tendens, hvor det offentlige træder i forældrenes sted, hvormed ansvaret ikke længere er begrænset. Ifølge Kjældgaard bliver det dermed et offentligt anliggende, at befolkningen er "lykkelige, glade og harmoniske" (Kjældgaard, 2010, s. 79). Laila er et godt eksempel på, at velfærdsstatens 'hjælp' ikke nødvendigvis gør folk gladere, lykkeligere eller mere harmoniske – hun fremstår som en manifestation af velfærdssamfundets fejlbarlighed.

Panduro skildrer dermed en menneskelig tilværelse, som er yderst fastlagt. En tilværelse, som placerer sig tæt op ad Grünbaums opfattelse af velfærdssamfundet, som et samfund, hvor de unge spræller rundt i et sikkerhedsnet med en fastlagt livsbane (Martinov, 2016, s. 25, jf. Grünbaum). En livsbane, hvor Daniels uddannelse, arbejde, væremåde etc. er bundet af samfundets normer og regler. Et samfund, hvor borgerne har begrænset frihed til selv at vælge, hvordan de ønsker, at deres liv skal leves, og hvor samfundets institutioner øjeblikkeligt kan skride ind, hvis individet ikke lever sit liv på en bestemt måde. Dette ønske om mere frihed udtrykker sig blandt andet i romanens tilbagevendende fokus på solsorten: "Solsorten sad lige oppe på taget over vore hoveder." (Panduro, 1970, s. 117). Solsorten kan ses som et symbol på frihed, hvilket står i stor kontrast til Daniels kontrollerede, borgerlige tilværelse. Den fremgår første gang efter Daniels møde med den skøre Laila, hvorfor den kan forstås som den frihed hun bibringer Daniels verden (Ibid., s. 114). Solsorten bliver et udtryk for den verden og det samfund, som Daniel ønsker – et frit samfund, hvor individet har mulighed for at vælge frit og leve uden samfundets begrænsninger. Panduro synes at fremlægge en klar kritik af velfærdssamfundet og dets institutioner, herunder især den medicinske psykiatri.

Panduro har evnen til at skildre livets absurditeter og fremstille det normale som sygt. Han stiller spørgsmålstejn ved, hvorvidt det er samfundet eller afvigerne, der er syge. Ifølge

Hyltoft er "Panduro en ven – uanset, hvor tosset vi opfører os." (Hyltoft, 2004). Panduros fremlægning er yderst humoristisk, medfølelse og kærlig, herunder på trods af, at han fremsætter et samfundskritisk syn. Kritikken bliver således givet som en kærlig stikpille til et samfund, der har alt for travlt med at skabe personlighedsforladte robotter.

5. Konklusion og perspektivering

Nærværende afsnit vil indeholde en konklusion og perspektivering, som naturligvis vil tage afsæt i ovenstående analyse. Den konkluderende del vil være en sammenfatning af de analytiske pointer, som vi er nået frem til i arbejdet med værket. I den perspektiverende del vil vi i højere grad søge at fremlægge et perspektiv, der oplyser bredere sammenhænge, herunder især af litteraturhistorisk art, hvor det vil blive diskuteret, hvorvidt *Daniels anden verden* (1970) fremstår som kulminationen på en særlig tendens og trend i dansk litteratur. Ydermere vil vi forholde os til kvaliteterne ved netop denne type af litteratur, hvilke beslægtede fænomener, der eksisterer i dansk litteratur samt hvordan emnet senere er blevet behandlet i dansk litteratur.

5.1. Konklusion

Daniels anden verden (1970) er en roman, som bevæger sig inden for flere forskellige genrer, og læner sig især op ad de tendenser, der er kendetegnende for ungdomsromanen og dannelsesromanen. Ydermere placerer den sig inden for en kategori af galskabstekster, der søger at forholde sig kritisk og undrende til psykiatrien og de behandlingsformer, der gør sig gældende heri. Værket indskrives sig som en del af en klar tendens i Panduros forfatterskab, hvor majoriteten af værkerne kredser om nært beslægtede plots, verdener, karakterer og modi. Når man beskæftiger sig med galskabslitteratur, vil man ofte opleve, at der knytter sig upålidelighed til fortælleren. Denne upålidelighed fremstår ligeledes som et gennemgående element i *Daniels anden verden* (1970), hvor protagonisten Daniel opfylder kriterierne for upålidelighed i alle kategorierne. Dog er den mest fremtrædende form for upålidelighed den, der, af Phelan og Martin, kaldes for underfortolkning – en upålidelighedskategori, hvor fortælleren har mangel på viden og opfattelsesevne og derfor fejlfortolker mange situationer.

Karakteren Daniel, som ligeledes er bogens store omdrejningspunkt, fremstår som en karakter, der gennemlever en enorm udvikling. Derfor er vores analyse af ham ligeledes inddelt i to kategorier, herunder *Daniels private galskab*, som udtrykker sig i bogens begyndelse, og *Da-*

niels officielle galskab, som udtrykker sig i den øvrige del af bogen. Vores indledende karakteranalyser dannede baggrund for, at vi efterfølgende kunne lave en social og psykologisk analyse af karaktererne. I bogens begyndelse fremstår Daniel som en klar manifestation af samfundets normalitetsopfattelse, og han lever dermed op til alle de krav og forventninger, der knytter sig til det gennemsnitlige og normale individ. Denne eksemplificering af normaliteten fremstår dog ikke som en naturlig del af Daniel, men er i højere grad noget han underlægger sig på baggrund af en iboende frygt for at blive vanvittig som sin far. Frygten for at ende som faderen, Gustav, bliver i høj grad Daniels incitament for at leve op til konformiteten og det gennemsnitlige, og han skaber sig et system, hvor selvkontrol bliver hans stærkeste våben i kampen mod galskaben og vanviddet.

I romanens anden del ændrer Daniels adfærd sig markant, og hans vanvid bliver pludselig fremlagt til offentligt skue. Daniels møde med den unge Laila forstærker hans iboende galskab og han bliver ført længere og længere ind i en anden verden. I den forbindelse bliver han gjort til genstand for udskældning og latterliggørelse af det omkringværende samfund, som har svært ved at forstå og anerkende hans nye, ukontrollerede adfærd. Anerkendelsen knyttede sig således blot til normaliteten, hvorfor denne nu udebliver. Laila fremstår som en særdeles vigtig karakter, fordi det netop er hende, der giver Daniel et indblik i en anden verden, hvor man ikke er underlagt samfundets normer, regler og konformisme. Romanens øvrige karakterer Herbert og Bertram fremstår i højere grad som tematiske karakterer, der skal udtrykke aspekter af Daniels personlighed, henholdsvis overjeget og det'et. Bertrams "sejer" over Herberts firma og livsværk fremstår som en manifestation af, at Daniels drifter og lyster har fået lov at sejre over hans kontrollerede, polerede og samfundsunderlagte facade. Oprøret sejrer altså over systemet. Den psykoanalytiske tænkning fremstår dermed meget klar i værket og begreber fra teorien fremgår også eksplicit flere gange. Romanen indeholder også flere klare ligheder med den antipsykiatriske tænkning, herunder især i skildringen af Laila, hendes skizofreni og behandlingen heraf. Især den medicinske psykiatris utilstrækkelighed i forhold til at forstå Lailas eksistentielle spørgsmål bliver et stærkt holdepunkt i romanen. På trods af, at Social Identity Theory blev grundlagt efter værkets udgivelse, og dermed umuligt kan have dannet inspirationskilde for Panduro, er vi af den overbevisning, at der ligeledes er mange ligheder mellem *Daniels anden verden* (1970) og denne teori. Især teoriens påstande om, at individet udøver social kategorisering, social identificering og social sammenligning i sin omgang med andre

mennesker, fremgår tydeligt i værket. Karaktererne er meget fokuseret på forholdet mellem "os" og "dem", og har dermed en klar fornemmelse af, hvem de identificerer sig med og hvem de skal søge at nedgøre i forsøget på at styrke deres egen sociale identitet. Ydermere fremlægger værket et klart billede af et samfund, der nedtrykker og latterliggør marginalitetsgrupper – nemlig de gale og afvigende individer. Denne identitetsteori lægger sig ligeledes op ad tendenserne i det senmoderne samfund, hvor individerne gennem spejling søger at styrke og bekræfte deres identitet.

Samfundssynet i værket er meget præget af den antipsykiatriske tænkning, hvor samfundet og dets initiativer fremstår som en stopklods frem for en startblok. Kritikken lægger sig meget op ad den kritik, der udtrykte sig i forbindelse med implementeringen af velfærdsstaten – netop, at denne samfundsform skaber personlighedsforladte masse-mennesker. Samfundet bliver dermed kritiseret for at skabe en fastlagt tilværelse, hvor friheden er minimal, og hvor samfundet dømmes individet, hvis ikke det lever op til den generelle normalitetsopfattelse.

5.2. Perspektivering

Panduros forfatterskab strækker sig fra 1957 til hans død i 1977, hvorfor han indskrev sig i en periode, hvor samfundet bevægede sig væk fra et traditionelt funderet samfund og ind i et velfærdssamfund, som skabte nye muligheder for individet. Individet blev frigjort fra de traditionelle normer og skulle ikke nødvendigvis gå i forældrenes fodspor. Individerne var således ikke længere underlagt de forrige generationer, men skulle i højere grad skabe deres egen identitet. Dette skabte således flere identitetskriser, fordi individet i højere grad selv skulle træffe et valg om, hvordan det ønskede at forme sin identitet.

Daniels anden verden (1970) må siges at være et udtryk for en særlig kulturradikal, modernistisk og antipsykiatrisk tendens i dansk litteratur. I løbet af 1950'erne opstod der en øget pessimisme over for de samfundsændringer man oplevede - et samfund, hvor velfærdsstaten var i sin implementeringsfase. Velfærdsstatens indtog bevirkede, at mange forfattere søgte at fremstille de problematikker, herunder de menneskelige konsekvenser, der opstod som følge heraf. Man oplevede en ændring i de traditionelle værdier, hvilket skabte frygt for kaos, hvorfor forfatterne i denne periode accepterede verden som absurd, kaotisk og uden mening. Der var stor fokus på menneskets psyke, hvor de især beskæftigede sig med splittelsen hos det enkelte individ, som blandt andet udtrykte sig i en splittelse mellem krop og sjæl og det bevidste og ubevidst. Denne psykologiske vinkel kommer til udtryk i *Daniels anden verden* (1970), hvor

især psykoanalysen og antipsykatrien danner baggrunden for værkets psykologiske vinkel. I denne periode havde forfatterne ligeledes en tendens til at skildre verden på en usentimental og ironisk måde, hvilket ligeledes kommer til udtryk i værket, hvor psykisk sygdom og de store konsekvenser af samfundets opbygning, skildres på en særlig nøgtern og humoristisk facon. Med sine kritiske og ironiske konfrontationsskildringer indgår Panduro som en del af 1960'ernes modernisme.

Daniels anden verden (1970) indskrives sig ligeledes i den kulturradikale strømning, hvor man i høj grad kritiserede statens autoritet, som man mente skabte en indskrænkende og undertrykkende kultur. Man stillede sig kritisk over for samfundet og velfærdsstaten, idet der var en klar overbevisning om, at kulturen fremstod farveløs og normal. Et synspunkt, som især udtrykker sig i karakteren Daniels levemåde i værkets begyndelse, hvor han er meget påvirket af samfundets normalitetsopfattelse – noget der eksempelvis udtrykker sig i hans boligindretning. Man kæmpede især for retten til individuel udfoldelse, hvilket ligeledes udtrykker sig i værket, hvor de afvigende individer søger at opnå anerkendelse og accept i samfundet. Ét af de helt store fokusområder var den freudianske psykoanalyse, som ligeledes er et gennemgående element i værket, hvor flere begreber benævnes eksplicit, herunder blandt andet ødipuskomplekset.

Gennemgående for både modernismen og kulturradikalismen er, at de forholder sig til menneskets psykologi, hvorfor Panduros inddragelse af antipsykatrien og psykoanalysen er meget typisk for denne type af værker. Antipsykatrien var en strømning, som frembrød i 1960'erne og gjorde således sit indtog i kølvandet på en generelt voksende opmærksomhed og utilfredshed ved bestemte dele af den eksisterende samfundskultur, som ellers ikke tidligere havde været genstand for kritik. Dermed deler den mange af de holdninger, der udtrykker sig i den modernistiske periode og den kulturradikale strømning som alle stiller sig kritiske over for samfundet og dets strukturer. Panduro er stærkt inspireret af den antipsykiatriske strømning, hvor han læner sig op ad forestillingen om, at det er samfundet, der er sygt fremfor individet.

Dette litteraturhistoriske perspektiv har givet os mulighed for at få en bredere forståelse for den kontekst, som værket knytter sig til, hvilket bidrager til en bedre forståelse af værkets intention. Litteraturen på daværende tidspunkt, herunder *Daniels anden verden* (1970), skabte mulighed for at få et indblik i en samfundskritisk holdning, hvor især velfærdsstaten blev udskældt. Det åbner for muligheden for en øget refleksion over samfundet og dets instanser hos

det enkelte individ, hvor det bliver præsenteret for de mulige konsekvenser, som samfundsstrukturerne kan bidrage til – eksempelvis identitetskriser. Man kan således argumentere for, at Panduro skabte et rum, hvor samfundets individer kunne finde tryghed i at vide, at de ikke var alene med denne krise. En opfattelse som ligeledes udtrykte sig i Ghita Nørbys udsagn efter Panduros død: "Hvem skal nu fortælle os, hvem vi er?" (faxe.netavis.dk). Noget tyder således på, at Panduro skabte en tryghed i et samfund, som var under stor udvikling. Gennem sin litteratur viste han folk, at denne krise var helt normal. Han prøvede at nedbryde tabuet om identitetskriser og psykisk sygdom ved at vise, at det kan ramme alle og ikke blot sociale udskud. Ifølge Petersen er psykisk sygdom en uundgåelig del af vores hverdag, hvorfor det har relevans for enormt mange mennesker og er dermed et emne, der knytter sig til mange forskellige holdninger, erfaringer, følelser etc. (Petersen, 2015, s. 10, jf. Wittchen et al. i Rose 2010).

Gennem sine fiktionelle fortællinger har han skabt en verden, hvor læseren får et indblik i psykisk sygdom og identitetsforvirring. Som det ligeledes blev beskrevet i afsnittet omhandlende psykisk sygdom i litteraturen, kan disse fiktive karakterer skabe en indsigt og en dybere forståelse af psykiske lidelser, fordi vi herigennem får direkte adgang til en tankeverden, som ellers er vanskelig at få adgang til. Idet der er tale om fiktion kan det selvfølgelig diskuteres, hvor overførbare synspunkterne er, men vi er af den overbevisning, at sådanne værker dog stadig kan øge forståelsen for psykisk sygdom. Det er vores opfattelse, at Panduro netop, på baggrund heraf, har haft succes med at skrive om de samme temaer i sine litterære værker. Samtidig er hans humoristiske, ironiske og karikerede beskrivelser med til at gøre emnerne mere håndgribelige for læseren - det bliver således brugt som et redskab til at få psykisk sygdom ned på et niveau, hvor alle kan være med. Panduros parodiske og satiriske stil fremstiller nogle vrangbilleder for at udøve en særlig kritik af samfundet. Det kan dog diskuteres, hvorvidt det er den korrekte måde at behandle disse alvorlige emner på, idet alvoren kommer til at stå i skyggen af humoren, men ud fra hans succes at dømme, må man antage, at han har formidlet budskaber på en måde, som har været efterspurgt og anerkendt af den brede befolkning.

Til ethvert samfund knytter der sig en normalitetsopfattelse, som er defineret af kulturelle, sociale og historiske aspekter, hvorfor normalitetsbegrebet er en social konstruktion og dermed en foranderlig størrelse. Specialets normalitetsopfattelse knytter sig til den kontekst som *Daniels anden verden* (1970) er skrevet ind i, hvorfor vi ikke forholder os til øvrige opfattelser heraf. På baggrund af dette er det normalitetsbegreb, som vi opererer med defineret af

velfærdsstatens normalitetsopfattelse – en opfattelse, som især udtrykker sig i samfundets 'hjælp' og udelukkelse af afvigende individer. Normalitetsopfattelsen udtrykker sig især hos protagonisten Daniel, som underkaster sig samfundets normalitetsopfattelse, hvilket især udtrykker sig i hans uddannelsesmæssige valg, indretningen af hans lejlighed og ægteskabelige status. I begyndelsen af romanen fremstår Daniel som en manifestation af velfærdssamfundets normalitetsopfattelse, hvilket får store konsekvenser for hans levemåde, fordi hans personlighed herigennem suspenderes. Panduro søger således at skabe et kritisk perspektiv på samfundets normalitetsopfattelse, hvor han giver læseren anledning til at forholde sig undrende, spørgende og kritisk til de normer og regler, der eksisterer i heri. I vores analytiske arbejde har det været vanskeligt at adskille tekst og kontekst, idet værket på mange måder fremstår som en eksemplificering af det senmoderne samfund og den kritik, der knytter sig hertil samt de psykoanalytiske og antipsykiatriske synspunkter. Der fremgår en klar kritisk holdning til samfundet og dets institutioner, herunder især den medicinske psykiatri.

Specialets analyse er især baseret på Freuds psykoanalyse og Laings antipsykiatriske tænkning, hvilket har skabt en læsning, som naturligvis bærer præg af dette. Vi er opmærksomme på, at denne læsning har påvirket vores syn på samfundet og romanens karakterer, og analysen er således et resultat af vores teoretiske valg. Som tidligere beskrevet knyttes der kritikpunkter til både de psykoanalytiske og antipsykiatriske teorier, hvorfor vi finder det relevant at forholde os hertil. Den antipsykiatriske tænkning fremstår som en kontroversiel modpol til den medicinske psykiatri, og de er dermed svært forenelige. Idet vi udelukkende forholder os til den antipsykiatriske tænkning, bliver vores analyse meget sort/hvid. Som resultat heraf fremstiller vores analyse et negativt syn på velfærdsstaten og det normalitetsbegreb, som manifesterer sig heri. I vores læsning af romanen fremstår flere af karaktererne som individer, der søger at tilpasse sig et 'sygt' samfund - velfærdssamfundet. Et samfund, der skaber upersonlige masse mennesker, som har svært ved at tage vare på sig selv – en holdning, som i *Daniels anden verden* (1970) især udtrykker sig i kraft af Daniels upersonlige og nærmest mekaniske livsstil samt Herberts selvmord. Ud fra den medicinske psykiatri ville læsningen nok i højere grad have skabt et billede af især Daniel og Laila som to psykisk ustabile individer, hvor velfærdssamfundet fungerer som en 'hjælpende hånd', der skal række ud og aflaste netop disse individer. Ud fra dette synspunkt ville galskaben i højere grad manifestere sig i individerne fremfor i sam-

fundet. I kraft af, at værket placerer sig inden for den 60'ermøderne periodiske og i de kulturradikale og antipsykiatriske strømninger, har det været mest naturligt, at vi angreb værket ud fra de holdninger og tendenser, der gjorde sig gældende heri.

På trods af, at den antipsykiatriske tænkning er meget omdiskuteret, er vi af den overbevisning, at teorien indeholder mange interessante aspekter, som sætter gang i tanker hos læseren. Eksempelvis i forbindelse med kritikken af den medicinske psykiatri og dennes diagnosekultur, medicinering og tvungne indlæggelser. Som det ligeledes fremgår i kritikken af antipsykiatrien, kan anvendelsen af diverse tvangsmidler, kategoriseringen og omtalen af sindslidende individer, ifølge Ross, have en selvbekræftende effekt, fordi det syge individ konstant bliver bekræftet i dets sygdom, men han er ligeledes af den overbevisning, at denne manøvre skal anses som en nødvendig proces, der skal værne om de øvrige samfundsborgere, fremfor et egentligt led i en terapeutisk proces (Ross, 1979, s. 246). Det ville ikke være forsvarligt at lade alle skizofrene individer forblive som en integreret del af samfundet således, at de derigennem kan få adgang til deres 'indre rejse', som ifølge Laing, er en naturlig reaktion på et sygt samfund.

Karakteren Laila fremstår som en eksemplificering af de antipsykiatriske holdninger, der beretter, at tvangsindlæggelser og medicinering ikke nødvendigvis øger livskvaliteten hos samfundets syge individer, idet hun ender som et tomt og 'halvt' menneske. Lailas og Daniels forhold bliver på mange måder et udtryk for et tidligere samfundsmønster, hvor det syge individs familie og pårørende havde det primære ansvar for varetægten af individet. Daniels omsorg og interaktion med Laila bevirker, at han får en øget indsigt i hendes verden – en indsigt, som, ifølge Laing, ikke finder sted i den medicinske psykiatri. Det traditionelle samfund bliver i dette tilfælde stillet over for det senmoderne samfund og velfærdsstaten, hvor vi får et indblik i begge former for behandling af psykisk syge. Daniels varetægt af Laila er dermed et eksempel på, hvordan man tidligere i det traditionelle samfund overlod ansvaret for den psykisk syge til familien og de pårørende, hvor man senere i det senmoderne samfund oplevede, at denne varetægt og behandling blev overflyttet til samfundets institutioner. Værket fremsætter et mere positivt syn på den måde, hvorpå man varetog psykisk syge tidligere. Læseren står dermed tilbage med en følelse af, at der muligvis mangler en smule nærhed, omsorg og forståelse i den medicinske psykiatri. Denne form for litteratur har således mange kvaliteter og hjælper læserne med at forholde sig kritisk til alt, hvad der kan skabe en psykisk negativ påvirkning.

Den antipsykiatriske strømning er et synspunkt, som tvinger læseren til at tage stilling og forholde sig til de metoder og procedurer, der anvendes som en normal og integreret del af vores eksisterende samfund. Vi er af den overbevisning, at mange af antipsykiatriens tanker ligeledes udtrykker sig i vores samfund i dag, hvor flere forholder sig kritisk til medicin, vacciner, præstationssamfundet, normaliteten etc. Kritikker, der især udtrykker sig i samfundets medie billede, herunder i TV2-programmerne *Min sindssygt sunde familie* (2019, 2020) og *Drenge mod pigerne* (2017) samt DR-programmerne *Usynligt syg* (2019) og *De perfekte piger* (2018) etc. Teorien danner således grundlag for en diskussion omkring vores samfund og de levevilkår, der eksisterer heri, og man kan således argumentere for, at teorien er yderst brugbar i forsøget på at udvide vores horisont og samfundsbillede. I litteraturen oplevede man omkring årtusindeskiftet endnu engang en tendens til, at hverdagens problemer bliver skildret, hvor der er fokus på blandt andet identitet, familier og social ulighed. Skildringerne heraf er meget virkelighedsnære og knytter sig til aktuelle samfundsforhold. I nyere litteratur oplever man endnu engang, at skildringen af psykisk sygdom har fået nyt liv – dog i en noget anden form. Man ser i højere grad, at emnet beskrives i en autofiktionel form, hvor der inddrages selvbiografiske elementer. Dette autofiktionelle element er gennemgående for litteraturen i det 21. århundrede, hvor forfatterne ofte leger med læsernes forestilling om, hvad der er fiktion og virkelighed (systeme.dk).

Panduros humoristiske tilgang og karikerede beskrivelser bevirker, at vi står tilbage med en opfattelse af, at bogen lige så vel kan opfattes som en kritik af de anvendte psykologiske retninger. Som tidligere beskrevet i specialet er især ødipuskomplekset beskrevet på en yderst karikeret måde, hvilket er et eksempel på, hvordan han på sin vis ironiserer disse teoretiske retninger. Daniel og Lailas karakterer fremstår ligeledes som en klar eksemplificering af Laings teori, og fremlæggelsen af dem forekommer yderst humoristisk, overdreven og ironisk, hvorfor vi står tilbage med en opfattelse af, at det er svært at placere værkets holdning, idet vi ikke definitivt kan udlede, hvorvidt der sympatiseres eller bliver gjort grin med teorierne. Denne blanding af seriøsitet og humor bevirker, at vi ligeledes står tilbage med et ubesvaret spørgsmål om, hvorvidt det er samfundet eller individerne heri, der er udtryk for galskab. Værket giver os ikke et endegyldigt svar herpå, men har derimod til formål at sætte nogle tanker i gang hos læseren og dermed øge dennes evne til at forholde sig kritisk. *Daniels anden verden* (1970) er

et vigtigt værk i dansk litteratur, fordi den er en del af en vigtig strømning, som forholder sig kritisk, undersøgende og undrende til det samfund, som vi alle er en del af.

6. Litteraturliste

- Andersen, J. G. & Larsen, C. A. (2015): "Hvad er universalisme?". I: Andersen, J. G. & Larsen, C. A. (red.): *Den universelle velfærdsstat. Funktionsmåde, folkelig opbakning og forandring*. Frederiksberg: Frydenlund Academic
- Baggesen, S. (1967): "Prosa". I: Vosmar, J. (red.): *Modernismen i dansk litteratur*. København.
- Berger, N. P., Eskelinen, L., Hansen, E. B., Rahbæk, M. Ø. & Ovesen, L. L. (2016): *Psykisk sygdom i medierne. 2011-2015*. KORA. Tilgået d. 19.04.20, fra: <https://www.vive.dk/da/udgivelser/psykisk-sygdom-i-medierne-8829/>
- Bibelselskabet.dk: "Daniels Bog". I: *Det Gamle Testamente*. Tilgået d. 24.04.20, fra: <https://www.bibelselskabet.dk/brugbibelen/bibelenonline/Dan/1>
- Bjørnstrup, V., Matthiesen, T., & Skov, O. B. (2015): *Velfærdsstaten under pres*. København: Forlaget Columbus
- Brandt, P. (2000): "De Udstødte". I: Clausen, C. & Lærum, H. (red.): *Velfærdsstaten i krise. En antologi*. København: Tiderne Skifter.
- Bredsdorff, T. (2011): *Ironiens Pris*. København: Gyldendal.
- Brostrøm, T. (1959): "Det umådelige mådehold". I: *Vindrosen*. København: Gyldendal.
- Christensen, R. Z. (2001): "Leif Panduro". I: Mai, A. (red.): *Danske digtere i det 20. århundrede*. København: Gads Forlag
- Country Joe & the Fish (1967): "Who am I". I: *I Feel Like I'm Fixin' to Die*.
- Danielsen, E. (1972): "Kritik af psykoanalysen. 2. udg. Valby: Borgen.
- Dræby, A. (2016): *IDENTITET – Teorierne om Social identitet, Det multiple selv og Identity control theory*. Aarhus Universitet.
- Faxe Netavis (2019): *Foredrag om Leif Panduro*. Tilgået d. 27.04.2020, fra: <https://faxe.net-avis.dk/foredrag-leif-panduro/>
- Forfatterweb (2016): *Sygdom i litteraturen*. I: Forfatterweb.dk. Tilgået d. 14.02.2020, fra: <https://forfatterweb.dk/temasider/sygdom-i-litteraturen>
- Franzén, L. (1971): *Punktnedslag i Dansk Litteratur 1880-1970*. København: Lindhardt og Ringhof.
- Freud, S. (1994): *Psykoanalysen. Samlede forelæsninger*. Oversat af M. Boisen. 2. opl. København: Hans Reitzels Forlag.

- Freud, S. (2001): *Psykoanalyse i grundtræk*. Oversat af B. Nake og P. Thielst (red.). 4. opl. Frederiksberg: DET lille FORLAG.
- Gammelgaard, L. R. (2013): "Litteratur og galskab - Beskrivelser af en vrangvendt virkelighed" I: *litteratursiden.dk*. Tilgået d. 22.02.2020, fra: <https://litteratursiden.dk/artikler/litteratur-og-galskab-beskrivelser-af-en-vrangvendt-virkelighed>
- Genette, G. (1987): "Paratekster". I: Bjerring-Hansen, J. & Jelsbak, T. (red.). *Boghistorie* (2010). Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Goul, N. (2002): "Panduro, Leif – Rend mig i traditionerne". I: *Litteratursiden.dk*. Tilgået d. 04.03.2020, fra <https://litteratursiden.dk/analyser/panduro-leif-rend-mig-i-traditionerne>
- Giddens, A. (1995): *Sociologi. En kort, men kritisk introduktion*. Oversat af Ole Lindegård Henriksen. København: Hans Reitzels Forlag.
- Greve, B. (2019): *Velfærdssamfundet – en grundbog*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Hansen, P. K. (2000): *Karakterens rolle. Aspekter af en litterær karakterologi*. Holte: Forlaget Medusa.
- Hejlsted, A. (2007): *Fortællingen - teori og analyse*. Frederiksberg C: Forlaget Samfundslitteratur
- Hemmingsen, M. (2010): "En djævelsk dobbeltgænger – om Dr. Jekyll og Mr. Hyde". I: *Litteratursiden.dk*. Tilgået d. 01.04.20, fra: <https://litteratursiden.dk/artikler/en-djaevelsk-dobbeltgaenger-om-dr-jekyll-og-mr-hyde>
- Hertel, H. (2009): "Kampen om Det Moderne". I: *Kritik* nr. 191.
- Hesselaa, B. (1976): *Leif Panduro*. Borgens Billigbogs Bibliotek.
- Hogg, M. A. & Abrams, D. (1988): *Social Identifications*. London: Routledge.
- Hyltoft, O. (2004): "Find Panduro frem igen". I: *Jyllands-Posten – kultur*.
- Hårbøl, K., Schack, J. & Spang-Hanssen, H. (1999): "traditionalisme". I: *Dansk Fremmedordbog* (2. udg.). København: Gyldendal. Tilgået d. 12.05.2020, fra: <http://denstoredanske.dk/index.php?sideId=173453>
- Iversen, E. B., Lund, T. S., Bundgård, M. B. (2017): "Sociologisk set". I: *Systime.dk*. Aarhus C. Tilgået d. 10.03.2010, fra: <https://sociologiskset.systime.dk/>
- Jenkins, R. (2004): *Social identity second edition*. London: Routledge.

- Jensen, L. L. (2006): *Hvem er jeg? Narcissisme og personlighed i det senmoderne samfund*. København: Frydenlund
- Johansen, J. D. & Klugeff, M. L. (2009): *Genre*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag
- Kjerkegaard, S. (2018): "Paratekster". I: Andersen, T., R., et al. (red.): *Litteratur mellem medier*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Kjældgaard, L. H. (2009): "Fremtidens Danmark: Tre faser i dansk fiktionsprosa om velfærdsstaten, 1950-1980". I: *Kritik* nr. 191.
- Kjældgaard, L. H. (2010): "In loco parentis – Affamilialisering i fiktion om den danske velfærdsstat". I: N. G. Hansen (red.), *Velfærdsfortællinger – Om dansk litteratur i velfærdsstatens tid*. København: Gyldendal.
- Kjældgaard, L. H. (2018): *Meningen med velfærdsstaten. Da litteraturen tog ordet – og politikerne lyttede*. København: Gyldendal
- Kold, L. F. (2012): *Kulturradikalisme*. I: danmarkshistorien.dk. Århus. Tilgået d. 09.03.2020, fra : <http://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/kulturradikalisme/>
- Laing, R. D. (1969): *Oplevelsens politik og paradisfuglen*. København: Forlaget Rhodos.
- Laing, R. D. (2001): *Det spaltede selv*. Oversat af F. Abrahamowitz. København: Hans Reitzels Forlag
- Leide, F. (1985): *Galskabens strategier*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Litteratursiden (2019): *Med normalsproget ind i poesien*. I: Litteratursiden.dk. Tilgået d. 14.02.2020, fra: <https://litteratursiden.dk/artikler/med-normalsproget-ind-i-poesien>
- Martinov, N. (2016): *Ungdomsoprøret i Danmark*. København K: Lindhardt & Ringhof.
- McLeod, Saul (2008): *Social Identity Theory*. Tilgået d. 02.03.2020, fra: <https://www.simplypsychology.org/social-identity-theory.html>
- Mortensen, K. R. og Shack, M. (2007): *Dansk litteraturs historie 1960-2000*. København: Gyldendal.
- Mosgaard, J. (2009): *Sprogets forførelser – Om diagnoser og andre konklusioner*. Fokus på familien, Vol. 37, nr. 4. Nordisk tidsskrift for familie- og relasjonsarbejd. Norge, Universitetsforlaget.
- Møller, L. (2013): "Karakter". I: Kjældgaard, L. H. et al. (red.): *Litteratur - Introduktion til teori og analyse*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag

- Olesen, J.: *Farvernes betydning*. Tilgået d. 01.04.20, fra: <https://www.farvesymbolik.dk/gul/>
- Petersen, A. (2015): "Omkring diagnosekulturen – depression som seismograf for samtiden". I *Dansk Sociologi*, Vol.26(1).
- Phelan, J. & Martin, M. P. (2004): "'Weymouths" Lektioner: Homodiegesis, upålidelighed, etik og resten af dagen". I: Iversen, S. & Nielsen, H. S. (red.): *Narratologi*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Rasmussen, S. H. & Brunbech, P. Y. (2009): *Kold krig og velfærdsstat 1945-1973*. Tilgået d. 21.02.2020, fra: <https://danmarkshistorien.dk/perioder/kold-krig-og-velfaerds-stat-1945-1973/>
- Rosengreen, L. (2015): "Genrer". I: *forfatterweb.dk*. Hentet d. 04.03.2020 fra <https://forfatterweb.dk/oversigt/genrer-og-tematikker>
- Ross, A. (1979): "Opgør med antipsykatrien". I: Riis, P. og Holst, E. (red.): *Bibliotek for læger*, 171. årgang, Hæfte 1.
- Rugholm, B. (2019): "Det vi ikke taler om". I: *Litteratursiden.dk*. Tilgået d. 14.02.2020, fra: <https://litteratursiden.dk/artikler/det-vi-stadig-ikke-taler-om>
- Rösing, L. M. (2001): "Psykoanalyse". I: J. Fibiger, G. Lütken og N. Mølgaard (red.): *Litteraturrens tilgange*. København: Gads Forlag.
- Schroeder, P. (2007): *Det 20. århundredes Danmarkshistorie*. København: Forlaget Columbus
- Stounbjerg, P. (2013): "Genre". I: Kjældgaard, L. H., et al. (red.): *Litteratur - Introduktion til teori og analyse*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag
- Systeme.dk: "60'ermmodernisme (1960-1970)". I: *systeme.dk*. Aarhus. Tilgået d. 12.05.2020, fra: <https://litthist.systeme.dk/?id=174>
- Thomsen, L. G. (2009): *Prostitution*. Tilgået d. 19.04.20, fra <https://antropologisk.dk/kapitel-5-hvad-er-social-identitet/>
- Thielst, P. (1981): *Introduktion til psykoanalysen*. 2. udg. København: Hans Reitzels Forlag.
- Vandborg, L. (2019): "Psykisk sygdom i litteraturen". I: *litteratursiden.dk*. Tilgået d. 14.02.2020, fra: <https://litteratursiden.dk/temaer/det-folsomme-sind>
- Wamberg, B. (1978): *Den gale kærlighed*. København: Gyldendal